

14/75
12.50

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

महामहोपाध्याय

श्रीजगदीश तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

वि, ए उपाधिधारिणा, पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्येण
संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्यां

१० नं० शम्भुचन्द्र चाटुर्व्येर प्रीटख निउभार्य्यमिशन यन्त्रे,
इउ, रचितेन मुद्रितम् ।

इं १८०४

ה'תש"ח

ה'תש"ח

ה'תש"ח

ה'תש"ח

ה'תש"ח

ה'תש"ח

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

—००६—

तर्कं तन्त्रच विट्पा विट्पां लोषकारिका ।

क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

अन्यारम्भे विघ्नविधाय समुचितां शब्दमयीं देवतां अन्यकृतं
स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सकलैः सद्यः समुपासिता मनुजे ।

साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा
साकाङ्क्षापि वा नासन्ना आसन्नापि या न स्वस्योपासितुर-
भिलषितार्थं योग्या योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य
जनिका जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव सरस्वती
तु देवौ सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता
सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवती-
यमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्यम् ।

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्देतुः प्रात्यक्षिक एवो-
पनयिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्भिन्ने चेदानुमानिकएव न च
तत्र सद्यः साकाङ्क्षादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्धादेरप्यधिक-
स्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्श-
यति ।

साकाङ्क्षशब्देनो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।

सोऽयं निबन्धितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न चानुमा ॥

अस्ति तावन्नोरस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्व-
 वृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही
 विलक्षणो बोधो यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया
 शस्यस्यावगमोहेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमते-
 रानुभविकत्वादन्वयानुमितेरप्यपलापापत्तेः । न चासौ स्मृतिः
 समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः साकाङ्क्ष-
 पदेनेव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्थ्यादयावगाहिता-
 पत्तेः न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यव-
 सायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति
 तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्व-
 कल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलव्यस्या छिद्रेतरत्वादेरपदार्थ-
 स्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादा-
 वस्तित्वादेरिषास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनु-
 द्वाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्वपरानुष्ठस्य
 वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । न च
 तत्तदर्थगोचरशब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्यायास्तत्तदर्थ-
 गोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः तावतापि पदा-
 र्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीवत्त्वेन प्रत्य-
 चानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दधियः
 प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्राः
 प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
 तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामेव
 लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या
 शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्राः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्ग-
 जत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविता ।

प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविर-
हित्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य
योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानु-
मानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य
थात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानु-
विकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वोप-
सिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत्
अतएव अस्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
न्वयस्यानुमापकमप्रसिद्धेः । अथ गौरस्ति तावान् स्वधर्मि-
कास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत्
अस्तिपदसमभिव्याहृतगौः पदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वदित्याद्यनु-
मानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकषाक्यतापक्षत्व-
रूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानु-
त्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात् । न च विनष्टे भाविनि वा
घटे चक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूपतस्तस्याकिञ्चि-
त्करत्वात् एकविधव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्च-
यस्य सम्भवाच्च समानाकारस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधी-
विराधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः । तच्च । गवादेः पदस्मारि-
तत्वाद्यभावग्रहदशानुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतु-
नाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वय-
बुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदै रस्मारितस्यापि
तत्स्मारितत्वग्रहदशायामन्वयधीप्रसङ्गाच्च । एतेन गौःपदम-
स्तित्वबहो गोचरज्ञानपूर्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात्
यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभच्च-

पक्षानुसारिणाम् अपास्तं गवादिपदानां ज्ञानपूर्वकत्वाद्यमादि-
 निश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सत्येव
 जनौनस्योक्तलिङ्गादप्यनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्विरो-
 साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च । वा-
 क्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदत्वादिलिङ्गक-
 कल्प्यं तदेव त्वसिद्धं प्रमाणाभावादस्त्वत्वेन गामनुमि-
 मीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रासत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्य-
 दस्त्वत्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमित इत्यनुभवाच्च । श्रुतव्यो मन्-
 इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शब्दत्वस्यापि शृणोतेः शक्यतावच्छे-
 कत्वात् । नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् । न चेदेवमत्र
 मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्य अन्यबोधत्वं किमिति न
 रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्ययान-
 सामग्रादेश्च प्रतिबन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्स्थिति-
 त्वात् पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्ति-
 दहनादर्थस्तदर्थकवङ्गादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाका-
 द्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावहाचकत्वस्यापि सखन्व-
 स्मरकतायामविशिष्टत्वात् । नच ह्रदे धूमाभाव इत्यादि-
 प्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्थले पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या-
 साध्यवाचकपदस्य स्मरणासम्भव इति वाच्यं तत्र साध्यज्ञा-
 विरहेऽपि उद्बोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् वि-
 घटाद्यन्य इत्यादिवाक्याद्वटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रका-
 निरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्ध-
 चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयं-
 प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदो घटप्रतियोगिताकस्य-
 काङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरैत्या अनुमित्या न त-
 र्बाहः पञ्चविधयान्नत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य तत्र

न । न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं
दित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तीत्यादावपि घटादि-
वास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्राप्यस्तित्व-
त्वेन तद्विपर्ययबोधोपपत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

वस्तुसाक्षात्त्वादिधैरिव वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूप-
दिलिङ्गकसोक्तत्वस्यापि निश्चयः शब्दधोहेतुरतो नैकपदार्थधर्मिको-
गामनुमित्यपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्यां
स्तीतिवाक्यसम्भवात् परन्वनुमितेरन्य एव किञ्चित्तौ गृह्येतग्राहित्वान्न
तयो मन् यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयो-
क्ततावच्छेदं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृह्येतग्राहित्वेन प्रमात्वात्
चेदेव एव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारगृह्येत्तरवर्तित्वे-
किमिति न तासां प्रमात्वज्ञानिः हानिस्तु समानाकारानुभव-
प्रयकप्रत्ययानां दृष्टीनामिति जरणीमांसकानां समाधानं
प्रस्य दुष्कस्यति ।

दीयव्याप्तिं नानोक्तता तु वाक्यार्थगर्भां जालोपयुज्यते ।

नदीयाकाशे वाक्यार्थानामपूर्वत्वात्तन्मयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

सर्वत्राप्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्यवसक्तस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानव-
त्ता इत्यादि रूपाया आसोक्तताया निश्चयः शब्दमतेः कारणं स्यात्
स्थित्यापि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षि-
साध्यज्ञा अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो न चेवं शब्दधियः पूर्वे
सम्भवात् निरर्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्वर्गस्यासोक्तत्वस्यापि मतेरना-
वादिप्रमात्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः न हि लौकि-
जनसिद्धत्वेन ज्ञातवाक्येन जनित एवान्वयबोधे तस्य हेतुत्वं
विधान्यते एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य
मेताकस्यापि अनुमितेरनुत्पादाच्च । अतएवासोक्तत्वस्य संशये
त्या न तन्निश्चये वाक्यबुद्धेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतु-
प्रस्य तत्र

रित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ननु माभूदाप्तोत्वस्य निश्चयानु-
 रोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधी-
 हेतुत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्य-
 मात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्व-
 घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मिकघटाद्य-
 न्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म-
 त्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्य-
 कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधि-
 यस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तद्वानिवेशात् । वस्तुतः
 समानानुपूर्नीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाष्य-
 घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ता-
 वदानोमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं
 कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्टैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मा-
 कस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वस्य
 तथाच तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञान-
 व्यक्तीनां तथात्वसुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्तिताकत्व-
 अतएव सैन्यवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लह-
 द्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदजकत्वेनाभिमतं भोजनात्ति-
 णस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः । एवञ्च वारं-
 प्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्यस्य ज्ञान-
 शब्दसामान्ये हेतुस्तस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्प-
 तन्निश्चयस्यैव युगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिग-
 कत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थबाधस्य सर्वत्र लक्षण-
 असम्भवात् तथा च तात्पर्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्य-
 सिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि श-
 गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेयं क-

वाक्य
निश्चय
चा
सम
इत्य
वृत्त्य
साथ
निप
जन
शब्द
विष
एव
य
व्य
लक्षि
य
वि
प्रकृत
साम्

वाक्यानामन्यार्थमात्रपरत्वस्य शुकवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य
निश्चयेऽपि ततः सामाजिकादेरन्वयानुभावोत्पत्त्या व्यभि-
चारादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु स्वार्थान्वयगोचरो बोधः साक्षाच्चैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयो न तु निरर्थकेस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्च
इत्याकाङ्क्षायासाह ।

शब्दान्तरमपेक्षाय सार्थकः स्वार्थबोधकत् ।

प्रकृतिः प्रत्यययैव निपातश्चेति स विधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा
वृत्त्युपस्थान्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे
सार्थकः पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयो
निपाताश्च स्त्रोपख्याप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य
जनयन्ति वाक्यानि पुनरमहकृत्यापि । शशविषाणादिकः
शब्दोऽपि शशौयत्वादिना विषाणादेरन्वयबोधमादधानस्तादृश-
विषयताकबोधने सार्थक एव परन्त्वयोज्यः । सचायं त्रिविध
एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शप्श्यनादिविकरणो नुमा-
गमस्यान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थिति-
यत्ना येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात् । पुत्रो
त्कृष्टित्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु
यदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव
विशेषादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थेषु
प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनौकाशादिशब्देषु अतिप्रसङ्गस्तु समा-
सान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकाण्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति ।

स्वोत्तरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थसाधबोधने ।

यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्धिका ॥

स्वोत्तरशब्दार्थविशेषितस्य यादृशशब्दार्थस्यान्वयबोधं प्रति
 स्वाश्रयवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव निय
 हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः । पटभूप्रभृतयोश्च शब्दा निय
 स्वीत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजन कार
 नादेरन्वयं प्रत्ययार्थं कर्मत्वकर्तृत्वादौ बोधयन्ति न त्वन्वय का
 प्रत्ययान्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य सङ्गकालेष्टमाधनत्वादि निप
 स्वार्यस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते । चैत्रः पचति विभ
 यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधर्मिकसुवादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि तद रूप
 र्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वययात् स्वाश्रयवि पाथै
 तोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप
 यादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृ
 तथाविधः स्वार्थः स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहे पदि
 पचनादिरूपः सुवचन एव पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं पाया
 यादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात् । न प्र
 गुडो द्राक्षेत्यादावौषदसमासत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य तदन मि
 दावन्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकः स्वीत्तरत्वसम्बन्धे
 बहुजादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपितु न पदान्तरार्था
 वच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधकः प्रत्यया
 प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वय
 बोधकत्वव्युत्पत्तेः । अतो नास्ति प्राग्विहिते बहुचि
 प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिर्भोऽयं कुक्ष्यकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्तृ प्रति
 व्यर्थके निभकारादौ पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थ हेतु
 बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात् । न चैवमेवकारादेरन्वय ता
 गाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थादि न
 पदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादि सुवा
 वाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वीत्तरविभक्तिसाक्षात्सजातीयत्व बहु
 न त

नियमात् एवकारादेश्च सविभक्तिकत्वं एव प्रमाणाभावात् ।
 ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैव-
 कारार्थत्वं तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेन शवादिवटा-
 काङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादि-
 निपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृश-
 विभक्त्यंश एव तद्विशयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेद-
 रूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थएवेत्यत्र
 पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रस-
 ङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्राति-
 पदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नास्त्रोः समानविभक्तिकत्वस्यान-
 पायादिति । यत्तु उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि
 न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां
 तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरुद्धत्वसम्पादकत्वमात्र-
 मिति मतं तच्चिन्त्यम् ।

लाघवादन्यथा निर्वृतिः ।

स्रोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने तस्य निश्चयः ।

तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

तत्त्वेन यद्विशयत्वेन स्रोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं
 प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंनर्गेण यादृशशब्दवृत्तानिश्चयत्वेन
 हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थं प्रकृतिरिति तु फलि-
 तार्थः । बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति
 न गुडादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु
 सुबादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केशलादपि
 बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति
 न तत्र प्रसङ्गः ।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च ।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्वो निपातान्वय इतिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृतिस्याद्वत्
निपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरुद्धलक्षणान्यतरात्मकस्तोका
प्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशस्तोत्तर
सायां मतुपो विधानात् शक्त्या निरुद्धलक्षणया च गुणतदर्थव
गुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शक्तस्थाप्रभृतस्तोकाः
प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादकप्रपञ्च
अपि चादयो न निपातेभ्यः सुवादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतात्प्रत्य
तयो नत्वेकत्वादर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षाद्द्रष्टव्या
न निरुद्धा प्राद्यशः प्रयोगविरहात् । अतएव यत्रास्ति तद्विशि
प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना यत्तु
रुद्धं यजेत इत्यादौ । अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचनादेः स्वाधेस्व
रेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु वापरः ॥
वचनमिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादावैक्येतरा
द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तैशब्दः
द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम् । तद्विज्ञाख्यातकृतोत्तिष्ठोः
प्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरुद्धलक्षणया एवेन त
प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्षको दाक्षिः पञ्चतीत्याद्येनः स
भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः कस्यापि स्वाधि
कप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थस्तेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ स
तलादौ नाव्याप्तिः भावविहितानामपि घञादीनामुक्त
गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपप्ररत्वात् । अन्यथा यः
पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्यत्तदर्थस्य
पत्तेः सुवर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव भक्षस्त

श्लोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्
 अन्यथा श्लोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीया-
 पत्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सञ्चीकर्णावधि
 आहृतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलसूत्र भुक्तिः
 श्लोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतित्थं सङ्गच्छत इति नव्याः ।
 श्लोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातो रथे विशेषणतापन्नस्य बोधने
 तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच
 श्लोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु श्लोकां पाक इत्यादिः
 अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव
 तात्पर्यात् । अतएव श्लोकां स्वीयते साधु गतं चकितं
 द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङ्ङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न
 तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।
 यत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं यः स्वेतरस्य यस्यार्थं
 स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रज्ञातिः प्रत्ययः
 परः ॥ इति तद्वहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि
 त्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः सैष
 पदः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ॥ इत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्-
 तेडोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थ-
 वेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे
 नः सन्धिः ।

लाघवादन्यथा निर्वर्त्ति ।

इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनावसः ।

तिङ्ङर्थस्य निभावन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ॥

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि
 तदर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो
 न्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरा-

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च ।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्तो निपातान्यथ इतिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्वात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृति
निपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरुद्धलक्षणान्यतरात्
प्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्र
सायां मतुपो विधानात् शक्त्या निरुद्धलक्षणया च गु
गुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शक्तस्थाप्रसूत
प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपाद
अपि चादयो न निपातेभ्यः सुवादयस्तु स्वपरतायामेव प्र
तयो नत्वेकत्वादर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्ष
न निरुद्धा प्रायशः प्रयोगविरहात् । अतएव यत्रादि
प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पर
रुद्रं यजेत इत्यादौ । अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचना
रेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु
वचनामिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादि
द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः
द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम् । तद्विताख्यातकृते
प्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरुद्धलक्षणया
प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्षको दाक्षिः पञ्चतीत्या
भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः कस्यापि स्वा
कप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थस्तेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ
तलादौ नाव्याप्तिः भावविहितानामपि घञादीनामु
गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपप्ररत्वात् । अन्व
पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन
पत्तेः सुवर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव

लोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्
 ग्रन्थया स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीया-
 त्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सञ्चीकर्णावधि
 र्यकप्रकृत्याहृतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः
 प्रतरावस्तोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छत इति नव्याः ।
 ययः प्रज्ञोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातो रर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने
 च गुणदर्शकनान्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच
 थाप्रस्तोकाः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकां पाक इत्यादिः
 तिपात्रप्रपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव
 मामेव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकां स्थीयते साधु गतं चकितं
 पे लघुद्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङ्गाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वात्
 यन्नातद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।
 था फयत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं यः स्वेतरस्य यस्यार्थं
 कवचस्वाद्येस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः
 पङ्क्तुभरः ॥ इति तद्वहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि
 कत्वादावेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः सैष
 : शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ॥ इत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्-
 थातकतेजोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थ-
 याया पेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे
 द्वितीयात्तः सन्धिः ।

पे स्था लाघवादन्वया निर्वृति ।

त्यादौ इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाचमः ।

दीनासु तिङ्गर्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ॥

अन्ता यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि
 दावन्यङ्गर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो
 इत्यमेव न्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरा-

नवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङ्र्थान्वयबोधकत्वम् । एवं यत्
 स्थोयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङ्ठां पा
 कोऽस्तौत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्वितान
 प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङ्र्थस्य वर्तमान
 त्वादेर्बोधकत्वं न तु तदवच्छिन्न इति न तेषु अप्रसङ्ग
 निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चया
 स्वार्थे तिङ्र्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति
 तत्र प्रसङ्गः ।

निपातं लक्षयति ।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये नान्वयाचनः ।

सुभाषणो निपातोऽसौ विविधयादिभेदतः ॥

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये
 नान्वयबोधं प्रत्यक्षमर्थः सुवादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं धिक्
 तादृशार्थे निपातः चादयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ ना
 दर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः नहि स्मृतमनुभूतञ्चेत्यादि
 कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादि रनुभवः किन्तु स्मृतानुभूतं
 समुच्चय इत्यादिरेव । स्तोत्रं पचतीत्यादौ धातुरपि स
 नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुवा
 रेव च शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाकाङ्क्ष्यकारा
 स्वपरतायान्न निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु ना
 निपातव्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः कार्त्तिक
 यन्न दानं तदत्यन्तविनिन्दितमित्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थ
 तादात्म्येनान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने । स्वर्दिवा नक्तमा
 व्ययमपि नामैव न तु निपातः शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे ना
 र्थस्य तादात्म्येनान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थ
 चेत् निपाता अपि जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातिर्हा

एवं यजे
डां पा
तद्विताना
वर्त्तमा
अप्रसङ्ग
समुच्चया
देवेति

तादात्म्य
शिवः य
दौ ना
श्चेत्यादि
तानुभूत
रपि स
तु सुख
यकारा
तु ना
तर्त्तिका
ये यदं
नक्तमा
र्थे ना
ः सार्थ
जातिर्हा

स्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धनात्यन्ताभावो नञा प्रत्या-
य्यते न तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे
तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातौ जातो न स्त इत्यत्र
जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्ति-
वायेतान्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तौत्यादौ
तु समवेतत्वायस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सम-
वायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्न-
त्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया
आवश्यकत्वात् प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य
तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य
क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तौत्यादिकस्तु प्रयोगी
यदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वादच्छेदेन
तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि
कश्चित् । न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभाः मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनञा-
मानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः ।
दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन य इत्यादाविव प्रकारा-
न्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्य
युष्मदादिस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्या-
प्युपलक्षकत्वेन न ते धनं धर्म्यमित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः
सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः ।
स चायं निपातश्च तु नञ पुनरिवैवमास्मादिभेदादहहुविधः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययो तिपातो वा स्वार्थोपस्थिति-
द्वारान्वयबोधं कुर्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं
वा किञ्च कुर्यात् मिलितानामिव तेषां तथात्वन्तु सर्वत्रासम्भव
इत्यत आह ।

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।

सम्पद्यते शब्दबोधो न तन्मावस्य बोधतः ॥

सार्थकस्य प्रकृत्याटोर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिर्वा
नव्यबोधकत्वं न तु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्य
नव्यबोधकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्युत्थोवाक्यं चतुर्विधम् ।

सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्तादिदोषतः ॥

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूलं
परस्परानिराकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थे वाक्यम
तच्च चतुर्विधं चतस्रश्च विधा वक्ष्यन्ते । वर्जिनां सेक इत्यादि
द्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम् । शब्दम
राहार्यत्वोपगमे निर्वर्जिर्वाङ्गमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि
वाक्यमेव नो चेदपार्थक्यमेव यादृशबोधत्वावच्छेदेनाह्वयित
तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपाद्य
त्वात् यत्तु सुप्तिङन्तचयवाक्यमित्यमरसिंहैरुक्तं तन्न यु
सुवन्तादेः प्रत्येकममुदायविकल्पेनातिव्याप्तातिव्याप्तयोः प्र
ज्ञात् न हि घटं पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्वीको
शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वा
क्रियारहितन्न वाक्यमस्तीत्यादिकस्तु प्राचां प्रवादो निर्यु
कत्वादशङ्केयः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्हेधा नामधातुप्रमेदतः ।

यत् प्रादिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥

निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपानभृता यच्च पाणि
प्रभृतिभिः प्रातिपादिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नाति
रिच्यते नातो विभागन्यूनता ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।

येन स्वीययदर्थस्य सुख्यतः प्रतिपादने ।

स्वोत्तरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्वात्तदर्थकम् ॥

यादृशशब्देन स्वीपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेषकान्वयबोधार्थं

स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्दः एव तदर्थकं नाम ।

घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्य-

विशेषकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि घट इत्यादित

इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशेषकः सुवर्थसंख्यग्रादे-

रवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तरं प्रथमाप्रति-

सन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य

जनकः अतएव नापदं प्रयुज्यतेति वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं

पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महा-

वाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्य-

न्वयधियः पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः

प्रमाणान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् ।

तच्चान्योन्यपरस्परदिनामस्वव्याप्तिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते

नि वृद्धस्मरणादिति वाच्यं मन्त्राभ्यामख्योन्यं जन्यत इत्यादौ

मन्त्राः परस्परकर्तृकहननकर्मत्वान्वयानुरोधेन तेषामपि

प्रथमान्तत्वादन्वया सकर्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुप-

त्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

रुद्धं लक्षकचैव योगरुद्धं यौगिकम् ।

तच्चतुर्णां परैरुद्धयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ॥

तन्नाम च त्रयमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थं

रुद्धमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्द्धौ टाभाभ्यां नुर्धेर्द्ध-

इत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात्

किञ्चित्तत्त्वकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्ती
 शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्य
 कल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात् किञ्चिद्योगरूढमेव
 यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि किञ्चित् यौगिकमेव यथा
 पाचकर्त्रादौ पाचकादि । रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा
 मण्डप महारजतादि तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव
 कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरिपा
 मतम् । गौवांहीकइत्यादौ तु शक्यार्थमदृशत्वावच्छिन्न
 बोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न
 ततो भिद्यते ।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।

रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कौत्सने ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकौपाधिक्यपि तद्भिदा ॥

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्वत्
 योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामेव च संज्ञापदे
 नाभिलष्यते न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः येन
 विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः नैमित्तिक
 पारिभाषिकौ औपाधिकौ चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञ
 सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति

जातिद्रव्यगुणस्यन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥

गोगवयादीनां गोत्वादिजान्या पञ्चाख्यादीनां ला
 लघनादिद्रव्येण धन्यपिशुनादीनां पुण्यहेषादिगुणेन च
 चपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिसत्त्वाच्चातुर्विध
 रूढानामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः शब्देरेव प्रतीयन्ते जा

पूरवत्तौ ध्वन्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमौषान्तु शब्द उक्तयतुर्विध इति
प्रामाण्यमनदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहा-
गरुदमेवपत्या परित्यक्तमस्माभिः ।

नैमित्तिकसंज्ञा लक्षयति ।

जात्यवच्छिन्नसङ्घे तवती नैमित्तिकी मता ।

जातिनामे हि सङ्घेताद्यन्तेर्भाजनं सुदृक्करन् ॥

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्घेतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा
गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिक-
मभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्घेतित-
मित्याकारकग्रहाद्गमानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुप-
पत्तेः । एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु
गमानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वे नैवानयनादेरन्वयधीर्गो-
त्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात्
तद्वत्सुवयकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य
संज्ञापदे गोत्वादेः साक्षाद्भवात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकाज्ञ-
देः हेमाच्चेपात् कर्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्मतात्वादान्नयनं गोवृत्ति-
मित्तिककर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानमात्राज्यात् ।
न संज्ञा च वस्तुगत्या यज्ञोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं
जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्व-
स्यावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वाव-
च्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति-
वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्तांशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादि-
प्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः
प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरि-
त्वादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञात-

तालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्य
 गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकार
 त्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वो
 शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायो
 इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात् । न चैवं
 कालोऽगोः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादि
 सम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि
 सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता
 गर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वयोगात् अन्यथा घटत्वादिजाते
 संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन
 प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोऽगौरि
 त्यादिवोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वनैवाप्रमात्वसम्भवा
 चेति भट्टमतानुवर्तिनः । तच्चान्दं विनाप्याद्येपं गामानवे
 त्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविक
 त्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेना
 स्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्या
 सम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादे
 साक्षात्त्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याद्येपस्य व्यभिचारादिदोषे
 दुःशङ्क्यत्वाच्च । एतेन कर्मात्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्व
 सम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्व
 विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधोऽलङ्घ्यतेन गामित्यादिवाक्येन
 कर्मत्वं गवौयमित्युपादानिकोगवादिव्यक्तेर्वोध इति श्रीका
 मतमध्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यां
 वच्छिन्नबोधस्यास्तीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधै
 पादानिकबोधस्य जननायोगाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नर्शा
 सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादि

वशिष्टा व्यक्तिर्वीध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र
 प्रकरेकत्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात्
 गोत्वादेः प्रदाहुर्मण्डनाचार्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्वि-
 रत्वायोः कति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति
 न चैतदपि तुच्छं व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
 लिकादि मुख्यप्रयोगाभावेन तस्मात्स्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया
 लिकादि वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्वो
 प्रकारतामहिप इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियागित्वे वा स्वावच्छे-
 दिजातेऽद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्य न एव जातौ
 समवाये मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ खनिष्ठगोत्वाव-
 न्नोर्गोतिच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा
 गोर्गोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपटेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्या-
 पत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शब्दधौप्रकारतायाः समवा-
 यावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेना-
 नुभवेनानान्वयोदुर्घट एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन प्रमा-
 नानुरोधोपाद्वटत्वजातेर्नानालोपगमादिति ।
 गवादेः प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृष्येण गोशब्द-
 दिदोषोत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः
 वृत्तित्वं न वा द्रव्यात्वदिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव
 वृत्तित्वं व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं
 वाक्येनैकजन्यत्वमपि तु जन्यशब्दधौविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरप्य-
 श्रौका विशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्त्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्न-
 ताभ्यां शब्दधौजनकतायच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
 गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशब्दं
 प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्म-
 गोत्वात्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि-

शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हे
 विशेष्यतया तादृशशब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य निया
 कत्वकल्पनाच्च नानिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादे
 त्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादि
 शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्ये
 गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवा
 वस्तुतो गोत्वशब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वसा
 जातिव्यक्तोन्मुख्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तौनां तद्विषयत्वं
 सिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्त्वा
 मिद्वेष्टम् । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यवृत्तिविषयता
 निरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानि
 त्वादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारताया
 स्तथाप्यनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जाना
 मवाकावे तथात्वात्तथाप्यन्यथाप्रसङ्गस्य निरवच्छिन्नगोत्वादि
 प्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृश
 विशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्यबोधेनारुर्धनाद
 गुरूणां गोत्वेन गवयादिवोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यं
 गोत्वादिप्रकारको बोधः समवायेनेव सत्त्वन्धान्तरंगापि तत्त्वा
 प्रकारकः स्यान्नोत्पत्तिज्ञानस्य तदीयसत्त्वन्वयभावं प्रत्युदासो
 त्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारातायां गोविशेष
 ताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धार्थ
 सत्त्वन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एव
 गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्व
 गोत्वादेरिव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशा
 वच्छेदकधर्मवत्वप्रयुक्तो गौणः । नचैवं शब्दादिधातो
 गत्यादौ शक्तिर्न स्यादुपगतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृशो

त्वैव हे
 नियम
 गवादेमो
 गोत्वानि
 न' प्रले
 लाघव
 गोत्वम
 द्विषयत
 स्य तत्र
 विषयत
 गोत्वानि
 त्तराताया
 म' जाना
 गोत्वानि
 तादृश
 र्गना
 गवादा
 पि तत्
 दासो
 विषये
 सद्भावा
 एव
 दत्त
 तादृश
 तातो
 तादृश
 आदेर्गम्यादिधातुतो बाधमश्ववादिति वाच्यं गुरुणां गति-
 आदेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यव-
 क्रुवक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात्
 खण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तिक्रियात्वत्वाव-
 क्रुवशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वाव-
 क्रुवशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य
 तनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनां तत्र शक्तत्वेऽपि चत्य-
 भावाच्च पश्चादिपदानामपि लोमवक्त्राङ्गूलादिपर्यवसिते पशु-
 वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र स्तत्र हात्तग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानु-
 भवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्य-
 त्वस्य लोमवक्त्राङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति
 प्राहुः । तत्र ब्रूमः शब्दमतेर्गवादिव्यक्तावगाहित्वमवश्यङ्गा-
 त्प्रयोज्यं जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा
 चक्षुर्मिकमाध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न
 स्यादनुमत्यादि सामान्यं प्रलेव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
 नौचित्यात् पक्षतादि सहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाश-
 त्वैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रति-
 नियतपक्षाद्यवगाहित्वमिदोः । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्व-
 समर्थत्वं यस्य धारण्यधारेण प्रमिद्वत्वात् नापि तदगोचर-
 मभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानु-
 भवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादि-
 पटाकाङ्गादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानु-
 भवसामान्यं प्रति हेतुत्वं तथा गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि
 गोत्वानुभवजनकत्व प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्व-
 मात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य
 जनकतया न सङ्केतितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन

गोरन्वयधोप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतय
सङ्केतितत्त्व तथा तथा च पदधर्मिक तज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रका
रकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषय
विधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टा गवादिर्गवादि
पदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोप
मानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दमामानाधिकरण्या
न्नापि वाक्यशेषादमोषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुकस्य
कस्यापि तदसत्त्वादत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।

पश्चादेवोपमानार्थः शक्तिधीपूर्वकैरसी ॥

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यव
हारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः
कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चो
पलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टा
त्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः
स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वं निजप्रवृत्तिवदिति
प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रमाध्य गवानयन
गोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्येव मनु
मिन्वानः समुपस्थितत्वास्माद्यावाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधा
रणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येक
मावापाहापेन गवादिवृद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादि
सङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति । पश्चात्तु क्वचिदुपमाना
च्छक्तिग्रहो यथा गवादिः दशक्तिधोसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेश
वाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसा
दृश्यग्रहात् गवयां गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात्

यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात्
कर्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शक्तादयः
पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । श्रोतं गुणे तद्वदर्थः सुशोभः
शिशिरो जडः । चूर्णं क्षोदः ससुत्पिञ्जलि भृशमाकुले
इत्यादि कोषेभ्यः श्रैत्यादौ शक्तादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणादपि
यथा पचति पाकं कराताति तुल्यायकवाक्यात् क्वव्यादौ
तिङ्गादेः । क्वचित् प्रमिद्वार्यशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा
नोरूपसर्गवान् वायुर्निस्सर्ग स्मृतिमन्त्रन इत्यादौ रूपशून्य-
सर्गवदादिषु वायादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतौन्द्रियत्वेन
स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा
वा सत्कृत्यालङ्घतां कन्यां इदानः कुकुदः स्मृत इत्या-
दावुत्तरौत्या कन्यादात्रादिषु कुकुदादिपदस्य । सहकार-
तरो मधुरं रीति पिञ्ज इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण
शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङ्गर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षमिदं कोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन
पिकशब्दस्य शक्तावच्छेदाच्च । क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यव-
पदस्य कङ्गुप्रभृतौ स्त्री ल्लानां दीर्घशुक्ले च शिष्टानां व्यवहारा-
देकमात्रशब्तोः परिच्छेदतुल्यशक्तत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात्
यवमयश्चर्भवतीति शुक्ली यवपदस्यायंसन्देहे वसन्ते सर्वश-
स्यानां जायते पत्रप्रातनम् । मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः
कणिशशालिन इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथावा स्वाराज्यकामोऽग्नि-
ष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषोभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च
ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनौतं च तत्सुखं स्वपदास्पद-
मित्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ।

ननु व्यवहारादनुमितेर्गवाद्यानयनधर्मिककार्यतान्वयज्ञाने

पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीत-
मुपस्थितत्वादतस्तदुपपत्तये शब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्यता-
वाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच न
केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विधनाकाङ्क्षत्वेनाथवादता-
शब्दबोधानर्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्का निरस्यति ।

कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता ।

पदानामर्थवादेभ्यः पद्याद्विधादुपेक्ष्यते ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्यताधीजनकत्वं पूर्वगृहीत-
मप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्वगृहीत-
तस्य अपरिहार्यत्वानियमात् प्रतिविम्बिते वस्तुनि व्यभिचार-
नवोपस्थितधर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजन-
देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथा
न्याख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः । न च कार्यतासाका-
पदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवा-
स्थले न शब्दधीः परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकाल-
गौरवातिदिवाच्यं कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्द-
हेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शब्दधीरित्यस्यापि सुव-
त्वात् उभयत्राप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्फल-
दिति दिक् ।

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

मौपाधिकी त्वनुगतौपाधिना या प्रवर्तते ॥

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी
यथाकाश इत्यादिः साहि द्वितयावृत्तिर्नैव शब्दादिना रूप-
तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्न-
शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्त-

गृहीतं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्व-
विशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति
शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशा-
यामाकाशादिपदान् शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि
शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन
पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिग्रहस्य तादृध्येण पटाद्यनुभवं
प्रति हेतुत्वान्नास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः
परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं
शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्वि-
कल्पकालकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत इति तु नानुभविकं
न वा यौक्तिकम् । या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा
मा त्वोपाधिकौ यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेष-
गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते
शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो द्वितयावृत्तित्वादतः
पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्थान-
वृत्तित्वमते यदि घटादिपदं बिलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
तदोपाधिकमेव यदि च परम्परया बिलक्षणवत्त्वेन तदा
नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं
समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारि-
भाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वक्ति ।

यन्नाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।

जात्या नैमित्तिकं शक्तमोपाधिकमुपाधिना ॥

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा
पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकङ्क्षिः
सिद्धभावादौ पक्षतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं

यथा गोगवयादि । यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधि
 यथाकाशपञ्चादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यस्यै
 तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्तृहरिणा । आजानिकस्याधुनिक
 सङ्केतो द्विविधो मतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति
 गीयते । कादाचित्कस्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः क्ता
 इति । न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केत
 वत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुते
 पितृकर्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिरुक्तं
 पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादि
 पदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां
 धर्मकर्मण्युपयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशित वै न स्तोच्छ्रितं
 इति श्रुत्या तत्र तद्विषेधात् स्तोच्छ्रितवै स्तोच्छ्रमात्रसङ्केतितैः
 खरादिशब्दास्तु रासभादौ स्तोच्छ्रैरिवार्थैरपि सङ्केतिताः
 ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्टं ए
 गवादौ शक्तमिति तत्रापि तदौपाधिकं स्यात् न स्याच्छ्रुत
 त्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपद
 शब्दतानवच्छेदकत्वात् । न च संस्थानमशक्यमेव गवादि
 पदस्येति देशनीयं गवादिपदाङ्गोत्वादिजात्या इव साक्षात्
 लक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्या
 तच्छ्रुतत्वात् तथाच न्यायसूत्रं जात्याकृतित्वव्यक्तयस्तु पदा
 इति पदार्थो गवादिपदस्यार्थः त्रिविकशक्तेर्लाभार्थमेकवचन
 अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव तासामनुभवा
 गौर्नित्या गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति सा
 दायिकाः । नव्यास्तु जातिव्यक्तयोरेवैकशक्तिप्राप्त्यर्थं सौ
 मेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यश्चैकपदे
 पस्याप्ययोरप्याकृतिव्यक्तयोर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन क्ता

त्तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण
व्यक्तेरवगमः शक्तौव सम्पद्यते । यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरेवैक-
शक्तिर्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यन्तु पदार्थविधया
युष्माकमिवाम्नाकं वाक्यार्थं इत्येव किं न स्यात् न स्यात्
समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरु-
त्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वनियमात्
शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः । मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां
चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव गोत्व-
संस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्य-
वच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिकसंज्ञात्वं
सम्बन्धोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति
वस्तुगतिः । सौत्रमाह्वतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करण-
व्युत्पत्त्याकारनिरूपकार्यकं जातिव्यक्त्योः संमर्गपरमेव
अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन
तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनतापत्तेः । क्वाचित्कस्तु जातिसंस्थानाभ्यां
गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याह्वतिविशिष्टे शक्ति-
भ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरङ्गस्य अस्मद्गुरु-
चरणाः ।

लक्षकं नाम लक्षयति ।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तानु यद्वेत् ।

तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थं
लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं भवेत् सैम्बवाटयश्च शब्दास्तु-
रगादिमम्बन्धिनि लवणाटाविव तुरगादावपि शक्ता एव
गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन
गृह्यता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे

पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन तीराशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोषा इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वे वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरतः तीरादिसम्बन्धन्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्तरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैतदन्वत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तद्व्योषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् एतेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वं गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभावाप्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुप्तमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधकत्वं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यान्वयापत्तेः नातीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः न हि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृशीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तिसमासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तार्यतादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोग्यसमासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाज्ञोः समानविभक्तिः कत्वस्य तद्वत्त्वात् । न च गभीरायां नदीतिभागस्यैव

तादृशतौरलक्षकत्वं तदर्थं विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्न हि स भागः
प्रकृतिर्येन तदर्थं विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं
व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतौरकर्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य
वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदी-
तौरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः ।
चट्पटाद्यनुकरणस्य हुम्फडादिप्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमप-
भ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्वाह्नोक इत्यादौ तु शक्यार्थ-
सदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ
लक्षकमेव न ततो भिद्यते ।

स्यादेतत् सुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन
विस्तृतार्थलक्षणया सुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तर-
कानं कुसुमतुल्यमौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणाभूलकव्यञ्जनया
वृत्त्या बोध्यत इति रुढादिवदव्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं
न हि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसदृशादौ रुढमसङ्गेतितत्वात्
नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तदप्रापकत्वात् नवा लक्षकं
उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधौरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रामत्त्वा-
दित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं न
तज्जनकत्वं शक्यमखन्धाद्यात्मिकाया लक्षणायास्तदजन्यत्वात्
नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि
प्रमाणान्तरेण तद्गृहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राह-
कत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् न च लक्षणा-
जन्यान्यबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति
साम्प्रतं यष्टौः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां
प्रमाणाभावाच्च । अथास्ति नानार्थशब्दैः प्रकरणादिसाचिव्या-
देकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः
सहृदयस्य यथायं गौरवितो महान् इत्यादौ यथा वा वयस्था

नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ । सचाय मनुभ
 न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्र
 रणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयु
 शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः त
 क्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽपि
 धामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका । इति चेन्न तात्पर्यधियो हेतुत्वा
 पूर्वे परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां कचि
 सत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधा
 पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधाना मन्वयबोधः स्या
 स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः नचैवं तत्तदर्थकशाब्द
 सामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात्
 तत्तदर्थानां यथा कथाच्चिदपनयवशेन मनसैव विशष्टधीसत्त्वा
 वात् मानोरथिकसुखप्रदेदपर्यवसितं चमत्कारं प्रत्या
 शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात्
 व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वात्
 च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संचेपः ।

लक्षकं नाम विभजते ।

जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थनिरुद्धाधुनिकादिकाः ।

लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्था
 ल्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छब्दलक्ष
 भयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था
 यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचि
 ल्लक्ष्यतावच्छेदकोभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्ध
 यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादि
 पदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिक

यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यमदृशत्व-
प्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक
इत्यादावग्निमदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावत्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य
ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्देतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः
नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य
लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरुणामग्नौ
शैत्यं सृष्टेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ
लक्षिणेन तीरादिना सार्द्धमदृशोतासंसर्गकस्यैव समस्यार्था-
धेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव
प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य
सुवर्थाधेयत्वादेर्वाचावावन्वयबोधायोगात् । न च शक्त्यैव
पदस्य स्वमाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः
पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च
तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यताव-
च्छेदकस्य मङ्गोचाच्च न व्यभिचारः ।

• योगरूढं नाम लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकमित्यर्थः ।

योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकत्
तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाधर्मादि तद्वि स्वान्त-
र्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना
समं स्वशक्यस्य पङ्गादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कज-

निकटं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेष-
यद्दृढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्या-
स्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शे-
इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्तादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादे-
समुद्दितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन-
पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयव-
लभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव
साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुद मित्यत्र पङ्कजनिकतृ-
त्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्न मित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य
लक्षणयैव कुमुदस्थलप्रद्वयोर्वोध इति वार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्क-
जेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ
निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थान्वयधोसामान्यं प्रत्येव
तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्म एव पुष्पं
पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोप-
स्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानु-
पस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्तेत्यादौ स्वल-
दक्षरसंशोभि तरुण्या मुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्त-
व्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृह्याण । न च धेनुपदस्य धानकमन्त-
विशिष्टायां गवौव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिर्विशिष्ट-
पद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र
कृतशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्क-
जनिकटत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदाया-
शक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कट्वाचकड-
प्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्व-

मित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्म-
योर्मिथोऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहे-
ऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधौविरोधिधौदशायां पङ्कजमस्तौ-
त्यादितः पद्ममस्तौत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वाटिविशिष्टे पङ्क-
जादिभागस्य रुद्धिरूपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्यया-
र्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्रत्ययोपस्थापितस्यापि
पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदा-
गृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तौत्यादितो जात्वपि कर्त्ता-
स्तौत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्व-
यान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषाव-
धृतशक्तिकानां कक्षादिप्रत्येकवर्णानामेव निरुद्धलक्षणया तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भवाद्दकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्ति-
विलोयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दा-
द्वकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं
ङादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमु-
दायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्वादा-
वपि चित्रगोस्त्राभ्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थान-
नधिगमेनावयवानां वृत्तेरवस्थापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थ-
बोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा
बोधयुदासार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते
परन्तु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रुद्धिधियः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रुद्धेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमुद-
मित्यादौ पङ्कजनिकर्तृत्वादित्वादिना कैर्वादेरवगमस्तथावयव-
शक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ

पङ्कत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेरत एव च तैलपदं योगेन तिलप्र
रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्यवसितं स्नेहं बोधयेद्योगरूढम
तैलं पत्रमित्यादौ सर्वपस्य तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येका
बोधकमिति मौमांसकानां मतमुपन्यस्यति ।

रूढ्यर्थमिह योगार्थबुद्धौ रूढेर्विरोधिताम् ।

वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिभिः कचिदिष्यते ॥

क्वचित्समुदायावयवयोरैकमात्रस्य शक्तिप्रतिसम्भानस्य
यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयधौसामान्यं प्रति पङ्कज
पद्मशक्तमित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधौसत्त्वे
कर्मजादिशब्देभ्यस्तादृष्येण कौरवादेरवगमात् नापि पङ्कज
जन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायाम्
समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वे
कुमुदबोधस्य सर्वरूपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्य
पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्र
बन्धकत्वम् । न च कुमुद एव पद्मत्वेन रूढिभ्रमदशा
तादृष्येण कुमुदस्य बोधो न स्याद्विरोधिन्त्या रूढिधियः सत्त
दिति वाच्यं पद्मान्यधर्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यत
कत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वा
दशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे
कुमुदादिशक्तत्वज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबध्यं विशेषणायम्
न च यत्र तात्पर्यादिधौविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्र
बन्धाद्वा रूढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तुरनन्वयस्त
वयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधि
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मौमांसकानामिष्टत्वात्
हि मण्डपं भाजयेत्यादावपि गृहादौ रूढिधांसत्त्वे मण्डप
पदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादिर्न मन्यन्ते बोधं भ्रम

ग्रहानात्कन्दितस्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि
च समुदाय एव पञ्चत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रमात्र-
माभ्यां पङ्कजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिकस्तदानीं
च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः तदावयवशक्तेरत्य-
पहाय पङ्कजपदघटकशब्दशक्तेति प्रतिबध्यकुक्षौ निक्षेपणीयं
तद्वटकत्वञ्चेह तद्विषयिताभ्यापकविषयिताकत्वमात्रं तदवयव
इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयवशक्ताया पङ्कजपदजन्यं
पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पञ्चत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य
विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यां
वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्यादया कुमुदादेर्बोध-
व्युद्गमसम्भवात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पञ्चत्वं
पङ्कजप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्यव-
सानादिति तत्तुच्छं पञ्चागृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनि-
कर्तृत्वेनावयवशक्ताया कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् न चेष्टा-
पत्तिरनुभवविरोधात् न च रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युत्तरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा सति रूढिधो-
दशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्वारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानकालीन-
तादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्याकृतत्वात् तत्कल्पने
चातिगौरवात् । यदपि पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां
शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदान् ताद्व्येण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव
पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पञ्चान्य-
धर्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबन्धकोव्यप्रावृष्टत्वादतो योगरूढं
नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात् । यदुक्तं
 मभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्थां सेयमत्रोपपादिता । जहत्
 स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ॥ पङ्कजं मनसादेरं
 पद्मनाभो युधिष्ठिर इति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कमस्तौत्या-
 दितः पङ्कजातं पद्ममस्तौत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसक-
 तन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयव-
 शक्तेरपि प्रतिबध्यतायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारक-
 शाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् ।
 नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तौत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमित-
 द्रव्याभिन्ने सरसिजातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये
 तन्त्रस्य नास्तीति समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं
 सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्वेनेनैव
 समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्य-
 त्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वित-
 स्मार्थः पदैः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोरुपपत्तिरिति
 तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य
 रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्ष-
 अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
 भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्पर्याद्यग्रहादि-
 रोविसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधीस्तत्र योगार्थमर्थ्यादय-
 पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थल-
 कमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकन्धतं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।

तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकन्धतः ॥

समुदायशक्त्यपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र

धर्मिणि अवान्तरवृत्तिभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र
तस्यान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्र्योक्तत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने
योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढेर्योगापहारिताप्रवादो
रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्र्योक्त्याभिप्रायक इति
चिन्तामणिहतां मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्वितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।

योगरूढं कृदन्तस्य समासलब्धवस्थितेः ॥

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्वि-
तान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामा-
सिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।

समासतद्वितान्तश्च कृदन्तश्चेति तत्तुधा ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव तादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थं यौगिकम् । योग-
रूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगिनावाच्छब्दस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं
न तु तन्मात्रस्य । तत्र यौगिकं त्रिविधं समासतद्वितान्तं
कृदन्तश्चेति हन्द्वाऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया
लभ्यस्य धवस्तदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव ।
सर्वज्ञेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयः नातः कृष्णसर्पादौ वासु-
देवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी श्वश्रूः
शूद्रेत्यादौ जीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव
अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थं रूढमेव नातो विभागस्य
व्याघातः ।

यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिर्निर्जायकः ।

यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥

यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्न-
विषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः ।
पाचकादिकन्तु पाककर्ताद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम-
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं
वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्य-
र्थावच्छिन्नकृत्यर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्राव-
च्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्व-
मित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य
भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादितो राज-
पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पायमित्यादिणामन्तभागस्य
स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादि-
प्रत्ययार्थस्य प्रख्यायेत्यादौ समासव्यपदेशो ह्यवादिशब्दसंस्कार-
प्रयोजनको गौणः ।

विभजते ।

स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।

यथोपपदसंज्ञोऽन्वयस्येनासी संज्ञा सतः ॥

स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयादिगुतत्पुरुषाव्ययीभाव-
बहुव्रीहिह्रस्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिष्वुपपदसंज्ञक-
समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । सङ्काशनिभनोकाश-
दौनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य
बोधकतया तथाविधनामान्तत्वेनैव चैतस्य समासान्तरादिशेषः ।

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविध-
त्वोक्तिः प्राचाममङ्गतेत्यनस्तामुपपादयति ।

पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।

प्राचैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वामटादिभिः ॥

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व-
पदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायाह्वपिप्पल्लोपूर्वकायादिकस्तत्-
पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्म-
धारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो
यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः
पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात्
बहुपदे बहुव्रीहिरिवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे
तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । कयिदन्यपदार्थधर्मिकधी-
हेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलो-
त्पलादिकः कर्मधारयो द्विगार्याद्यव्ययीभावश्च । कश्चित्सर्व-
पदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरैतरङ्गो
हन्वमात्रं वा । कश्चित्स्रघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वा-
दन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः सल्लेखवाद्यव्ययीभावश्च ।
तदेवं पञ्चभेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राचैरुक्तमतो न विरोधः ।
नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन
विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु । स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां
नित्यानित्यौ समासकाविति । स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्र-
प्रक्षेपेण यत्तदभ्यर्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्प-
निर्मल्लिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मल्लिकाया निः न सुर इत्यादि-
तस्तत्तदभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् यत्तदभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो
यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तत्तदभ्यस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं
कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फुरद्वाणो चलच्चैत्र इत्या-

दिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्ती वा
 त्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधजनकत्वे
 स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रका
 कत्वात् स्फुरन्ती वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रह
 सम्भवाच्च विग्रह एव समामलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न
 समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्यधोलिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधु
 प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्ज
 सद्भावस्तत्रावगमांऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियति
 पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादृश्यांस्तदभिव्यञ्जक
 सत्त्वात् यथा वा अक्षपरि शलाकापरि त्रिययुवा हस्त्य
 मित्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावा
 युष्मदस्मदोर्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व
 समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः सङ्ख्या
 व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किं
 तत्र सङ्ख्या प्रकाशते शलाकापरि हस्त्यश्च पूर्वाकायोऽर्धेपि
 लीति । पूर्वादेरर्धस्य च ङसर्थकत्वमन्तर्भाव्यैवावयवि
 तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठे कालादौ चानु
 समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वं
 ऽपि संख्या न बुध्यत इति तु ममामशक्तिवादिनः पातञ्जलाः ।

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्वयबोधकम् ।

तादात्म्येन भवेदेव समासः कर्मधारयः ॥

क्रमिकं यन्नामहयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादा
 त्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनाम
 कर्मधारयः नोलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपटस्यार्थं नोलादि
 पदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः तथा पुरुषसिंह इत्यादाव

पुरुषाश्वत्तरादलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवे-
त्यादिविग्रहे प्रायेणापमयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशास-
नात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकं स्तूपकुम्भादिर्न तादा-
त्म्येनान्वयबोधकः प्रवलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् साथेकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च ।
नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोर-
भेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात् । यदिच
तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर
नामोपस्थाप्यत्वं तन्ममतो न तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः
परन्तु विशेषणविभक्त्यापस्थापिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन नील-
घटपटावित्यादा च नीलपटाव्यवहितेन घटपटेत्येवं हन्वात्मक-
नान्नेवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः
स्तोकां पचति धान्येन धनं प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न
धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य-
एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेय-
मेव । राजपुरुष इत्यादिस्तु तत्पुरुषो न पुरुषे पूर्वपद-
लक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रह-
योस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव
राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणि-
कुदुक्तमपि सङ्गच्छते । यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न
क्षतिस्तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । किञ्चिद्विशिष्टसुवर्थानवच्छिन्नस्यैव
वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तानिरुक्ती निवेश्यम् । न चैव-
मपि पञ्चपुण्यादिद्विगौ द्विगार्थं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वित-
याद्यभिन्नगार्थादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष
इत्याद्यपयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचार-

स्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूम इत्यादौ तु, नरस्य शत्रो
 राक्षोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थं कषष्ठगं तत्पुरु
 एवेति वृद्धाः । चन्दनतरुर्दिग्यगिरिवन्तसमय इत्यादि
 प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं
 कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषो
 त्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधु
 त्वम् अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वात्
 त्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तर
 पदज्ञः कर्मधारयः प्रायगा नेष्यते नीलतदस्तोत्वादितो जात्यति
 नीलोत्पलादंरस्तित्वाद्यप्रतीतिः । पक्षयज्ञोजनं रभ्यमामत
 ज्ञनं वृथा । नालयद्रम आखाद्यः कटुतद्रूपमौच्यते इत्यादि
 प्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तञ्च जुमरनान्दिना परमः ।
 इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येते
 व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमा
 प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं न तु तादात्म्यसम्ब
 न्धानवच्छिन्नतत्प्रकारतां कबुद्धिं प्रति गौरवादतो नामार्थयो
 नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासो
 यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव । तदु
 भर्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये । शब्द
 न्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयो रिति वैयाकरणाः तन्त्र
 नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादि
 प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभक्तित्वे
 गौरवस्य प्रामाणिकत्वाद्यन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्य
 प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रसुरीकृत्य नीलमानयेत्यादि
 नामार्थसुबोधयोर्नान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्ट
 कर्मत्वादा रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः । न च समासस्य

शक्तत्वे नीलोद्भूतश्च घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादा-
वपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादा-
त्म्येनानुयापत्तिरिति वाच्यं नामार्थस्य मुख्यविशेषताक इव
तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्र-
त्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारता-
प्रभेदा वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्मत्वादौ पटार्थेन तादा-
त्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चात्-
पलं यत्र इत्यर्थं नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव
नीलं पीतञ्चात्पलमित्यर्थं नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः
कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्-
पलनिष्ठविधेयताकबोधकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे
बहुव्रीहरेव नीतरो हन्द्वाभ्यः समास इत्यनुशिष्टिवलेन बहुव्रीहे-
रेव स्त्रनिविष्टनामद्वयापस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्त-
राथेनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समानान्तरस्य तादृश-
धियं प्रत्यक्षमर्थत्वात् । नीलपीतोत्पले रस्य पीतनीलोत्पला-
श्रितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रस्यमित्याकारक
एव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रस्यमित्याकारकः ।
अतएव हन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च
ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं
पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादि-
विग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो
न बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमिति न्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति
सम्प्रदायविदः ।

स्यादेतत् समासानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः
स श्यामे कण्ठे व्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे
च श्यामादेर्नाभिदेनान्वयो वागादेः पदार्थेकदेशत्वेन तत्र पदान्त-

पदार्थस्य पशुरपशुर्गगनं समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेव
 पत्रा द्विजातिस्त्राध्यायो जटाभिस्तापमसृष्टेत्यादौ पत्राका
 भावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यस्य च तापस्य भेदेनापि नान्य
 यथाकाशमभिघातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तत्र
 विधान्वयो दुर्वारो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकदेश
 पदस्यार्थसम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधज्ञान्यविभक्त्यः स्वार्थाभि
 भावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैव
 गुरुकुलं शरैः शतितपत्रक इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्येकदेश
 त्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेशान्वय
 सर्वसिद्धः । समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात्
 परिष्कृतायाः मततं यस्तु वाचस्पतीयते । सम्पदा जट
 वापि पुत्रोयति स पुरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादे
 पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सहभावादिबोधकतायां न सामर्थ्यं मत
 एव प्रतियोगिपदादन्यद्वदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्देन
 देशार्थे न तस्यान्वय इत्थं इत्यपि पठन्ति कर्मचारणानयोगोत्
 कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यस्य
 स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् राशिगते सूर्यो विपति
 यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानादिका
 क्रियेति वचनन्तु अमूत्रं समूलत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्यो
 इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ।

द्विगुं लक्षयति ।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।

अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधोमतः ॥

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थ
 धर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं
 तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते ।

त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चासृत षट्म षट्-
पदार्थ ममर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरम नवग्रह दशमूल एका-
दशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकस्तु कर्मधारयः
शुण्डगादिपर्याप्तित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदान्कार्यस्य
बोधकल्लिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतिः पञ्च-
मूलात्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु
विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्यादिकं स्वल्पं गाभ्याद्यादि
च यमहत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिक-
स्ताद्रूप्येण बाधस्थलांयः प्रयोगः वर्षाकाले मघर्चेण युक्ता
चापि त्रयदशात्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् इयो रूप-
मित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नामेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्व-
संख्यया विगिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्याप्तिसंसर्गेण तद-
वच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्याप्ता द्वित्वावच्छिन्नं
प्रतिपादयदापि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतो नैकघटद्वितयपटे-
त्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशतां पठ्यतामित्यादौ च
यद्यपि शते धर्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधितत्वान्नापि
सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि
शतप्रदार्थकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्यः सप्तत्वसम्भवादिति
वदन्ति । द्विगम्यं गच्छत इत्याद्यव्ययौभाववारणन्तु पूर्वदत् ।
स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारमेदात् ।

तत्र तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति ।

तद्वितार्थान्वितस्वार्थं तद्वितार्थद्विगुर्भवेत् ।

तद्वितार्थं लाक्षणिकस्वान्यनामा त्वसर्वगः ॥

यो द्विगुः खोत्तरतद्वितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्वितार्थद्विगुः ।
द्विमुद्रो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रौतस्य द्विवर्षा गौरि-
त्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ

हाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ
 गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः
 परिमितस्य पञ्चकपालश्चरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः सं
 बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्
 शिष्टकृतां मतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाच्चैव
 दिरूपार्थो लक्ष्यते न तु लुप्तठगादिरप्यपेक्षतेऽतस्तद्धि
 लाक्षणिकस्वान्त्यनामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति
 भाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्य
 पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्ग्यरूप्यो गौरित्यादौ प
 र्गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृते
 स्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुगित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविर
 क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च ।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।

यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥

यो द्विगुः खघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्त
 समासस्यान्तगतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावो धनम
 त्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनि
 पञ्चगवादिः ।

समाहारद्विगुं लक्षयति ।

स्वार्धान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यशब्दकः ।

उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्दः स द्वि
 समाहारद्विगुः पञ्चपुल्लीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुल
 समाहारः परस्परपुलशब्देन लक्ष्यते न तु तत्र द्विगोः शक्तिर
 लभ्ये शक्तायोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्ष

त्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदि च पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुला-
नामेव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं किनन्ति
इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य
हिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्हित्ववहुत्वेऽप्येक-
वचनत्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । न च द्रव्य-
प्राधान्ये पञ्चत्वद्वीत्यादौ ह्रस्वो न स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्यय-
स्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समा-
हार संज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वक्तव्य-
त्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकोत्यादावव्याप्तिश्च
तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीच्यते
तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्वितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगुरेव
समाहारद्विगुर्वोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि
न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुवर्धेन युतयत् बोधनक्षमः ।

यः समासस्तस्य तत्र तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुवर्धेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः
समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः न तु
यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य
बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्हपिप्प-
लीत्यादावव्याप्तेः । स्तोकपत्तेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म-
धारय एव महाकविमहाविज्ञ इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृते-
ऽप्येकनामार्थकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया
तथात्वसम्भवात् स्तोकं पत्तेत्यादौ अमस्तादात्मवाचित्वे तु
तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति
तु न देशं स्तोकनम्ना स्तानाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः

प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वका
देशः पदसंस्कारार्थो गौणः ।

विभजते ।

द्वितीयादिमुबर्थस्य भेदादेश च पङ्क्तिः ।

क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥

ग्रामगतः चैतनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मे
गतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिमुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वं
देवोपभेदादेशस्य द्वितीयाहृतोयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेद
स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकासमा
देर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्वर्तेषु धा
र्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पौठं परितः पुरुष
सुखं शुभाय विद्या दण्डाद्वटः गवां कृष्णा सम्पन्नचोरा ति
तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यामाधुत्वात् वर्षसुखी लोष्टका
कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुवेरवलिः कर्मकुशल इत्यादौ
तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु ग्राम गत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मत्वस्य राजपुरुष इत्य
च पुरुषे राजसखन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदस्यो लुप्त
स्मरणात् तल्लोपसजानतोऽप्यन्वयबोधात् समृद्धं ग्रामगत इत्य
दितः समृद्धग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि प
त्यादात्रिव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य ना
समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात् नापि ग्रामादिपद
ग्रामकर्मत्वादिनञ्चकत्वात् अभेदान्वयसखन्धेन नामार्थस्यान्व
बोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृ
प्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात् । न च ग्रामादि
पदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येना
इति साम्प्रदायिकानां मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि सम

मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः
 राज्ञः पुरुष इत्यादिविशेषस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेरिति
 चेन्न प्रत्ययान्ततत्तन्नामर्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामो-
 त्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्वत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपद-
 लक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् ।
 नचैवं गतो ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादे-
 र्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोप-
 स्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामो-
 त्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवार्द्ध-
 पिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषा-
 देरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धार्थे घटपटमठानामि-
 त्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन इन्द्रस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां
 सुवर्थे अन्वयः तथा बहुगुडद्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे
 प्रकृत्यर्थस्येव पदसमाप्तौ नान्नः प्राग्वहुचो विधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत
 इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं
 ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षणेति चेत्, सत्यं विशिष्ट-
 वाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्
 मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादि-
 संसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं
 गत इत्यादिविशेषस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्यपसन्धानवशादेव
 कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समास-
 समानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिका-
 न्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात् अतएवा-
 घटः पट इत्यादावन्यस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः
 अनिष्टुः शर इत्यादौ सदृशस्य अब्राह्मणो वार्द्धषिक इत्या-

दावपक्षेऽपि अनुदासुदरन्तरुणा इत्यादौ स्वल्पस्य वा
 केन नज्जनिपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादे
 भावनेऽपि तत्रत्य तत्पुरुषे, नाव्याप्तिः । पटस्याभाव इव
 प्रसज्यनजा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणान्तेनापट वा
 इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमः
 इति वृद्धाः । प्रसज्यनजाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुषएव सा
 नर्वाव्ययीभावः नज्जत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अत
 वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग
 तु पक्षधरमिथाः । युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं दा
 राजमातङ्गास्तस्मैवामी तुरङ्गमाः । ऐत्रो ग्रामगतस्तत्र
 किं कुरुतेऽधुना । इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदस्य
 तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यवि
 हत्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्द
 न हि प्रजावतौयं मे त्वं तस्मै देहि कखलम् । नोन्नो स
 गुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा ।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतौ नि
 दानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थप
 रित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याह्रन्येत तत्पुरुषे भक्ति
 हि तत्र कर्मधारयस्त्रोकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्ववि
 प्रयुक्तिश्च कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधवि
 बाधात् स्त्रौशूद्रौ नाधीयेतामिति श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्यय
 परत्वं धातोः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात् । यदि
 कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव ता
 चितरत्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्र
 स्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्पत्वादिति चेत् त
 पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युप

न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थ-
पतिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्वसिद्ध-
त्वेन तदनुरोधाक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात्
न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादि-
बोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वा-
सम्भवेन लक्षणापत्तेस्तदुवाधकतयोपन्यासानौचित्यात् । अथ
बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तर-
विषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव
सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविधयैव
वेदानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया
कर्मधारयात् समासान्तरस्य दीर्घव्यमित्यादिमीमांसया तथैव
प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः । तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्व-
मित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां
लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम् एकपदमात्रलक्षणयापि
बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वात् इति आस्तां विस्तरः ।

अव्ययीभावं लक्षयति ।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् ।

समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥

यः समासः स्त्रीत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य
बोधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययी-
भावः गृहे निर्मल्लिकाम् उपकुम्भमित्यादौ हि मल्लिकाया
अभावः कुम्भादेश्य सामीप्यादिर्मल्लिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराव्य-
व्ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरौरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थ-
बोधकमप्यर्द्धपदं नाव्ययं निर्मल्लिका भूमिः निम्बुषो देश
इत्यादौ तु मल्लिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मल्लिकादिक-

स्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुर इति तत्र
प्रसङ्गः ।

नन्वर्कस्याक्षस्य शलाकाया वा द्युतेऽन्यथा पातनमित्यर्थे
परि शलाकापरि इति अव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वे
तत्पूर्वकत्वाभावात् एवं ही गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्या
हाभ्यां दण्डाभ्याम् इत्यर्थे द्विर्दण्ड पद्धरतोत्यादौ तिसृणां य
नानां समाहार इत्यर्थं द्वियमुनं ज्ञातोत्यादौ लोहिता ग
यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दण्डेन मिथः प्रह
वृत्तमित्यर्थं दण्डादण्ड रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य ह
मित्याद्यर्थे केशकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संह
यवा यदा तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थेः खलेयवं संहृतयवं तिष्ठ
वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्यद्विदण्डादिष्वपि तेषु अव्ययगर्भत्वे
स्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्वर्त्ति ।

अनादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।

स्वार्थे यदर्थस्य यदा सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥

अनादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्व
बोधं प्रत्यसमर्था स एव वाच्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थ
समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि कृतयो
रक्षपरिव्यर्थत्वमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि कृतयो
रेकाक्षान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातन
सम्बन्धप्रत्यायनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्रमित्यादौ
स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपदि
सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते इति न तत्रोप
गङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन सञ्चारः उपगङ्गेषु पृत
सुपकुम्भादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणामि

तृतीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठौपर्यन्तानुसरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरुद्धवा लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दान् ॥

समास इति प्रकृतं तथाच स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया ज्ञात्वाकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्व-
प्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थ-
सम्बन्धिवोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरूढवानरो वृक्ष इत्य-
त्रारूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानर-
सम्बन्धित्वेन वृक्षपीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति
रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पकृतण्डुलश्चैत्र
इत्यत्र पकृतस्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्म तण्डुल-
सम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै
इति क्रमेण स्वमभ्युदयकदानकर्मदक्षिणसम्बन्धित्वेन द्विजं
पतितपत्रस्तुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापा-
दानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तत्र चित्रगुरित्यत्र चित्रा
गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं
रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्न-
स्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं वाणच्छिन्नकरो नर इत्या-
दावपि वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाण-
करणकस्वकर्तृकच्छिन्दाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहु-
व्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणाम-
वगमः । दक्षिणपूर्वा पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले
दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहित-
पूर्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतौनां विदिशां बोधः । अस्मिन्

क्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादि
विग्रहेणास्तिवत्स्वक्षोरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगमः
इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तसम्बन्धे
तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति मध्ये
गणितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीप
गणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमः
स्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्याप्तसंख्यासमीपगणि-
तदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः । अधि-
दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादाव-
स्वपर्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्याप्ताधिकरणदशसम्बन्धि-
त्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः । द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतराणां
वाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः परमित्यादौ द्वित्रान्यत-
पर्याप्तस्वपर्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्रा-
बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरा-
कताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः प-
षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीति-
वान्वयो द्रष्टव्यः । परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिवि-
वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्री-
त्तिसंशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृतिवो-
कत्वमित्याहुः ।

द्विस्रयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन
द्विगुणितत्रिपर्याप्तस्ववृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रा-
इत्यादौ षष्णामवगमः सुजन्तर्भाविण्येव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्व-
पञ्चलत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समा-
सर्वचोक्तबहुव्रीहौ राजादित्यादतिचरमस्वरादेर्लोपः । स्वध-
सम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्प-

स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत् पुरुषो न
 स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः । तथा
 आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पट-
 सम्बन्धोत्यादिरपि । मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमा-
 तृत्वेन निरुद्धलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्स-
 म्बन्धित्वेन बोधकः । न च द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति
 वक्तृत्वायैकपक्षा विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके
 द्विमुनि त्रिमुनि वा अन्य इत्यादौ द्विसुन्याद्यश्रयोभावे स्वमातृ-
 सम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धोत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्ति-
 स्तदन्यत्वेनापि विशेषणायत्वात् । इदमत्रावधातव्यं चित्रगुर-
 स्तात्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतानां प्रतीत्यर्थं न चित्र-
 गुप्तमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये
 लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात् । न च चित्रपदमेव तत्र
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धि लक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्य-
 ग्राहकं लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य
 प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्त-
 पदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा राजपुरुषो-
 ऽस्तात्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थ एव सुपः
 संस्थात्रोवकत्वव्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेनैकत्वबोधनायोगाच्च । यत्तु गोपद-
 मेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्रपदन्तु तत्र तात्पर्यादि
 ग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तन्न युक्तं पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्यैव
 स्वार्थस्योपसर्जनतायां गोपदस्य ऋस्वविधानात् चित्रपदार्थेन
 समं तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तात्यादावपि
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणाया मुदन्तत्वापत्तेः
 न च नामोत्तरवर्तिन एव गोपदस्य स्वार्थोपसर्जनतायां ऋस्व-

विधिर्धन गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदे
 चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तौत्यादिकर्मधारयेऽपि गो
 टस्य ङखप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविशि
 पाकमसम्बन्धित्वादिना चैत्राद्यवगमः पूर्वपदस्य परपदस्य
 लक्षणा न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन भाक्तत्वायोगात्
 न च तत्र क्वादिर्वर्णस्य स्वरूपशक्तघजादिप्रत्ययस्य वा स्वकृति
 विषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरुद्धत्वमभ्यादकश्च शब्दान्त
 मिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्त
 बोधप्रसङ्गात् घजादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तस्मात्त्रोपस्थाप्य
 सुबर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्ता
 ऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं सगोसम्बन्धि
 लक्षकं तदेकदेशे च गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः ।
 च गोधर्मिकान्वयबुद्धौ तद्वर्त्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थ
 कदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्घटः चित्रव्रजोऽस्तौत्यादौ गोस्वा
 रूपस्य व्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेर
 वश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रनमोत्यादि तत्पुरुषे भेदेन
 चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्मिकान्वयबोध
 व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनाया
 प्राचैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेश
 राज्ञन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च । यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन
 सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतश्चित्तस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि
 तस्य च सम्बन्धिनि अन्यत्र पदार्थैकदेशान्वयित्वमेकपदार्थ
 योऽपि मिथोऽन्वयः कृतिवर्त्तमानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न इति तद्वत्
 तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ
 तदादेः स्वकीयमवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव परा
 मर्शकतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति ।

एवञ्चारुदधानो

वृक्ष इत्यादावपि रुहधातुना स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरपदेन
च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनाटमौषामाकाङ्क्षादिधौसाचिव्यादेव
स्वकर्मकारोहणकर्तृभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध
इत्यास्तां विस्तरः ।

न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानर-
पदं स्वकोयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि
बहुव्रीहिः स्यादत्र तादृशवाक्यस्य विग्रहत्वं न्यगडयन्नाह ।

अर्थं कं प्रथमान्तं सत् सुवन्तैरितरैः सह ।

यदा भेदसुपन्नेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥

अस्य बहुव्रीहे घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुवन्तैरितर-
नामभिः रुह भेदार्थकसुवन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते
नचोक्तवाक्ये तथा सुवन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपदेनैव साकाङ्क्ष-
त्वात् आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुवन्त-
इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य
दण्डाद्वटो यन्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुबद्धयोर्मन्तर्भाष्यं न
विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटो यत्रेत्यादिकः सहा-
य्यर्थमन्तर्भाव्यापि सुवन्तैरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटो देश
इत्यादिवहुव्रीहेन घटो यत्रेत्यादिविग्रहेण नञादेः सुवन्तत्वा-
भावेऽपि नाव्याप्तिः नपुत्र इत्यादौ तु सङ्घ पत्रो येनेत्यादिरिव
विग्रहो न तु पुत्रेण सङ्घेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश
इत्यादौ च सङ्घ घटो येनेत्यादिविग्रहे सहाय्या वैशिष्ट्यं न तु
सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तदबाधात् । जीवत्पितृक-
इत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहा यस्य च पिता जीवन्नित्येवं
जावद्विधेयकान्वये निराकाङ्क्षाऽपि जीवदभिन्नः पिता यदाय
इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः । इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये
सुवन्तयदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित

एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिव्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो प्राप्तो
 यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकतृक गति
 कर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्
 पर्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकौग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यत्
 स्तत्साकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र विशेषविध्यपक्षे यन्नामार्थसुख
 विशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः सुवन्तयदर्थान्वित तन्नामाह
 गर्भित एवार्थेऽतएव धनो दासा यस्येत्यर्थे यदायधनवान् दास
 स्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनक
 स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रश्चूडायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो
 यदोयश्चन्द्रश्चूडायामित्यर्थकः किन्तु यदोयचूडायां च
 इत्यर्थकस्तादृशार्थ एव सप्तम्यन्तेनेन्दादेर्विशेषतो बहुव्रीहि
 विधानात्तेन चन्द्रचूडः शिव इत्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धि
 त्वेनैव शिवस्यावगमो न तु चूडावृत्तिस्वकौयचन्द्रसम्बन्धित्वे
 तस्य गगनादेर्या बोधः ससम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले
 सुवन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्र
 पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतात्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीया
 नत्वन्त्यदोयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।

विग्रहस्य विशेष्यो यत्तद्विशेष्यकबोधकान् ॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्वद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिर्द्वौ भेदौ तत्र
 विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोध
 कश्चबहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणौ
 भूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या
 सान्वयसंज्ञाकत्वात् तद्विज्ञानात्तद्गुणसंविज्ञानश्चरम इत्यर्था
 हस्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति

विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्न स्वस्वरूप-
सम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया
बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं
ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिर्गण
इत्यादिरपि कुट आदियस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिक
व्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयं
स्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्मन्यथा निर्वर्त्ति ।

यः स्वार्थघटकादंख स्वार्थान्वयिनि बोधने ।

अगुल्लो बहुव्रीहिः स तयोरपवादिनः ॥

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्या-
न्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणसंविज्ञानयोरिति लम्ब-
कर्णमानय हारयोर्वं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिलम्बस्वकर्णसम्ब-
न्धिनः स्वग्रौवावृत्ति हारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ
स्वार्थघटकोभूतस्य तादृशकर्णहारादपि व्युत्पत्तिवैचित्र्ये-
णान्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्विन्न
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादा-
विति प्राचां मतम् ।

व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते ।

स्नाननिविष्टद्वित्रादिनामभिर्विग्रहात् पुनः ।

बहुव्रीहिवहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ॥

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपद-
त्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिविध्यः चित्रा गौर्यस्येति विग्रहा-
च्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्येव जरतौ चित्रा गौर्यस्य महन्नीलमुत्-
पलं यत्रेत्यादि विग्रहाज्जरतौ चित्रगुश्चैतो महन्नीलोत्पलां
सरितित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरतौ चित्र-

गवो यस्य महन्नीलोत्पलं यत्नेति द्विपदविग्रहे जरतोशब्दे पञ्च-
वस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समा-
सान्धपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकत्र द्वयमिति न्यायेन गवि वि-
जरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थ-
त्रिपदादिबहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

इन्द्रं लक्षयति ।

यद्यदर्थकयन्नामन्युहो यद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स इन्द्रः समासस्तावदर्थकः ॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्च-
स्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिश्च-
एव तावदर्थको इन्द्रमसामः । पाणिपादं वादय धवच्छदि-
च्छिन्धीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबो-
धप्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमि-
नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् ।
पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे इन्द्रः । य-
पाणिपादमित्यादौ समाहारइन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादि-
साहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्येकत्व-
पदान्तरन्तु तादृशलक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं तथाविधसाहि-
त्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादे-
साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राचैस्व-
तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं च
पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्वतद्वित्वादि-
बोधार्थं समाहारइन्द्रादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्
साहित्यस्य द्विबहुत्वेऽपि न समाहारइन्द्रस्य द्विवचनादिसाका-
ङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नाना-
त्वेऽपि न तदर्थकस्य इन्द्रस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्त-
व्यम् ।

मुचितं कृतं साहित्यभक्ता हस्यश्च धनमित्यादेरयोग्यताया
दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनाम-
श्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिमन्बन्धेन धनादावन्वयायोगात्
तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समाहारपरिभाषा तु
क्लौबलिङ्गत्वानित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न
हन्वस्वार्थव्यवस्थापिका । एतेस धवखदिरावित्यादावितरेतर-
हन्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्वि-
चनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थ-
दित्वाद्यनुभावकत्वश्चुत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिर-
द्वयस्य च प्रतोत्यापत्तेरिति मौमांसकानां मतमप्यपास्तं तु स्वव-
देकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदि-
रयोश्च साहित्यं तदाश्रयश्च धवद्वयादिकमपीति तादृश-
साहित्याश्रयनक्षकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादि-
बोधस्य दुर्वारतापत्तेः न च त्रितया विशेष्यकधवखदिरधर्लिक-
धीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वयादे-
रिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्यस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्मात् यत्र
नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्वर्मावच्छिन्ने
समुदित एव पर्याप्तिसम्बन्धेन हित्वादिबोधने द्विवचनादिकं
साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधा-
परधर्मावच्छिन्ने यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिर-
योश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलसे-
त्यादिकस्य घटतद्वटेत्यादिकस्य च क्रामिकनामस्तोमस्य निश्च-
यत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृज्नामनिवहो
घटाद्यर्थे हन्वः अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा
यत्र मिथो भेदस्तत्रैव हन्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे हन्व इति
पाणिनिः प्राह । अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं च शब्दमन्त-

भाव्य धवश्च खदिरयोत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुज्यते ।
 समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थे चकारद्वयं पीततत्पट-
 स्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वत-
 पटत्वाद्योः पटार्थतावच्छेदकयोरस्यैव भेदः सुवर्थस्य द्वित्वं
 तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य वाच्य-
 सुवर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाक्षात्त्वात् पर-
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरिव व्युत्पत्तिवै-
 द्यात् अतएव द्वाणुकारभक्तसंयोगनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं न-
 तीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुवर्थकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वे-
 ऽन्वयमभिधित्वा नाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गु-
 किरणावल्यामभिहितम् । अतएव च श्याला स्युर्भातरः पद्मा-
 स्नामिनो देवदेवरो इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो श्वाता-
 देवदेवरोभयपटवाच्या इत्यर्थः सुभृत्यादिसिद्धः मङ्गल-
 यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतत्वे- पीतपटावित्यादिकः प्रयो-
 स्यात् पीतत्वपटत्वाभयाश्रयस्य तत्र मत्त्वादेवं पीतपटयोरभे-
 दित्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुवर्थद्वित्व-
 प्रकारत्वादित्यादिसूक्ष्ममीक्ष्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादा-
 साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति यद्विधिः । विद्यते विन्दा-
 विनत्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वे-
 नोपस्थापकः किन्तु सत्ताद्यर्थकतादृशधातुत्वेनैव । मृगपाण-
 रयोः पदार्थयामेदेऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात् समा-
 गच्छयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषो व्युत्पत्तिमिद्वस्तेन हरिणावित्य-
 तुमश्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाणहरयोर्द्वौ
 हरो नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोर-
 गतिः अन्यथा हरिहरो नमस्यावित्यपि-प्रयोगापत्तेः हरो
 हरयश्चेति त्रिग्रहस्थले यत्र-हरय इत्यादितः समस्यमानपदा-

र्थानामवान्तरसंख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य
लुप्तस्य ह्यर्थादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव ह्यर्थादिपदं तथा-
विधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरि-
पदं विशुद्धयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा
न च विग्रहस्य सुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमा-
न्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण इन्द्रस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैक-
शेषा न युक्तः शलाकापरि हस्त्यश्चमित्यादौ व्यभिचारेणोक्त-
नियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वा-
नीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च
हंसौ च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः
सारूप्ये इत्यनुशिष्टे हंसौपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव
हंसौपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः तन्नोपमजानतस्तु हंसपदे
स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्ष-
णाया वा ग्रहादेव । यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसौत्वेन
शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुंस्त्वं हंस एवान्वेति न तु
हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न, तथा सति स्त्रीहंसत्वहंस-
त्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेण इन्द्राप्रसक्तावेक-
शेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्दवावित्यपि इन्द्रप्रसङ्गात्
हंसौ च हंसाच्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंस-
त्रययोः प्रागुक्तरोत्यावगमः दुन्दुभौ च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे
दुन्दुभौ सुन्दरावित्यत्राक्षभेय्योर्बोधनस्थले पुलिङ्गस्यैव दुन्दुभि-
शब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा
च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरोत्यैव युवतीयौवन-
वतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्षणाभारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्बो-
धेऽपि पदमारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चनप्रकरणे ब्राह्मणा-
वानवेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणौ च इति विग्रहे प्रागुक्त-

दिशा ब्राह्मणभार्यापत्नोरवगमः । एकस्यैका चेत्यत्र
 द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ उभे चोभौ चेत्यत्र उभे त्रयश्च तिस्र
 इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इत्यत एव । ग्राम्यानि
 शफेष्वनरूपेषु स्त्रीपुंसयोर्वहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण इन्द्र
 तु पुंस एव लुक् तेन मेधश्च मेधाश्चेत्यर्थे मेध इत्यत्र
 लुप्तं बहुमेधाणां लक्षकं मेधपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमे
 षामनेकमेधोणाच्चावगमः । एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्य
 महिष्य इत्यत्रापि महिषपदं बहुनां महिषाणां सृष्ट
 सृष्ट्यश्चेत्यर्थे सृगा इत्यत्र तु सृगादेरग्राम्यत्वान्न पुंसो
 परन्तु स्त्रियाः यथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्र
 स्त्राणामेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत
 त्रापि तरुणार्थकत्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावि
 पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि सा
 पदं दुहितृपदश्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रक
 योश्चावगमः । ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च ज्येष्ठे मासि न कारये
 त्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः । स च मैत्रश्चेति वि
 त्यदादिना तदन्यस्य इन्द्रे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रा
 पदमनुसन्दधत एव मैत्राद्यवगमः स च त्वच्चेत्यादिविग्रहे
 किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भइन्द्रे तु पूर्वस्यैवं लुक् तस्यैव ।
 त्यदादेर्लुकि युवामित्यत्र त्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुग्मदर्श
 र्बोधः स च सचेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितो
 तदादिः स्त्रोत्तरापठित एव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यादि
 निर्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन इन्द्रः परन्तु तदाद्यव्य
 यथा तत्तत्तामसभूतभौतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानि या
 वाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुगोषितत्वा
 कल्पनायाः कश्च व्यच्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशइन्द्रे

तद्वन्धस्त्वैव त्यदादेर्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य
पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणात्
मातृरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षण्या
मातापितृरवगतिरिति प्राञ्चः । कौमारास्तु मात्रा पितृहन्त्रे
मातापितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयौदर्शनाच्चैत्रस्य
पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुण्यवन्तादिपदवत् मातृत्वपितृ-
त्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदैव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
पदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरस्येत्यर्थे श्वशुरौ इत्यत्र श्वशुर-
पदमपि श्वश्रा श्वशुरस्य हन्त्रे श्वश्रूश्चशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः ।

हन्त्रं विभजते ।

हौ भेदावस्व शास्त्रोक्तौ समाहरेतरैतौ ।

एकाग्रवचनाकाङ्क्षाहीनोपादानतश्च तौ ॥

अस्य हन्त्रस्य हौ भेदौ समाहारं इतरैतरश्च शास्त्रभिद्वौ
तत्रैकवचनान्यसुवाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्ष-
श्चेतरैतरः पाणिपादं हस्त्यस्त्रमित्यादितो हि करचरणादीनां
बहूनामप्यवगतावेकचनमेव प्रमाणं धवस्त्रदिरावित्यादौ द्विवच-
नादेः पदिस्कन्दिखिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः
खिदिरिति विष्टञ्च मध्यपदलोपी कर्मधारयो यथा अव्यास्यति-
व्याप्तेरिति भणियन्त्यादौ ।

उपपदसमासं लक्षयति ।

यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् ।

धातुकञ्जसुपपदसमासः स तदनकः ॥

धातुकञ्जं निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत्
यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्यपदकः समासः
उपपदसंज्ञकः कुम्भकारः क्षीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातु-
कञ्जं निष्पन्नं कर्त्राद्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सन्न

कर्त्रादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्तत्पुरुषे निर्माणि
पदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्ग्रां निष्पन्नमिति
तदव्युदासः ।

विभजते ।

कारकोपपदकः षड्विधोऽयमिति धनः ।

कर्मकादाय पदभेदाद्विधिवत्तसौ ॥

कारकेषु श्रोतानशयः पूर्वसर इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता कुरु
कारः सौवोरपायीत्यादौ कर्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ का
णम् उखाश्रत् वहन्नट् इत्यादावपादानं खशयः कुरुष
इत्यादावधिकरणमुपपदं सन्पदान्तु न कुलापि दृश्यते दृश्यं
च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यन्ता
नेकविध एव न तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध ए
न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूख्यग्न्याप्य
समासः परन्त्वन्वयप्रदस्येव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोध
व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धिताक्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।

यदर्थं यत् क्रमं तत्र तद्धिताक्तं निगद्यते ॥

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्ये
बहुगुणो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धिता
नाम्नि तथापि यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छि
सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तदह
मपि तादृशार्थं तद्धिताक्तं नामित्यर्थः पचतितरामित्यादिक
नामैव न प्रागेव तु तद्धिताक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्द
स्तद्धितं यचेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमादत्र
ब्राह्मणौत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।

कदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत कदादृशं भवेत् ।

तद्वातूत्तरं तत् कद कदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यं वच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वातूत्तरं तत् कदेव तादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नं सत् कदन्तं नाम यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकत्वादिः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रति
द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चयमानं हेतुः चैत्रेण
ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तद्व्यादिकं धात्वर्थेनित्यविषयतानिरूपितस्वार्थविषय-
ताकशोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकतामपि
स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढयोगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रति शब्द-
संस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं स्त्रीवलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्धार्थं भाषया नाम भिद्यते ॥

स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम
भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी-
तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः ।
परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः
प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादि-
सङ्गावः तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन स्त्रीत्वादि प्रत्ययः तटमित्यादौ
स्त्रीवत्त्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्णं इत्यादौ तु शब्द-
संस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो न ह्ययं दुन्दुभिरिदं सुवर्ण-
मित्यादितोऽद्यस्याशोतिरक्तिकापरिमितस्पर्शादिश्चावगमः । यत्र
च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य

विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेष-
 पणपदानां विशेषपदलिङ्गग्राहित्वस्य विना बाधकं नियमात् ।
 यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तन्न तं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमिति
 तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तदव्यञ्जकतामात्रमिति वैयर्थ्य-
 कारणैरुक्तं तन्न युक्तं, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनैव धर्मान्तरै-
 र्स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात्
 न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थ-
 योन्यादिमत्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राप्ति-
 प्राप्नुयादायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि सुप्तालुमाभ्या-
 सुबभ्याभिवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि-
 पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि भुञ्जोत इत्यादौ कर्मत्वा-
 देरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किञ्च स्यात् स्यादेवेति चेत्
 संख्याया अपि स्यादिति किञ्च रोचये रोचयेस्तदपि प्रत्ययाना-
 तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानाम-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितैः अन्यथा प्रत्यया-
 नामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतौनामभिव्यञ्जकता-
 मात्रस्य सुवचत्वात् अन्तु वा न प्राणिप्राप्नुयादायमित्यादौ
 प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसक-
 प्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः ।

फणिभाष्याद्युक्तं नान्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति ।

एकैकेन तथा हाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।

साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तानु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्ष-
 त्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन
 वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नान्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं
 विंशत्यादिकं सार्थकभावकदन्तं भूयमानभवितव्यादिकं क्रिया-

त्रिशेषणार्थकं सहाङ्गाद्विगुहन्दावन्योन्यपरस्परदिकञ्च सुपामेव-
वचनमात्रेण माकाङ्क्षं भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणीत्यादौ च
भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः । उपपदं द्विपदं
पृथ्वन्तपदं स्ववैद्येऽश्विनपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे
गोपदं च द्विवचनमात्रेण प्राणप्रभृतिकं त्रिचतुरादिकपदं कति-
पदञ्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव घट-
पटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः । यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपाद-
यिष्यामः ।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्र सामान्यतो विशेष-
तश्च नाम निरुद्धावमरसङ्गत्या धातुं निरूपयति ।

यो यत्स्वार्थस्रोत्तरस्वतृजर्थे बोधनचमः ।

स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध इतिरितः ॥

यः शब्दः स्रोत्तरतृचः शब्देऽर्थे स्रोपस्थाप्यस्य यादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरच्यते । पच-
पिपक्षादयो हि शब्दाः पक्त्रपिपक्षित्वादिनामनिविष्टाः स्रोत्तर-
तृजर्थे कर्त्रादौ स्रोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादौनामन्वयधियं
प्रति प्रभवो न त्वन्ये घटाद्याः । स चायं मूलधातुः सोत्रः
प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः ।

सुवर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मतेन धातुं ज्ञचयति ।

यः सुवर्थे निजायंस्व स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना ।

यादृशस्यान्वयाद्देतुः स वा धातुसदर्थकः ॥

यः शब्दः स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना सुवर्थे यादृशस्य निजायं-
स्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः पाकं कुरु
सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचादिको धातुः स्रोत्तरस्य भावकृतः
प्रतिसम्बन्धनदशायामेव सुवर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वय-
बोधमाधत्ते न त्वन्यथा स्वरूपस्य घञाद्यशक्यत्वेन तत्र धात्वर्थ-
स्यान्वयायोगादिति पाञ्च ।

धातोर्विधात्रयं लक्षयति ।

मृजधातुगणोक्तोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः ।

योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकौर्तितः ॥

गणोक्तो गणपठितः पञ्चभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः
स्क्रन्भुजप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वादयवलभ्यार्थस्य बोधकः
पाचिपिपक्षादिः तितित्वादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावि
योगिक एव हिन्दोलान्दोलान्दोलौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव
धातुरिति वोपदेवः । सौत्रपदं योगिकगणोक्ताभ्यामन्यपर-
मतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदादि
निर्वक्ति ।

यो यत्पदार्थकत्वे यादृक् स्वार्थस्य बोधकः ।

स तत्पदौ भवेद्भातुसादृशः स्वार्थबोधने ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृगर्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृ-
त्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तात्पदी गमभूप्रभृतयः
स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेषु स्थे गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृ-
त्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रो गच्छति भवति
इत्यादित इव गच्छते भवते प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतिः
सङ्गच्छते भवते इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात्तादृशां
आत्मनेपदिन एव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते
इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगते यागाद्यर्थे यजिक्त्यादि-
रुभयपदी । तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरित्त्वित्
स्थान्तधातवः । सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनो मताः ।
क्वड्यङन्ताडानुबन्धा रुचाद्याश्चात्मनेपदे । परे परस्मैपदिनो
नित्यं कर्तरि धातवः ॥ स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यज-
पचाद्याः जितो जानुबन्धाः कृञ्सुजादयो यन्ताश्च भाविप्रभृतयः

कर्तृत्ववाचिना पटद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृति-
पदभाजस्तेन बुन्नुषते विवर्द्धपति इत्यादिको न प्रयोगः ।
स्मृदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव अत
उक्तं प्रायश इति क्यङन्ता हंभायाद्याः यङन्ता बोभूयाद्याः
छानुबन्धाः शीङाद्याः रुचादिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव
साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः ।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधां
दर्शयति ।

विभक्तिश्चैव धात्वंगसहितः कृदिति क्रमात् ।

चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधा यथा ॥

धात्वंगः सन् क्यचादिः । वत्सकोऽश्वक इत्यादौ दया-
कुत्सादयर्थकस्य क्रादेः अजा ब्राह्मणी श्वश्रुरित्यादौ स्त्रीत्वा-
दयर्थकटावादेशे तद्धितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययस्तदनुपगमे
तु पञ्चविध एव अतएवाश्वकभार्य इत्यादौ पुंवङ्गावस्तद्धित-
छतोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवभौपगव इत्यादाविव पटो-
त्यादौ नीत्वादिरिति कालापाः ।

प्रत्ययेषु विभक्तिं सूचयति विभजते च ।

संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्य यः ।

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङी इति भेदतः ॥

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा
विभक्तिः सुप्तिङ इति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वादवच्छिन्न-
शक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययस्य तृजादिर्न संख्याशक्त
इति तयोर्व्युदासः ।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे
प्रमाणं तदान्यथा निर्वर्त्ति ॥

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने ।

समर्थः सोऽप्यवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते ॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधे
प्रति समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्मल
घटीयमित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि क्वतिः पाक्रीयेत्यादि
रुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धोरुत्पाद्यते न तु
प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिन्ये
शब्दे सामर्थ्यात् न हि दाक्षिरित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादि
रुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्य-
च्छिन्ने धर्मिण्येव रुद्धैकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्र-
चेत्यादाविव दाक्षिण्ये तस्य चेत्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्ष-
चैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दूर्वारतापत्तेः प्रथमा-
भेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न
चेदेवं नीलो घट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य
पूर्वमप्रतोतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरतो
न तस्यामव्याप्तिः ।

विभक्तयोः सुपं लक्षयति विभजते च ।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्यधीहितवः सुपः ।

प्रथमादिप्रभेदेन तासु सप्तविधा मताः ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्यबोधिका विभक्तयः सु-
पुच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थ-
भावनाद्यन्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति न तु स्वप्रकृत्यर्थ-
इति तासां व्युदासः ।

सुप्सु प्रथमां लक्षयति ।

तादात्म्यमित्रे स्वार्थे वा प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्यते ॥

या विभक्तिस्तादात्म्यमित्रस्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न

स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था
तादृशि तादात्म्ये तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा
प्रथमाया द्विवचनम् औ द्वितीयाया पुनः औट् इति न तत्रा-
व्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ।

यदि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्य-
त्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटक-
कृत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रासाणिकः यदि वा धृतिः
स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्व-
बोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवो वा स्वादतोऽन्यथा
निर्वर्त्ति ।

धार्त्वेन विशिष्टस्य तिङ्र्थस्यान्वयं प्रति ।

यदन्तनामबोध्यत्वं तन्मं सुत् साधवा तथा ॥

धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्र्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोप-
स्थाप्यत्वं तन्मं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिङ्र्थ-
स्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु
केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः
चैत्रभैत्रौ स्त इत्यादौ च हन्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योप-
स्थापनान्न व्यभिचारः ।

द्वितीयादिविभक्तिषट्कं सन्नेपार्थमेकग्रन्थे निर्वर्त्ति ।

धातुमेदानुपादाय तदर्थे कर्मतादिकान् ।

बोधयन्त्यो द्वितीयाया निर्वर्त्तन्या विभक्तयः ।

धातुमेदाः पचाद्याः तथा च तिबन्तपचधातूपस्थाप्यपाक-
धर्मिककर्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयाया लक्षणं
चौरस्य हिनस्तीत्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि
पठौ न पाके तण्डुलस्य पाचक इत्यादौ पाके तादृश्यपि न

तिवन्तपचर्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्व
 ननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाव्याप्तिः का
 पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका न तु कर्मत्वस्य
 स्त इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं
 चतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्गव्यात् प्रकृत्यर्थसु
 विशेषकान्वयबोधानर्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अहि
 मभिहितं प्राक् पचर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुक्कूलसुप्स
 तीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रोणातीत्यादौ धात्वर्थे कर
 बोधं प्रत्यनुक्कूलापि चतुर्थी न पचर्थे तथा परिक्रौकरणात्
 तद्विधानात् काष्ठात् पचनमित्यादौ तु पञ्चमी न करण
 बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां त
 शासनात् । ददात्यर्थधर्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजाती
 चतुर्थीत्वं दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्व
 भाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातोर्योग एव सम्प्र
 तायां दानोऽनाचार इत्यनेन तृतीयानुशासनात् । रीतिरु
 सम्प्रदानत्वशक्ता सुचतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वा
 पेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टे
 सरादिपद इव निरुद्धलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात
 तावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुक्कूलसुप्सजाती
 पञ्चमीत्वं तले पतस्तर्कं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्या पत्यर्थे कि
 गस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्या
 पत्यर्थतावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगावच्छि
 दुरितस्य पत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभा
 परत्वाधेयत्वं तिवन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपा
 ग्यत्वे सति प्रथमान्यं सुप्त्वं षष्ठीत्वं धनं करण वि
 प्राप्तात् काश्यां ददात्यतावित्यत्र द्वितीयादिर्ददात्यर्थे सा

अथबोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव प्रथमा तु तदयोग्यापि
प्रथमैव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिब-
न्तस्य दाधातोर्थे येनासम्भवः हिनस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थ-
कर्मत्वानुभावकसुप्तजातीयत्वं वा चौरं ज्वरयतीत्यादौ
हिंसायां कर्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हिनस्त्युपस्थाप्यायां
दण्डेन हिनस्तौत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां कारणत्वादेर्बोध-
कस्तृतीयादिर्न तु कर्मत्वस्य । सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता
सुप् षष्ठो ग्रामं गच्छति पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेद-
क्रोभूते संयोगस्वत्वादौ द्वितीयया धेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि
वदन्ति । पचधात्वर्थताच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्व-
बोधानुकूलसुप्तजातीयत्वं सममौत्वं शाकसुपयोः पाचक
इत्यादौ द्विवचनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे
वा शक्ता सुप् सममौ ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं
बोधयन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ
कर्मत्वादिष्वेव चतुर्थ्यादिः । द्वैतधर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वा-
न्वयबाधकसुप्तमानानुपूर्वीकत्वं वा सममौत्वमित्यपि वदन्ति ।
स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवमसादित्रिकान्यतमत्वा-
दिना द्वितीयात्वादिकं निर्वाचयित्वाप्याहु रिति कृतं विस्तरेण ।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते ।

कारकार्येतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते ।

धात्वर्थान्ते प्रकारो यः सुपर्थः सोऽत्र कारणम् ॥

वृत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि
सुपो विभागः तत्र यच्चातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारौभूय
भासते यः सुवर्थः स तच्चातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् ।
वच्चात् पतति व्याघ्रात् बिभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय
क्रुध्यतीत्यादौ दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाव्यां

पचति शुक्लौ भासते इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यर्थं
 चैत्रेण पचते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे प
 नादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारोभूय भासते
 तत्तद्वातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमेव
 धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते
 यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थोऽन्य
 स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते तेन वृत्तात् पता
 त्यादौ वृत्तादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकक
 हारः । स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारोभूतोऽपि स्तोत्र
 दिनं कारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्ग
 वदानुशासनिक्येव स्तोकपाचक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गि
 काण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्व
 प्रकारोभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो
 न कारकं न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्ति
 अतएव क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृ
 कर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इत्यत इति शाब्दिकाः स्मरन्ति
 शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्य इत्यपि पठन्ति
 रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो
 वस्त्रादाविव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तृ
 मित्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनार्थे
 कृद्योगे कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यानुशिष्टेः गुरुविप्रतपस्विदुर्गतात्
 प्रति कुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारोमुह
 मण्डलः सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषामित्यादावपि सा
 स्मरति चोरस्य हिनस्ति जलस्योपस्कुरुते इत्यादाविव क्रिया
 विशेषयोगे कारकाविव षष्ठी प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोति
 कर्मण्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठ्यविधे रक्तव्यत्वात् न हि गुरु

प्रतिकरोतीत्यादित इवोक्तवाक्येभ्यो गुर्वादिकर्मकत्वं प्रति-
कारादिक्रियायां नावगम्यते । अतएव सामान्यवत्त्वे सति
वाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्वेऽपि सति सप्तम्याः
सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः । दण्डेन घटः
भूतले पट इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं
धात्वर्थानन्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपट
इत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना
तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् मम प्रतिभाति रोचके स्फुरतीत्यादौ
प्रतिभानादिक्रियायामस्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम्
अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनौयम् ।

कारकं विभजते ।

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् ।

कर्तुंय मेदतः षोढा कारकं परिकीर्तितम् ॥

अपादानादौनां भेदो वैधर्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कार-
कस्य षड्विधत्वव्यवहारः ।

तत्रापादनत्वं लक्षयति ।

क्रियाधर्मिणि यः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया ।

अनुभाव्यः कारकान्तदपादानत्वसंज्ञकम् ॥

क्रिया धाथर्थः तत्रच यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रह-
वाक्यस्य पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्वातूप-
स्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते वृक्षात् पतित इत्यतो
वृक्षावधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तृत्वन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्य-
पतने पञ्चस्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकार-
इति स एव तत्रापादानत्वम् । न च वृक्षादिव स्वस्मात् पति-
तश्चैत्र इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्च-
म्यर्थ इति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसम-

वेतलं न पञ्चम्यर्थं तथा सति द्रव्यान्यसमवेतस्य पतनस्य
 प्रसिद्धा द्रव्यात् पतति खग इत्यादेर्योग्यतापत्तेः परम्
 स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य
 सामानाधिकरणानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्यथ
 व्युत्पन्नत्वान्न तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागानि
 करणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे बाध
 स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुक्तं
 पश्चात्तः । प्रासादनारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु प्रासादात्
 प्रेक्षक इत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादि
 शब्दानामसमासत्वादतस्तन्निविष्टपञ्चम्यर्थे आरोहणानक
 र्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मनधिकरणत्वे
 सति तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इति न तत्र तदव्यवहारः
 तरुर्मकस्यागः एव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्मवद
 पादानं तरुर्मवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकौभूतएव विभागा
 पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्यजतौत्यादिको न प्रयोगः त्यजेति
 भागावच्छिन्नक्रियावाचित्वात् वृक्षादपैतौत्यादावपि लक्षण
 पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे वृक्ष
 त्यजति जहातौत्यादिवत् वृक्षमपैतौत्यपि प्रमाणमेव पतितु
 विभागावच्छिन्नं सन्दमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं
 गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा वृक्षाच्चलतौत्यादिवत्
 वृक्षात् सन्दते इत्यपि प्रयोगो भवत्येव चलिष्यन्त्योर्द्वयोरप्य
 कर्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात् । यत्तु तरुं त्यज
 तौत्यत्र विभागो धात्वर्थः क्रियाजन्यविभागत्वेनापादानत्वमिव
 धात्वर्थतावच्छेदकौभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्मत्व
 योर्विभक्तिप्रसक्तौ कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रव
 र्त्तते न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव साकाङ्क्षत्वात्

अपादानसञ्ज्ञानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुंशोभयसम्प्राप्तौ
 परमेव प्रवर्तते इत्यनुशासनादिति तच्चिन्त्यं वृत्तादिभजते
 खग इत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं
 पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन वृत्तनिष्ठावधिताकविभागवान् खग
 इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिक संयोगस्येव स्वावधिक-
 विभागस्यऽपि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव स्वस्मादिभजते इत्यादिको न
 प्रयोग इत्युक्तमायम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्था-
 न्तरं वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्रात् विभेति त्रस्यतीत्यादौ हेतुत्वं
 जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य-
 वसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितं तथाच
 व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुक-
 त्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तनवानिति वा तत्र बोधः । पापा-
 न्नवर्तते अधर्माद्विरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रक-
 त्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थेऽजन्यत्वेनान्वयः
 तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र
 विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये ।
 रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः
 कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्मिक स्वक-
 त्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि
 वदन्ति । शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः
 पराजेरर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः
 कर्मत्वमेव । पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्वकनिवृत्ति-
 गुपधातोर्थः सुपो विषयित्वं तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि
 तथाच पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानित्याकार-

बोधः । वल्गोकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्यैव
 धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं
 वा प्रत्याख्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुव इति सूत्रेणाधिकरणस्यैव
 पादान्तोपदेशात् । एवञ्च वल्गोकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाश
 वदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः । वल्गोका
 सातपो मेघः आखण्डलः शक्रः । वल्गोकाग्रे आविर्भावो
 इत्यादौ च प्रकाशपर्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेत्य
 इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । धर्मादुत्पत्त्य
 सुखं दण्डात् जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमय
 ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतिधो
 गिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धरूप एव वा उत्पाद
 प्रत्याख्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्मजन्यो यः स्वाधि
 करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्त्वदत् सुखम् इत्या
 कारस्तत्र बोधः ।

वार्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगिता
 रूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङ्र्थस्य वर्त्तमानादि
 कालस्यावच्छेद्यता सम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिसं
 न प्रयोगः । किन्तु उत्पत्त्यत इत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालात्
 च्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालात्
 च्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादौ
 प्रतियोगित्वपर्यवसितायां प्राप्तौ लङादिना वर्त्तमानादि
 कालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकं नाशप्रति
 योगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशं प्राप्नोति नष्टो नाश
 प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । वर्त्तमानं भावि
 कालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टे
 च सत्त्वात् नश्यति नश्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रति

योगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङा बोध्यते
 तेन भावि नश्यति नष्टो नञ्यतौत्यादिको न प्रयोगः सम्प्रत्यादि-
 कालावच्छेदस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात् । यत्तु
 नश्यति नञ्यति ननाशित्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना
 भाविन्यतौता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः तथाच
 वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ
 भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावौ नश्यतौत्यादिको न
 प्रयोग इति दाधितिकदुक्तं तन्न युक्तं कथितक्रमेणैव साम-
 न्यस्ये लङादेरुत्पत्तावपि वृत्त्वन्तरकल्पने गौरवात् अतएव
 ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेदद्वय-
 प्रवादोऽपि पक्षधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते । नचैवं
 प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यजन्यत्वात् धर्मादुत्पद्यते
 सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपा-
 यामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य
 सतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि
 तदगोनत्वोपगमेन पञ्चमोसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्व-
 रूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादिति प्राहुः कृपादन्धं
 वारयति विषादालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्मिक-
 निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कृपा-
 दिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याख्यते क्रिया
 च पतनभोजनादिर्विशेषतो ग्राह्या तथा चान्धनिष्ठायाः
 पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्मिक
 विषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तद्व दोषः
 तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधौद्वारा कूपे मा पत
 विषं मा भुञ्ज्व इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु
 पतनादिप्रतिकूलव्यापारो वारणं तदेकदेशे च पतनादा-

बोधः । वल्लोकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्यैव
 धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं
 वा प्रत्याख्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुव इति सूत्रेणाधिकरणस्यैव
 पादान्तोपदेशात् । एवञ्च वल्लोकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाश-
 वदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः । वल्लोका-
 सातपो मेघः आखण्डलः शक्रः । वल्लोकाग्रे आविर्भावो
 इत्यादौ च प्रकाशपर्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेत्य-
 इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । धर्मादुत्पत्त्य-
 सुखं दण्डात् जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसम-
 ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियो-
 गिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धरूप एव वा उत्पत्ति-
 प्रत्याख्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्मजन्यो यः स्वा-
 करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम् इत्य-
 कारस्तत्र बोधः ।

वार्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगित्व-
 रूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादि-
 कालस्यावच्छेद्यता सम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिकं
 न प्रयोगः । किन्तु उत्पत्त्यत इत्यादिस्तत्र भविष्यत्काला-
 वच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकाला-
 वच्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादिकं
 प्रतियोगित्वपर्यवसितायां प्राप्तौ लङादिना वर्त्तमानादि-
 कालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकं नाशप्रति-
 योगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशं प्राप्नोति नष्टो ना-
 प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । वर्त्तमानं भावि-
 कालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टं
 च सत्त्वात् नश्यति नश्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रति-

योगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङ्ङा बोध्यते
 तेन भावि नश्यति नष्टो नञ्यतौत्यादिको न प्रयोगः सम्प्रत्यादि-
 कालावच्छेदस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात् । यत्तु
 नश्यति नञ्यति ननाशित्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना
 भाविन्यतौता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङ्ङर्थः तथाच
 वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ
 भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावी नश्यतौत्यादिको न
 प्रयोग इति दाधितिल्लदुक्तं तच्च युक्तं कथितक्रमेणैव साम-
 ज्ञस्ये लङादेरुत्पत्तावपि वृत्त्वन्तरकल्पने गौरवात् अतएव
 ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेदद्वय-
 प्रवादोऽपि पञ्चधरमिश्राद्यनुमोदितः संज्ञच्छते । नचैवं
 प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यजन्यत्वात् धर्मादुत्पद्यते
 सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपा-
 यामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य
 सतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि
 तद गोनत्वोपगमेन पञ्चमोसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्व-
 रूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादिति प्राहुः कूपादभ्यं
 वारयति विषादालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्मिक-
 निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपा-
 दिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याख्यते क्रिया
 च पतनभोजनादिर्विशेषतो ग्राह्या तथा चान्धनिष्ठायाः
 पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्मिक
 विषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः
 तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधौद्वारा कूपे मा पत
 विषं मा भुञ्ज्व इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु
 पतनादिप्रतिकूलव्यापारो वारणं तदेकदेशे च पतनादा-

वन्धादेराधेयत्वेन कृपादेः कर्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कृपा-
 कर्मकपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कृपादन्ध-
 वारयतीत्यादितो बोध इति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्धि-
 स्थले तथाविधवाक्यस्वायोग्यतापत्तेः परस्त्रेभ्यः पाणिं निवार-
 यतीत्यत्रानयनधर्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं तद-
 न्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्त्रादेश्च प्रकार-
 त्वेनान्वयः तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गादाव-
 वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरो-
 धिव्यापारो नार्थः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धे तथापि बाण-
 संयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापार-
 तथाच संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारय-
 तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणाप्रतियोगिक-
 त्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तित्व-
 स्यान्वयः कार्याभाव इव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि
 प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहा-
 भावस्य प्रयोजकः नतु पाथमोत्यादिकः सार्वभौमिकव्यव-
 हार इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयो-
 जकत्वं बाणापसारणादिव्यापारस्य नासिद्धम् । दण्डात्
 घट इत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धाल-
 र्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघट इत्यादिकंस्तत्र न प्रयोग-
 इत्युक्तप्रायम् ।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।

गत्यादिभिन्ने धालर्थे चतुर्थ्यां विग्रहस्थया ।

यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम् ।

गत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्य
 चतुर्थ्यां यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्वातपस्थाप्यतादृ-

श्रुतियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्ये-
त्यादौ ददातेः स्वत्वजनकस्यागोऽर्थं स्तन्निविष्टे च स्वत्वे
ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते
इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मण-
निरूपितं वा यद्वनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकस्याग इत्येवं तत्र
प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकौभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादे-
र्दानकर्मत्वात् । नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां
चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातोत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य
चैत्रोयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं
सत्त्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे सत्त्वध्वंसेऽपि
द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वं-
सस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय
गत इत्यादौ विग्रहस्यचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न
गत्यादिभिन्ने वृत्ताय सेचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या
बोधनीयोऽपि सख्यर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्येति
न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्य-
स्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्र-
दानमित्यादिको न प्रयोगः ।

न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त वित्तागमा
धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रति
ग्रह एव चेत्यादि मन्वादिचुनेस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपाद-
नादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्म-
णस्य नतु ममेत्यादिसर्वजनोनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात्
प्रदानं स्वात्म्यकारणमिति वचनाच्च । अतएव विदेशस्य
पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्त्रीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले
पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा

तैरिव उदासीनेरपि तद्वनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्ट-
 नियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्व-
 सिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा चाष्टगुण-
 फलमित्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति-
 हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याव-
 नाध्यापनप्रतिग्रहेर्द्विजो धनमर्ज्येदित्यादि श्रुत्या प्रागुक्त-
 स्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनक-
 व्यापारस्यैवाज्जनपदार्थत्वात् । दासाय भक्ष्यं ददाति स्व-
 काय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपाद-
 यन् ददातिमुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैक-
 त्वात् । यन्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्यागो दानं
 मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तुत्सर्गमात्रं
 प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्
 उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्यागो नतु तत्र स्वत्वजनक-
 स्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तत्र युक्तं लाघवेन स्वत्वजनक-
 त्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् । तिलानस्मै प्रतियच्छति तु-
 रगमस्मै विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव
 प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि
 मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्य-
 पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात् । अदृष्टार्थं दत्तस्यैव
 च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा
 तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः ।

मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं
 धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशत-
 इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठया
 भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छया विषयतावान् मोदक इत्याकारकस्य

बाधः । गुरवे गां धारयते इत्यत्र वृडा गृहावस्थितिर्हि-
तीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं
सम्बन्धित्वमुपपत्त्याप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहा-
वस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तरणिचा
व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमण
इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे
गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः
तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः
पञ्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः । पुत्राय
राध्याति पुत्रायेच्चत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च
दैवे सुवर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं
तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वे-
नाभ्युपगमः शृणोतिरर्थस्तत्र गोविशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने
गुरोर्गृह्यत्वेनान्वयस्तेन गुरुर्गृह्यकदानं कर्मत्वेन गामभ्यु-
पगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षा-
नुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातिरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे
होत्रादेरन्वयस्तेन होत्रनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारक-
स्तत्र बोधः । चैत्राय कुप्यति क्रुद्धातीत्यादौ धात्वर्थं चत्कट-
ह्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्र-
विषयकोत्वटह्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न
युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्वयो
नतु धात्वर्थे । पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकतौ सुपा
पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमग्न्या
पटे च्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः
इत्यपि वदन्ति । मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्वीहस्तेन
मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । शिष्यायेर्यतीत्यत्रानिष्टानुपे-

क्षणमीर्ष्या तथाच शिथ्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्राया-
सूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र
बोधः । मित्रं दृष्ट्वाति शिथमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात्
द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते । कोप-
पूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं
द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः ।
सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मतैव नतु सम्प्रदानता
अतएव शिथस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कथंति
कर्मणि षष्ठेऽत्र प्रमाणम् ।

करणत्वं लक्षयति ।

योऽर्थो विकरणाक्तस्य धातोरर्थे तृतीयया ।

बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते ॥

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थतृतीयया यादृश-
स्वार्थेऽनुभाव्यते स तद्धातुपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं
कारकमुच्यते । दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ
धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ
च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते तदेव तत्र
करणत्वं चैत्रेण पक्वमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि
कर्तृत्वं न विकरणाक्तस्य हस्तेन कृण्वीत्यादौ विकरणाक्त-
भिक्रोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्त एव घृतेनास्ति जुहोतीत्या-
दावपि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं
नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहतिः करणशब्दस्तु व्यापार-
प्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन
अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुसंधादि-
संस्कारादिना स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु
ज्ञानादौ तादात्म्येनैव अतो न तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः ।

आवणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णविच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणेव स्वस्वम्भेन
 श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां
 प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य आवणत्वविरहेऽपि चेत्यभावात्
 श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः ज्ञानस्य धारावहन-
 स्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्या-
 सत्तिस्तत्तत्स्वम्भेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोगव्यवच्छिन्नं
 फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः कर-
 णत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसा-
 ह्यर्थादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एवात्मानमात्मना वेत्ति
 सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः
 कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवाद इत्यन्ये । पशुना रुद्रं
 यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म यजेः
 कर्म च सम्प्रदानमित्यनुशासनात् कर्मत्वादावपि तृतीयादेः
 साधुत्वात् । एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमिति वृद्धाः ।
 पायसेन विष्णुं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे ।
 दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं परन्तु तत्र कारकं
 क्रियानन्वयित्वात् ।

अधिकरणत्वं लक्षयति ।

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्यया ।

बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम् ॥

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रह-
 स्तया सप्तम्या यः यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्वातूपस्थाप्यता-
 दृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम् । ग्रामे गन्तेत्यत्र
 धात्वर्थे गतो ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा
 सप्तम्यानुभाव्यत इति तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधि-
 कारणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः ।

यद्यपि चेन्नादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं
 बाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वञ्चातिप्रसक्तं सन्दे गच्छ-
 तीत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्वयं नतु गृहादावित्य-
 दनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम् ।
 यत्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे सम-
 वायेनैव ग्रामवृत्तित्वसत्त्वाच्चासङ्गतिरिति तन्न ग्रामादेर्धात्वन्-
 तावच्छेदकौभूतफलान्वयित्वेन कर्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्ये-
 नियमतः प्रयोगापत्तेः । विक्लित्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन
 तस्यामिव तन्निविष्टविक्लित्तावपि समवायादिना स्थाव्यादि-
 वृत्तित्वासम्भवेन स्थाव्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रती-
 काराच्च तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्लित्तित्वादिति ।
 घटत्वं घटे भासत इत्यत्र विषयतापर्यवसन्ने भासने घटनिष्ठ-
 विशेषत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाष्यत इति तत्रापि
 तदेवाधिकरणतानामकं कारकम् । ज्ञाने घटत्वं भासत
 इत्यादौ निरूपितत्वमपि । घटे पटत्वं जानातीत्यादौ तु वि-
 श्वतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्तादृष्येण प्रमा-
 स्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत-
 एवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन । यथाच सुबर्चयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न
 चतिस्तथा वक्ष्यते । अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकानु-
 सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियमा-
 सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादौ वदरादेरिव वदरादावपि कुण्डा-
 देरधिकरणतापत्तेर्वृत्तिनियामकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे-
 पर्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं तुल्यन्यायेना-
 धिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्परान्वयप्रसङ्गात् पर-
 न्त्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वं तच्च नैकं सर्वस्य
 सर्वाधिकरणातापत्तेः किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव प्रतीत्यु-

गमस्तु, रूपादिना रूपादेरिवाधिकरणत्वात् नैवाखण्डेन तस्य
नचैकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन
नोलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । अतएव तद्रूप-
परसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्रूप-
पत्वेन तद्रूपस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां
विस्तरः ।

कर्मत्वकारकं लक्षयति ।

यगन्धातोर्थो यस्मिन् सायंऽनुभाव्यते ।

यवासी कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः ॥

यगन्तस्य यद्धातोर्नृत्तरस्थितिङा यत्र सायं तदीयो यादृ-
शोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स
तिङ्थः कर्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । ग्रामो
गम्यते इत्यत्र गमन्धातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः
स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो नतु
त्यजत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य
बाधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव
तत्र गतिक्रियायाः कर्मत्वं नतु विभागादिः तेन तरोरग्न्याग्निनि
खगे तत्त्वं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ
कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्यपि
न तत् कर्तृताभिन्नमिति तदव्युदासः । ननु चैत्रकर्तृकगमन-
जन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र
इत्यपि प्रयोगः स्थात् न स्यात् तिङ्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्याश्रय-
प्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थमतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृ-
कगत्याश्रय प्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् ।
अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न
प्रयोगः तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिक-

त्वसम्बन्धे नैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्ट-
संयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वाभयसम्बन्धे नैव क्रियाया-
सम्बन्धेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेष्वेते बाधित-
त्वात् ।

यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि क-
तावाचि प्रत्ययस्यार्थः परत्वञ्च तिङ्ङा स्वार्थफलान्वयिप्रति-
योगिकं द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तत्र-
चैत्रकटुकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तत्त्व-
न्यसंयोगस्यासम्भवात् चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः
एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्य-
दिरपि । चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकटुक-
ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोग स्तत्र-
ग्राम इत्यन्वयबोधने न किञ्चित् बाधकमिति प्राच्य-
तत्र युक्तं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङ्ङथस्य धात्वर्थविशेष्यत-
नियमेन तिङ्ङर्थपरसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्र-
मान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्वप्रत्ययार्थे तिङ्ङ-
वान्वयस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं
द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्राति-
सिद्धत्वेनायोग्यतापक्षेऽपि । नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्व-
वाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङ्ङ-
भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वा-
व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः, चैत्रकटुकगमनाश्रयवृत्तिभेद-
प्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात्, चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयान् तादृशगतेष्वेते बाधाचैत्रं

गच्छति चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्ति-
धर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतो-
त्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति
प्राहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वृत्तं खगस्त्यजतौत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः
द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृत्तावधिकविभागवती या विभागाव-
च्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः वृत्तावधिक-
विभागवत्वञ्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेव क्रियायां
ग्राह्यमतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति
खग इत्यादिको न प्रयोगः । खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः
प्रागुक्तरीत्या निरसनोयः ।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतौत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं
धात्वर्थस्यजिगस्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः । गत्यर्थक्रियायां
संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म-
प्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तरुं त्यजतौत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतो-
त्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभि-
व्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्ते-
रभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथात्तिप्रसङ्गात् । नचैवं स्रन्दो न स्रन्द
इत्यादेरिव त्यागो न गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षता-
पत्तिस्तत्र त्यजिगस्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वय-
योग्यतासम्भवात् द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च
धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्व-
प्रयुक्तः ज्ञाप्रभृतावव्याप्तत्वात् । स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या
इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात् । एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं
त्यजतौत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तारविभागजनक-
क्रियावानित्याकारक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगा-

वच्छिन्नक्रियावांस्तत्विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्य-
कारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकत्व-
जनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुप-
बाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

परं तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्वै-
जनकभावस्तु वाक्यार्थमर्थ्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्य-
च्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वम-
नेकमात्रे गमिप्रयोगः । पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामि-
विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधाते-
रेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यस्तत्र सूर्यमि-
नोर्मिथो नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच य-
गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन त-
न्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगि-
वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः त-
त्त्वजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वित-
धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात् तरुवृत्तिस्त-
वधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बो-
धः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धे-
प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वा-
फलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्म-
त्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोग-
वच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डु-
लस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतए-
व स्वतन्त्राः परमाणवः पचन्ते इति किरणावल्यामाचार्या-
प्रोदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणां त-

क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । त्वं
 द्विनन्तोत्यादावारम्भकसंयोगविरोधावभागावच्छिन्नाक्रिया क्लिदे-
 र्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन
 पृष्ठादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्न-
 तमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च
 पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः
 पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजन-
 केच्छापथ्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन
 तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्न-
 त्वेन शब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते
 पूजयतोत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्ट-
 योगैरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन
 पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं
 तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाहौ ज्ञानप्रभेदो येयं
 भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावाच्च
 तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते
 इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेशितुः
 प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । घृतं जुहोतीत्यादौ वज्रगधि-
 करणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोर्र्थः प्रोक्ते च
 पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्ति-
 पतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च
 क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युजोकरणादिरेव । अतएव
 घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव
 वज्रो जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽ-
 न्वेति वज्रवृत्तित्वाविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्ष-
 तापत्तेः, परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिघृतपनं

मन्त्रकरणकमपि नाम्नाधिकरणकं वज्री घृतस्य प्रक्षेपमात्रमत्र
 धिकरणकतत् पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं ।
 होमः प्रजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणं यद्वा वरि
 संयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकं क्रियैव जुहोतीत्यर्थः
 घृतं जुहोतीत्यत्र वज्रिसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं तदनु-
 कूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः । न च
 दुधात्वर्थतावच्छेदकौभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वज्र-
 स्तदर्थकर्मतया वज्रं जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षात् धात्व-
 तावच्छेदकौभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्वया गग-
 लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायां दुर्वा-
 रतापत्तेः, ऊर्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेप-
 त्वात् नचोत्क्षेपणत्वादिदं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेद-
 प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्त्व-
 त्वाप्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्व्यर्थतावच्छेदकौभू-
 तवहिः चरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्त्वकर्मत्वसम्पत्त्यर्थमकथित-
 चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनक-
 स्त्रीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्व-
 विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तत्त्वव्य-
 स्त्रीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रौणातीत्यत्र मूल्यदानजनक-
 स्वत्वस्य जनकः स्त्रीकारः स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्त्व-
 फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदान-
 जन्यस्वत्वस्यानुकूलस्त्रीकारवान् ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूल-
 मूल्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहण-
 जन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव
 वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो-

यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान् ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूख्य
ग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव
राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां
विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाशः इत्युक्तमेव ।
नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरक-
भोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित
इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायक-
मेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः
प्रयोगः स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वाव-
च्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तन्निविष्टे सत्वे धनादेराधेयत्वे-
नान्वयः ।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापक्षस्तिङ्गर्थो यदि कर्मत्वं तदा
दुहादेर्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः । गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ
गोपकट्टकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्वेव-
मन्वये मोचनवहिःचरणयोर्हयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदक-
फलत्वेऽपि गौणं यत् मोचनरूपं तस्यैव कर्म तिङ्गाद्यैर्बोधनात्
गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङ्गाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः
प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वर्त्तितम् ।

यस्य धातोर्धदर्थे यः प्रकारीभूय भासते ।

द्वितीयया आरितोऽर्थः सदा तत्कर्मतोच्यते ॥

यत्धातोर्धादृशार्थे द्वितीयया धादृशः स्वार्थोऽनुभाष्यते तदा-
त्वर्थतादृशक्रियायां तत्कर्मत्वं तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयो-
गात् पयः प्रभृतेरप्यक्षतं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि
विषयत्वं न यतेरर्थं भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथा-
भूतमपि संयोगित्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः । चौरं

च्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्यनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनु-
 कूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः । अभिधानमिहाभिलाष-
 स्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादि प्रश्नः । नृप-
 मर्थं प्रार्थयते याचते भिञ्चते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थ-
 स्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः । प्रेरणा
 प्रवर्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलाषरूपा । ग्राममजां
 वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन
 ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र
 बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः । पुत्रं धर्म-
 मनुशास्त्रीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य
 देशनया प्रवर्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । तथाविधो व्यापारः
 सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः शाखां ग्राममाकर्ष-
 तीत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखा-
 गमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः । विकर्षणं नस्त्रीकरणम् ।
 ग्रामवरुणहि ब्रजमित्यत्र गतिः प्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन
 गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्य-
 न्वयः । वृक्षं फलानि अवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघटनं
 चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघटनं
 चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः । उत् चिपत्यादिकस्तु धातुः
 सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः । यदुक्तमभियुक्तैः
 दुहिर्वदत्यर्थजिदण्डिमन्यिपृच्छार्थनार्यौ नयनार्थशास्त्रौ । कृषी-
 रविश्चिच्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः । तथार्थ-
 वृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थधौव्यधातुषु । कर्तृत्वं हेतु-
 विहितख्यन्तेष्वेतेषु कर्मतेतिशाब्दिकस्मृतौगोपान् गमयति
 द्विजान् भोजयति गुरुननुज्ञापयति शिष्यान् पाठयति सुतान्

प्रापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत-
 द्वितीयार्थः तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याका-
 स्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गति-
 चैत्रो ग्रामं भावयते ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भव-
 स्वार्थविहितख्यन्तस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहित-
 मनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थमच्चेरेवं वहेरपि । ख्यन्तस्य कर्तु-
 कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदोतिस्मरणाद्भवति मूषिकान् माक-
 भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भच्चेः कर्त्तरि कर्मता न तु भ-
 यत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुटुम्ब इत्यादि-
 तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति
 गोणीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन
 धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहकोऽन धनिकादिः । ह्रस्वोस्तु कर्तु-
 कर्मत्वं ख्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मन-
 पद इप्पते इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पठं कुविन्दे-
 त्यत्र इव कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमा-
 तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकार-
 यति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पु-
 योरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः ।
 गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयते भार्या
 भार्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्-
 सः । अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण
 मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । छात्रे-
 णार्थं निर्णाययति चैत्रेण ओदनं खादयति शङ्खेन शब्दाययति
 दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाह्वययतीत्यादौ तु नोपभूते-
 बुद्धयर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नीखाद्यादि-
 शब्दायक्रन्दिह्वयतिषु क्वचित् । हेतुख्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता

स्थितिडादिविति भर्तृहरिवचनान्निषिध्यते । अत्र च कचि-
त्तिडादिवितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमाणस्तिष्ठति मैत्रेण
पूगं खाद्यमानो ब्रूते इत्यादौ कर्मविहितस्य ज्ञानजादेर्नानुप-
पत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिकृत्यत्तिः पर-
स्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं
विषयिता वा द्वितीयार्थः ।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थं इत्युक्त-
स्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तत् मन्दं ज्ञानमित्यादितः
संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात्
घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोग-
स्याप्रसङ्गाच्च । अतएव प्राक्क्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ-
इति तत्त्वावच्छेदकोभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति
भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां ज्ञाना-
भावादप्यथा ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पना-
पत्तेः । वज्रिमनुमिनोभ्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको
विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्वतो वज्रिमानित्याद्यनु-
मितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विष-
यतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थं इत्यपि वदन्ति ।
घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे
साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीत-
चानुषादौ तादृशाप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुन-
रन्वयो वक्ष्यते । तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यताव-
च्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः
कृतो भासते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतस्तण्डुलविषयत्वे-
ऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः पाक-
दशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वलक्षणा

प्रापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्व-
 द्वितीयार्थः तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकार-
 स्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तार्थस्य गति-
 चैत्रो ग्रामं भावयति ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्तार्थस्य भव-
 स्वार्थविहितख्यन्तस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहित-
 मनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि । ख्यन्तस्य कर्तृ-
 कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदोतिस्मरणाद्भवति मूषिकान् मांसं
 भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्तरि कर्मता न तु भ-
 यत्योदनं भुत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुटुम्ब इत्यादि-
 तु न भोजनं भक्षेः कर्तृत्वः । वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति
 गोणीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भुत्ये-
 धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहकोऽन धनिकादिः । हृक्रोस्तु कर्तु-
 कर्मत्वं ख्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मन-
 पद इप्पते इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्दे-
 त्यत्र इव कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमा-
 तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकार-
 यति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पु-
 योरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः ।
 गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः भ्रुवं दर्शयते भार्या
 भार्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्वप्राप्तौ-
 सः । अनात्मनेपदस्थले तु पत्न्यां पथिकं दर्शयति पुत्रेण
 मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । क्वाते-
 णार्थं निर्णाययति चैत्रेण ओदनं खादयति शङ्खेन शब्दाययति
 दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाह्वययतीत्यादौ तु नोपभृते-
 बुद्ध्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नोखाद्यादि-
 शब्दायक्रन्दिह्वयतिषु क्वचित् । हेतुख्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता

स्थितिडादिविति भर्तृहरिवचनान्निविध्यते । अत्र च क्वचि-
त्तिडादिवितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमाणस्तिष्ठति मैत्रेण
पूगं खाद्यमानो ब्रूते इत्यादौ कर्मविहितस्य ज्ञानजादेर्नानुप-
पत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तित्युक्तिः पर-
स्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं
विषयिता वा द्वितीयार्थः ।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थं इत्युक्त-
स्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तत् मन्दं ज्ञानमित्यादितः
संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात्
घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोग-
स्याप्रसङ्गाच्च । अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ-
इति तत्त्वावच्छेदकोभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति
भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां माना-
भावादप्यथा ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पना-
पत्तेः । वज्जिमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको
विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्वतो वज्जिमानित्याद्यनु-
मितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विष-
यतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थं इत्यपि वदन्ति ।
घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे
साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीत-
चाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुन-
रन्वयो वक्ष्यते । तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यताव-
च्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः
कृतो भासते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतेस्तण्डुलविषयत्वे-
ऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः पाक-
दशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वलक्षणा

तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । वी
मानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्र
दनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र
द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपद
यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।

मांसांसामहार्षं तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधेः
फलविधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वल्लेश्वरः भि
साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते विषयस्त्रिधा । तत्र सिद्धमुपादानं क्रि
साध्यं फलं सुखमिति तथाच तद्व्यतिरेकं तण्डुलपकृत्वदशात्
मोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयाव
मांसं जीवति क्रोशं स्वपिति गोदोहं तिष्ठति कुरुन् क्रीडते
त्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपानुभाव्यते काल
नामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि । आधारता ध्रौव्यधातो
कर्मता स्याद्विभाषयेतिसमृतेः । अतएव मासश्चैत्रेण जीव्यं
जीवित इत्यादौ कर्मतार्थकतिङ्शब्दयः तथाच मासाधिकर
ताकजीवनवाञ्छैत्रः चैत्रकट्टकजीवनाधिकरणतावान् मा
इत्यादि क्रमेण तत्र बोधः । सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु
ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन योगः किन्तु सकर्मकस्य । दिवसं सुषु
सुन्दरीभिः क्रोशं तत्र सेनया स्थितमित्यादौ तु द्वितीय
कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते नत्वधिकरणत्वं शय्यामधि
अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावप्यधिकरणत्वमेव कर्मत्वं द्वि
यार्थस्तथैव शय्याधिशय्यतेऽधिशयितेत्यादौ कर्मतार्थक
राख्यातकृतोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशोडामस्थानां कर्मत्
मेव तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम् । अत्राधिष्ठानं कुर्वित्यादौ
त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतेः तज्ज्ञानस्य
त्वेतस्याधिष्ठानं कुर्वित्यादिकमेव प्रमाणं काशीमनुवर्त्तति काश

मूख्ये इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याख्यते
अनूपाध्याडो वसतेराधारस्य कर्मतातिदेशात् । गृहेऽनुवस्ते
इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः । शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसते-
निवासार्थकत्वं एव तदाधारस्य कर्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादन-
शनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव अतएव गृहेऽप्युपवसेद्गृहः प्रान्तरे-
ऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः ।

कटं त्वकारकं लक्षयति ।

तिङ्ग विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः ।

स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कटं त्वं तदिहोच्यते ॥

सविकरणेन यद्वा पुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङ्गा स्त्रोप-
स्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
कटं त्वं कारकमित्यर्थः । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थ-
स्तिङ्गानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । पचति
जानातीत्यादौ स्त्रोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाक-
बुद्धादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङ्गा बोध्यत इति पाकस्य यत्नवत्त्वं
ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बत
इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कटं त्वं कटं शब्दस्तु
अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थः प्रकारा-
न्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरुद्धलक्षणया शक्त्यैव वाश्रयस्य
तृचा प्रत्यायनात् घटस्य कर्त्तृत्वादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः
फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न
घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तृस्तत्कटं त्वं
प्रसङ्गः क्रियाश्रये कटं शब्दो रूढस्तेन रशादेर्गत्यादिकटं त्वमपि
मुख्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनस्य
पाककटं त्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वात्पत्तेः नापि

धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्रन्दानुकूलव्यापारः चलनार्थः
कूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः ।

अतिजुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकारस्य
प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति तदप्रतिसन्धानेऽपि
मते त्वाह ।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।

लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ॥

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्तर-
बोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थ-
कर्तृत्वं पचत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानु-
भाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य
धातोरर्थवत्तया तिङ्गैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेष-
लटेति तद्व्युदासः ।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कार-
कस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङ्गदौ रनुभाव्यते ।

यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङ्गाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्त-
तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं न तु धातुसाकाङ्क्ष-
प्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि
कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पचत इत्यादौ तिङ्गा पाचक-
पच्यमान इत्यादौ च कृता कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वे-
नानुभाव्यते तथा पचर्न काष्ठं दानीयो द्विजः भीमो गजः शयनं
गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थक-
देशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् सेवितुं साम्प्रतं
विज्ञैर्गुरुः परुषवागपि विषवृक्षोऽपि सम्बद्धं स्वयं ह्येतुम्
साम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तम् ।

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तेभ्यः कर्तृतायां तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकफलत्वात् वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेश्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमस्त्वमेव फलं न तु तदघटकं संयोगादि । तथाच भारो भवनमुच्यते नीयत इत्यादौ शाखा ग्रामं कथ्यत इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्चयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्येव सम्पत्तौ । दुहादेर्गौणकं कर्मनौवहादेः प्रधानकमित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायां कर्मतातिदेशसंभवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङ्माद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रो व्रजतीत्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ।

अथ भिद्यते अभेदि वा कुशूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्यः

भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने परस्मै
न्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।

एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्तृत्वोभयोः ।

बोधने कर्मताकाङ्क्षैवापेक्षोत्सर्गतो भवेत् ॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला । आत्मनेपदयगादि
समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न
कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकारणादिसन्दर्शरूपा यद्ये
तण्डुलचैत्रौ पच्येते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामर्थ्य
मिथो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृता
कर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव पचेति
मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः । आत्मने ध्रौव्यधातु
सनन्तश्चान्तयोः किरः । अन्यग्रन्थोस्तथा ब्रूजः कर्तृकर्म
बोधने । यगिचौ न दुहेर्नो यमजन्तस्य च तस्य च । इ
वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तन्नात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतः । स
विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ स्वयं क
कारयते गौरुत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ स्वयमेव कितं
करोत्यादौ स्वयं अथोते अथोते वा माञ्जिकेत्यादौ स्वयं ब्रू
कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगप
न्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यको नापेक्षा तथा स्वयं व्यञ्जत यु
स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमलापि अ
विष्ट वा केदार इत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदो
वा गौरित्यादौ दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्वा
मत उक्तमुत्सर्गत इति । विकारहेतौ सति विक्रियन्ते ये
न चेतांसि त एव धीरा इत्यादौ तु यको गतिश्चिन्त्या ।

ननु शाकः पचता पश्यता वा भुज्यते इत्यादितः कु

प्रकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुवर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे
धर्मिणि साकाङ्क्षादत आह ।

स्वकर्मकैकधात्वर्थकट् कापरकमता ।

यत्रान्वेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमेवानुशिष्यते ॥

स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकट् कट् कस्यापरस्य धातु-
निपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिणि अन्वेति तदोयत्वे-
नानुभावे कर्मत्वे प्रथमेवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन
शाकः स्वकर्मताकपाककट् कट् ताकभोजनकर्मतावानित्याद्य-
न्वयधीस्तत्र न स्यात् । अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्ति-
रभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति
शब्दिकाः । कर्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते
शाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः ।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधान-
भावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारौभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादि-
कारकस्य भानं तत्र तत्र स्यात् यथा पक्वान्नस्य भोक्ता पश्यन्न-
्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य पाचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्ता
चैत्रस्य स्थितिः पक्वा सूदस्य गमनमित्यादौ क्त्वादेर्निष्ठादित्वेन
तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं
यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधं कर्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकार-
स्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षात् आरुह्य
पततात्यादौ कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारौभूतकारके ।

एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानपेक्षया स्थितिः ।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारौभूयैकविधमनेक-
विधं वा यदोयत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियापेक्ष्यैव
स्थितिः कारकविभक्त्यवस्थितिः नतु गौणक्रियां तथाच
पक्वान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अन्नकर्मताकपाकोत्तरान्नकर्मताक-

भोजनत्वादिना ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मण
कर्मताकाङ्क्षानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोध
व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाङ्क्षानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ
दिना कर्मत्वादेर्भानमिति भावः ।

ननु अत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्या
पादानत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्र
सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्रां भुंक्ते इत्यत्र पात्र
करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामसा
करणत्वकर्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रा
रधिकरणत्वकर्मत्वादिना चलनादौ युगपत्कथमन्वयधीरपादान
त्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

एकस्यैकक्रियायाम् कारकद्वयबोधने ।

यत्परं कारकं तत्र विहिता सुपेक्षिता ॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारणद्वये
युगपद्वयोस्तत्र लक्षितक्रमेण यत् परं कारकं तत्र विहितम्
शिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्वाहिका नतु पूर्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्या
दित्यर्थः । ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैक
क्रियायां दण्डेन ग्रामभ्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैक
निरूपितं कारकद्वयमन्वेति । अत्र अपादानसम्प्रदानकारण
धारकर्मणाम् । कर्तुञ्चोभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्तते इति
भट्टहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदा अन्वयस्थलेऽधिकार
त्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः । करणत्वार्थिका एव तत्रैव
कालापाः । तैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्वचनादि
ध्येयम् ।

कर्मत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्तविभक्त्यर्थे
मुपक्रमते ।

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।

द्वितीया कर्मतायास्तु द्वितीयोत्सर्गतो भवेत् ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया कर्मत्वस्य च द्वितीया उत्सर्गतो हेतुः । सत्त्वा अस्ति ग्रहो गृह्यते इत्यादौ वस्तुगत्या धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्वयो न धर्मिणो धातु-जन्वामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभि-चारः ।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सचापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्तते इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति ।

कर्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावचतुर्थ्यंऽपि ।

अर्थे दयेशोः संज्ञश्च नाथ्यार्थांशसने श्रुतौ ॥

पणिव्यवहृदिव्यर्थक्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि ।

कृजर्थप्रतियत्ने च हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावचतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादित इव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नाथते इत्यादित आशंसायां शतस्य पणायते व्यवहरतीति दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यव-हारेषु स्वर्णस्योपस्कुरुते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रति-यत्ने चौरस्य हिनस्तीत्यादितो हिंसायाश्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि मैत्रं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनं कृपं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यादेरर्था- अपि स्तुतितोषगत्यादयो न क्रयादिरूपाः ।

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वोधने द्वितीया द्वितीयादेर्नित्याप-वादमाह ।

निष्ठाद्यन्वयद्वयार्थं कर्तृत्वस्वान्वयं प्रति ।

कर्मत्वस्य च षष्ठोऽयं हेतुर्वाधविधिं विना ॥

निष्ठादिभिन्नं कृत्स्नात्रमन्ते यस्य न तु तदुत्तरं प्रत्ययान्त
तादृशधातोरर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये नान्तः षष्ठे
तन्त्रं न तु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गम
मित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ
धातोरुत्तरं न कृत्स्नात् अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि न जिव
र्नित्यं तद्वितान्तत्वात् शङ्कानि व्यत्युत्तरी धनानि सांशानि
मित्यादौ कर्मतायां न षष्ठोऽप्रमङ्गः प्रापकाभावात् ग्राम
गन्तृमान् देशचैत्रस्य गतिमदृष्टहमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या त
गन्तादारैव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे कर्मत्वा
रित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण दत्त इत्यादौ सु
कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो म
दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्या
तण्डुलं पचन् पाण्डुरागमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ
विद्वान् तण्डुलं पेचिवान् इत्यादौ भक्ष्यम् भुञ्जानः इत्यादौ भो
पिवमानः कवचमुद्धहन् इत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि
चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ स्त्रियमलङ्कारि
त्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृह्णुः शरं क्षिप्रुरित्या
कटं चिकीर्षुः पुंयोगमाशंसुः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ
दायोत्यादौ ग्रामं गामो ग्राममागामीत्यादौ कटं कार
व्रजतोत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं
व्रजतोत्यादौ पटं कर्तुं गच्छतोत्यादौ वदिता जनाप
मित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुक इत्यादौ च कर्मत्व
धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ।

निष्ठादिकं विवृणोति ।

सम्प्रत्याधारवाच्यम् : क्तः क्तवत्तुश्च श्रुत् ।

वत्सुरानः शानकानाः किः णु गिणुक्तु रक्तया ॥

अष्ट्यर्थकणिनिर्भावित्वर्थकेन वृणु तुमर्थकम् ।

खल खल्वर्थकयुः क्ता णम् तुमौ वृणु, कजपि ॥

निष्ठादिः कथितः क्तवत्तु प्रत्ययानामयं गणः ।

कमेरुकञ् गणे नास्मिन् द्विषः श्रुत्तुविभाषया ॥

वर्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थे कर्तृकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं सृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ सुस-
मरण्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतं नगरं पयस इत्यादौ भुक्ता पात्री करस्तस्य मित्राणामित्यादौ च अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यम् इति । धनस्य ग्राहीत्यादावष्ट्यर्थं न णिनिः श्रोदनस्य पाचक इत्यादौ च न तुमर्थे वृणु । स्त्रियाः कामुक इत्यादिदर्शनान्नात्र गणे कमेरुकञ् ग्राह्यः तथा द्विषः श्रुत्तुविभाषया चौरं द्विषन्नितिवच्चौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं विना तन्त्रमित्युक्तं बाधकमाह ।

स्त्र्यधिकारोक्तभावान्कृदन्तस्याधमिके ।

इयोर्वधे कर्मतायामिव षष्ठी न कर्तरि ॥

स्त्र्यधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्यकृदन्तस्य धातो-
रर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपत्बोधने कर्मतायामिव षष्ठी तन्त्रं न तु कर्तृत्वे यथा श्रोदनस्य पाकश्चैत्रेण दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ स्त्र्यधिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्व-
योर्युगपदन्वये इयो रपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य किदा वृक्षाणां दक्षस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुण्यानां पुण्यस्य ईहा

धनानां दीनस्येत्यादौ मम भोजिका शक्तूनां तव शक्तिरा
रात्रीणामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरुणा
परिचर्या शिष्यस्य पितृणामुपासना सन्तानस्य रजनीनां
जागर्या चौरस्य पुण्यानामकरणिर्जातस्य जन्तूनां हव्य
व्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य । हाज्याग्नाभ्यः क्षयर्थे निः ।
उक्तान्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्युगपद्बोधे कर्तृ-
त्वांशे तृतीयाषष्ठयोर्वैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ।

षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्ते बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह ।

कृत्यान्वधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने ।

षष्ठी वा स्यात् द्वयोर्बोधे न द्वयोरपि सा भवेत् ॥

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत्
तृतीयापि तन्त्रं कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः प्रदेयो वा
पटञ्चैत्रस्यैति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् । तादृशश-
त्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्योर्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी यथा
नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौ र्गोपेनेत्यादौ गन्तव्यं ग्राममने-
नेत्यादौ च । तव्यानीयौ क्वप् च ध्यस्यौ पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः ।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्म-
त्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियायां
कथमन्वयः निष्ठाद्यन्य लदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वादन्वय
प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत आह ।

द्वितीययेव कर्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया ।

षष्ठ्यापि बोध्यते भावक्तान्तधात्वर्थधर्मिणि ।

भावक्तान्तधातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वान्वये द्विती-
यादिवत् षष्ठ्यापि तन्त्रम् उभययैव प्रयोगात् सर्वत्रैव कार्यताव-
च्छेदकसङ्कोचान्न व्यभिचारः ॥

करणत्वादेरनुक्तता प्रयोजकाः सुपः संचेषेणाह ।

द्वितीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

धात्वर्थे करणत्वादेर्बोधिकोवसर्गतो भवति ।

शतेन शताय वा परिक्रीणीत इत्यादौ चतुर्थ्याः सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्णः फलेन फलस्य वा दत्त इत्यादौ च षष्ठ्याः करणत्वे दास्ये दास्या वा सम्प्रयच्छते । मालामित्यादौ च द्वितीयायाः सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुत्सर्गत इति ।

कारकायां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्वर्त्ति ।

यत्सुपो यादृजायां न प्रकारीभूय भासते ।

धात्वर्थे तादृगर्थे सा कारकान्वार्यसुप् भवेत् ॥

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्थान् न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाक इत्यादावपि सुवर्थ-संख्या न धात्वर्थे प्रकारः परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थं इत्युक्त-प्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्राम-गत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुवर्थः प्रकारः अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ ल्यवर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिवि-ष्टस्य धातोरर्थे ल्यवर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् शलाका-परीत्यादौ समासनिविष्टस्य नास्त्रोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं न धातोरर्थे । न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादति-प्रसक्तिः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्ग्यत्वात् । चैत्र व्रजेत्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः तच्च क्रियाकर-णाय वक्तृभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेष्यत्वं वा तथाच तादृशसम्बोध्यत्ववाञ्छैत्रोऽनुमतव्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः संख्यातिरिक्तसुवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात् । छत्रिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तु त्रिण्येव तुष्टस्याभेदो भासते न तु तुष्टे

कृत्रिणः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेषक एव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये
सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा कृत्रौ दण्डोत्पत्तेव कृत्रि
दण्डित्वत्वापि कृत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः तदुपयुक्तस्य नाशे
समानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात् कृत्रौ तुष्टो व्रजतु इति
कृत्रिन् दण्डौ व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च । हे चैवेत्यादि
तु सम्बोदेनान्यतरवैयर्थ्यम् । सुमित्रामात नैतत्ते विचित्र
चित्रयोधिन इत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुप-
मर्थः तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोद्देशात् । धृतिः स्था-
त्यादौ प्रथमादेशतुर्थ्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः ।

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमित्यादौ एनप्रत्ययान्तप्र-
योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणादिशील्याद्याकारिका धीः दक्षिणे-
त्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात् तत्रागारं धन-
पतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ तु कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्ग इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि । वृचमभि
प्रति पर्यनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य
लक्ष्योक्तत्वेत्यर्थः तेन वृचं लक्ष्योक्तत्वाश्रित्य प्रकाशते विद्यु-
दित्येवं वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव ता-
द्वितीयया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृचादेरन्वयार्थ-
प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापञ्चिता प्राज्ञं प्रतिभो-
मर्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्त्वरया स्फुर-
मर्थः न तु प्रतेर्लक्ष्योकरणं उपसर्गत्वातो ङस्य क्तो लक्षण-
विधानानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीयया
तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यु-
पशिष्टेः तेन प्राज्ञस्य या प्रतिमा भट्टितिस्फूर्तिस्तद्विषयता-
वानयमर्थ इत्येवं तत्र बोधः । वृचं वृचमभि परि प्रत्यनु-
वायसा इति वीष्मास्थलेऽपि प्रतिवृचवृत्तयो वायसा इत्यर्थः ।

पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र इत्यत्र इत्यभूतार्थकैरभ्यादिभिः
 पितरीत्यभूतश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । यन्मां प्रति परि वा तद्दे-
 हीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया
 बोध्यते तेन यो मदीयो भागस्तु देहीत्येवं तत्र बोधः । कारी-
 रीमनुवृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात् । कारीरीनिष्ठ-
 हेतुताका वृष्टिरित्यर्थः । कारीरी यज्ञविशेषः शूरमनुयुध्यते
 दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहायत्वात् शूरेण सह
 युध्यन्ते इत्यादिरर्थः । उपार्जुनं चत्रियाः अनु देवं दानवा
 इत्यादावुपानुभ्यां हीनवलस्याभिधानात् चत्रिया अर्जुनाहीन-
 वला इत्याकारकस्तत्र बोधः । तदुक्तमभियुक्तैः । लक्ष्मण-
 वीप्सेत्यभ्यावेष्वाभिर्भागे परिप्रती अनुरेषु सहायं च हीने उपस्य
 कथ्यते । नरमधि गुणदोषयो स्थित्वा निशार्द्धं वा पूजा समय-
 मधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्मीकृत्यार्थकस्याधि-
 शब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति । समया निकषा चाव्ययं
 सामीप्यार्थकं तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीप-
 मित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया
 बोध्यते । विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच इत्यादौ
 ऋते प्रमृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वार्थं इति विद्या-
 त्यन्ताभाववान्नरः शोच इत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगि-
 त्वम् । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदो-
 ऽप्यर्थः तेन गगनमिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः ।
 हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं
 बोध्यते, धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रक्षिप्रित्वम् । हा
 पितः कासि हे सुभ्रु वक्षेवं विललाप स इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं
 हाशब्देन बोध्यते न तु पित्रादिगतं पुत्रस्य धिक्कार इत्यादौ तु
 न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः किन्तु धिक्कारादिप्रदस्य । एवं

पुत्रेण विनाकृतश्चैत्र इत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे परन्तु विना
 कृतपदस्य । विनाव्ययस्य योगे द्वितीयाभिव द्वितीयापञ्चम्या
 वपीच्छन्ति घटेन विना घटादिना इत्यपि प्रयुक्तेः । उपर्यु
 परि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरि निष्पातस्य सन्निकृष्टोऽं
 भागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोऽर्द्धभागे पताकेत्यर्थः । अघोषो
 मेघमम्भः आध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः
 द्विरुपर्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः ।
 सर्वेषां मद्यमज्ञानानुपपर्युपरि वर्तते । अत्राता शरणं याति
 यात्यधोऽधश्च दुर्गतेरित्यादौ द्विरुक्तस्योपर्यादेर्न सामीप्यमर्थः
 परन्त्वतिशयः । गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्र अभितःशब्दस्य
 खण्डशो हृत्या सर्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहा
 वयवत्वं द्वितीययानुभाव्यते । गृहं परितः सर्वत उभयतो वा
 इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः । नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावत्त्वं
 तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिश्र क्रमेणार्थस्रोतः
 नदीपर्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तत्वजनमित्याकारस्तत्र
 बोधः तत्पर्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृ
 ष्टत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन
 तत्संयुक्तत्वम् । मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ काला
 ध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टेर्द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न
 मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तमतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र
 बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकौभूत
 यावत्त्वपर्याप्तधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिदया
 वत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणताव
 च्छेदकौभूतयावत्त्वपर्याप्तधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्कि
 ञ्चिदयावत्त्वव्यापकं वेति मन्तव्यम् ।

अक्ष्णः काण इत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वं सति सत्त्व

गोलकावान् कानः प्रसन्नान्वस्य काणत्वाभावात् गोलकार्य-
 कादिपदोत्तरद्वितीययास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्राद्यं
 सम्बोधित्वमिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वितं, काणत्वैकदेशे च
 चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थे निरूपितं चरमं तथाच विकृतगोलकः
 वृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वन्नोलकावान् सचक्षुष्कः
 इत्याकारस्तत्र बोधः । पाणिनेरपि येनाङ्गविकार इति सूत्र-
 स्योक्तार्थ एव तात्पर्यात् । विकृतत्वन्तु निरूपत्वमयथासंस्थानः
 वत्त्वपर्यवसितं कुल्लितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात् ।
 यद्वा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यच्चक्षुर्विनाश-
 स्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपद-
 स्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं द्वितीयया बोध्यते तथाच
 गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षु-
 र्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनो-
 निकाद्यपगसरूपो ग्राह्यः । पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थानः
 शून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्राप्युक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्व-
 विशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकार-
 प्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्यस्याश्रयोभूतचरणकानिति वा तत्र
 बोधः । श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामन इत्यादावप्युक्तैव रोतिः
 अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति । मुखेन
 त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्र इत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादि-
 मत्तया सुखादिवेक्यत्वमवबुध्यते तदा विकार एव द्वितीया नो
 चेद्वैशिष्ट्यमात्रे जटाभिस्तापस इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस
 इत्याद्यनुभवेन विशेषणोऽनुशिष्टद्वितीयायावैशिष्ट्यवाचितायां
 पर्यवसितेः । वैशिष्ट्यञ्चात्र नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा
 मेयत्वेन घट इत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्वतद्ग्राह्यत्वं तथाच
 अजटव्यावृत्तिमांस्तापस इत्याकारस्तत्र फलितार्थः । इदन्तु

बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निवृत्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्या
तदेवं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वे
व्यपदिश्यते यथा शिखयां परिव्राजको वर्त्तते इत्यादौ यथा
गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्द्धं भुक्तः चक्रेण श्राकं दण्डे
जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्वात्
दिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकाली
नत्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्तृत्वादि
कारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्ति
कर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजन
कालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीन
दण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्प्रदानताकदानकालीन
मित्रसम्प्रदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः । तुल्यवदेकक्रिया
न्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्य
योरैकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्पर्य
व्यात् पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रियाया
कर्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्तृत्वेनेति पुत्रकर्मकत्वात्
वच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः । पुत्रेण सह गतं
क्षेत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्तृत्वे गतिक्रियान्विता
यत्तु पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकाली
नत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीया
लव्यस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेवं पुत्रकर्तृकगतेर्लाभादिनि
तन्न, तृतीयार्थकर्तृत्वस्य धात्वर्थ एव साक्षाद्भूत्वेन सहाद्यर्थ
तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र इत्यादौ
तु तात्पर्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्ति
कर्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्ति

कटत्वं चैत्रस्य बुध्यतेः समभिव्याहृतायाः प्राप्तगादिक्रियायाः
कटत्वं इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादि-
कालीनत्वबोधने सहाय्यव्ययस्य सामर्थ्यं प्रच्यवात् । नचान्य-
कटं कधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमित्यपि मैत्रे धनेन सहायं
ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्राम-
कर्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादितिवाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते
बुद्धिरित्यादौ क्वचित् कटत्वावच्छिन्नायाः समानकर्मकत्वस्येव
सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समान-
कालीनत्वस्येव समानकटं कत्वस्यापि सहाय्यं निवेश्यत्वात् । यत्तु
स्त्वान्वयि कर्मत्वावच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाय्य-
व्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककटत्वं भयसम्बन्धे नैव
समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोष इति तत्तुच्छं शाकस्य
भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन
सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः दृश्य-
नियामकसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ पटत्वनिष्ठविषयतायाः
समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्न-
ज्ञानोयविषयतायां तादृशाप्रयोगात् पुत्रेण सह गतिरित्यादौ
कटत्वावच्छिन्नक्रियासमभिव्याहारविरहेण शक्त्या पुत्रकटं क-
गतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृ-
शार्थं निरुद्धलक्षणां पुत्रेण सह स्थूल इत्यादावपि सम-
भिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकीभूतस्थौल्यादिकालीनत्वे तथाच
पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानित्याकारस्तत्र बोधः पद्मगा
सहाग्निमादध्यादित्यादौ पत्नीकटं कस्याग्न्याधानस्यालीकत्वेन
तत्समानकालीनत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्य-
पर्यवसितं सहभावमात्रं तत्र सहस्यार्थः यथा घटेन सह पटः

वद्गृहमित्यादौ । एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिको विधि-
रपि व्याख्यातः । पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोग-
तदर्थस्य प्रतीतेस्तृतीयाया एव तत्र कर्त्तृकत्वाद्यवच्छिन्नगति-
कालीनत्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्त्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुन-
रेराधेयत्वेनान्वयः ।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य कारणत्वस्य
प्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ कारणत्वस्य
बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथा च धननिष्ठ-
हेतुताकां कुलमित्याकारस्तत्र बोधः । न च गोत्वं न धनेनेति
वत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं
कुले धनस्य हेतुत्वं गवि हिजस्य सम्प्रदानत्वं पतने वृत्त्याप-
दानत्वं वज्रौ धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्वामित्वं धने
भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्ब-
न्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् न हि कुलादिनिरूपितं हेतु-
त्वादिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते । धनादिनिष्ठहेतुत्वादे-
रसम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तिताया अप्यनुभावकत्वेनैकशेष-
दुष्करत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
पतनमिदं वृत्तान्तं गृहात् गमनमिदं ग्रामस्य ग-
मनमिदं गृहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्ध-
वच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्चम्यादिलक्षित-
विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्वं न धने-
नेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणात्त्वस्य धनादिनिष्ठहेतुतादि-
रूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादि-
विहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथा च कु-
लजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः । धूमेन वज्रिण-

त्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वङ्गादेर्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादि-
निष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौणमेव
हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वङ्गि-
रित्याकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्वसम्बन्धेन
ग्राह्यम् । न च धूमादेर्वङ्गादिज्ञानजनकत्वं बाधितं लिङ्ग-
स्यानुमितावहेतुत्वादिवाच्यं वङ्गाद्यवगाहिनि स्वसाक्षात्कारे
विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया
धूमादेर्जनकत्व सन्धवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽणुत्वे-
नेत्यादौ च त्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन
ज्ञापकत्वमुक्तस्थले तृतीयया बोध्यते इति तु चिन्तामणिल्लतः ।
यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च वङ्गादेरपि धूमादिज्ञापकत्व-
मस्यती वङ्गिना धूमवानित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिस्तथापि तत्त-
दर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापकनिष्ठेनैव स्वप्रतियोगि-
विषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेरन्वयबोधं प्रति
हेतुत्वात् धूमादेश्च वङ्गाद्यव्यापकत्वात् न तथा न च धूमादे-
रपि द्रव्यत्वादिरूपेण वङ्गादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं धूम-
त्वावच्छिन्नस्य वङ्गिव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमो न वङ्गिनेत्यादेर-
प्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्धा तेन वङ्गिनिष्ठज्ञापक-
त्वाभावस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादि-
विशिष्टे तृतीयार्थस्य वङ्गादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्ट-
प्रतियोग्यनधिकरणवङ्गादिमन्निष्ठाभावौघधूमत्वान्यधूमवृत्तिध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च
द्वित्वावच्छिन्नाभावरूपाया एव वङ्गादिव्यापकतायाः संसर्ग-
त्वेन घटादावेव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वान्निरुक्तप्रति-
योगिताद्वयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
निरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन व्यधिकरणसम्बन्ध-

ह्यावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वह्नी सत्त्वेऽपि वशि
धूमेनेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । यत्तु वज्रादि
पदोत्तरयोः तृतीयापञ्चम्योर्वह्नादिव्यापकतावच्छेदकरूपाव
च्छिन्नं वज्रादिज्ञाप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूम
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षत्वात्
वह्निना धूम इत्यादिको न योग्यः किन्तु वह्निना न धूम
इत्यादिरेव वज्रादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नप्र
वज्रादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्मा
वह्निना न धूम इत्यादौ वज्रादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया
भानेऽनुभवविरोधादिति दिक् ।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वज्रादेर्धू
मादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन
मतुबाध्यर्थे साकाङ्क्षत्वादयः पिण्डं धूमेन वह्निमदित्यादिको न
प्रयोगः । दण्डादौ धूमाद्वह्निरित्यादौ च हेतुतार्थिकाणां
पञ्चम्या अप्युक्तादिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । घटेन शून्यो विधु
रहित इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्ति
तृतीयार्थः । प्रकृत्या कृपणः स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रक
त्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्मपरं तृतीयार्थस्याभेदस्तादात्म
वा प्रकृत्यादिभ्यश्चेति सूत्रेण तद्वैव तद्विधानदेवञ्च साश्रय
धिकरणयावत्कालवृत्तिकार्षण्यवानित्याकारस्तत्र बोधः । सुरथे
नाम राजेत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यस्तदेकदेशे च शब्दे तु
तृतीयाकेन संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्या
न्यस्तेन संज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्दवाच्यो राजेत्यर्थः । नामैक
व्ययार्थः सम्भाव्यत्वं तच्च सुरथेऽन्वितमिति कश्चित् । नाव
चन्द्रमुखीत्यादौ अनव्ययेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वय

धान्येन धनं घटत्वेन साजात्यं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि
 धनाद्यन्वयो धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वज्रिरित्यादा-
 विव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति । जात्या ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मण-
 पदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्य-
 भेदस्यान्वयः स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् ।
 घटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं
 वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति
 धर्मवत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयार्थस्य प्रतियोगि-
 त्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्यान्वयात् चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति
 चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादा-
 वपि तथैवान्वयः । तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत इति
 प्राणिनौयाः । तुलामधारेण शरद्भनेन केनोपमा भवतु तेऽस्य
 पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनो-
 वृषस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्वादिकं तृतीयार्थः तेन गज-
 गतितुल्यगतिमान् वृषेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः ।
 भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ सप्तम्या इव भोगैः प्रसितः
 उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधि-
 करणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । पुण्ये
 स्नायादित्यादौ पुण्यादितः कालार्थकतद्धितस्य लुकि ततः
 सप्तमीवत् पुण्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया
 अधिकरणत्वं बोध्यते तथा च पुण्ययुक्तकाले स्नायादित्येवं
 बोधः । पुण्ये रूपमित्यादौ रूपादेः पुण्यवृत्तित्वं प्रतीयते न तु
 तद्युक्तकालवृत्तित्वम् अतः पुण्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।
 मन्यते कर्मणो यस्मादयुक्तैवापकृष्टता । नज्बोध्यास्मात्
 द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात् इति भाष्यस्मृतेर्मन्यतेरनुक्त-
 कर्मणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं तत्र द्वितीयावच्चतु-

र्थं पि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय
 मन्ये इत्यादावपि त्वां तृणादपक्षष्टं मन्ये इत्यर्थः । द्रोणि-
 मर्यादया हीनो ब्राह्मणो नैष दुर्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि
 नजोऽप्रकर्षप्रत्यायकत्वात् । न त्वं कीटोमतो मयेत्याधौ
 मन्यते; कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम् । जारजं न विद्वं
 मन्ये इत्यादौ जारजादेर्हि जात्यपक्षष्टत्वं नायुक्तमबाधितत्वात् ।
 न नावं मन्यते; योऽखं न काकं मन्यते शुकम् । नावं
 स मन्यते सर्पिर्न शृगालं स मानुषमित्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन
 एव नौकाकान्नशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः । न
 तृणाय युवां मन्ये न त्वा तृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः ।
 भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनजा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः
 समानवचनस्य तन्त्रत्वात् । सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्म-
 ण्यनुक्तके । द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिश्ले-
 संतं तेन तृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते
 इत्यर्थः । तन्मत एव तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन
 दत्तः प्रधनान्निरास्यदिति भट्टिः । प्रधनं युद्धम् ।

पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरण-
 त्यागस्य कर्मदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदि-
 च्छाधीनत्वरूपं नमः पदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते प्रकृत्य-
 र्थस्य च विष्णूदेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ब्राह्मणाद्युद्देश-
 कस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्म-
 णाय नम इत्यादिको न प्रयोगः । ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य-
 मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्या
 बोध्यते । पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः
 प्रीत्यस्येऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश-
 कत्वाप्रसिद्धिः । स्वस्वकरणको हविस्त्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः

तेनेदं पित्रे स्वधा अग्नये स्वाहेत्यादौ पितृदेव्यकस्य स्वधापद-
करणकस्य हविस्त्यागस्य कर्मेदमित्याकारकः तत्र पैठके त्यागे
स्वाहादेर्देविके च स्वधानदेर्न करणत्वं तद्वाहकप्रमाणाभावादतः
पित्रे स्वाहा अग्नये स्वधेत्यादिको न प्रयोगः । वषडिन्द्रायेत्यत्रा-
प्युक्तदिशैवान्वयः । स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशल-
मित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु
स्वस्थस्तु प्रजाभ्य इतिवत् स्वस्थस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणम्
आशास्वैर्धनकुशलायुष्यार्थैर्योगे चतुर्थी वेति भागुरिष्मृतेरित्यपि
वदन्ति । चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं
मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधात्तत्रा-
प्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । सुखायालं समर्थं योग्यं वा भोजनमि-
त्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्यं सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या
बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवाल्पपदस्यार्थो न तु साम-
र्थ्यम् । यूपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्व-
रूपं तादर्थ्यमेव दार्वादौ पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्यु-
द्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकदन्तात् तुमर्थे
चतुर्थ्यनुशिष्टेः । अतएव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे पत्नं
व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिको न प्रयोगः ।
समानकट्टकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् पटाय व्रजतीत्यादौ च
पटादेर्भावकदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादाव-
गमः तुम इव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे साकाङ्क्ष-
त्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाल्यादौ
फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थ-
कत्वानुरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाधीनत्वं फलाद्युत्तर-
चतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते रीतिरुक्तैव ।

पूर्वो ग्रामादित्यत्रोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैका

देशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते ।
ग्रामादुत्तरो दक्षिण इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य-
वसितोत्तरत्वादौ । ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्वो हस्ता-
युध इत्यादौ तु ग्रामभावप्रतिक्षणोत्पन्नत्वादिपर्यवसन्नस्य पूर्व-
त्वादेर्घटके प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम् । घट-
दन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित-
वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकमेव
वानित्याकारकस्तत्र बोधः । गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः
सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्देशिकपर-
त्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वरूप-
सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मदविप्रकर्षवती गङ्गा
काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः । परिगृहाद्-
गतः अपगृहाद्भुक्त इत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः । स
धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्यरि चैव इत्यादिको न प्रयोगः ।
आदेहाद्वस्त्रं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्यासत्वं मर्यादा बाह्ये-
ऽर्थस्तेन देहव्याप्तं वासो गृहमर्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र
बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक् । वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूदेभ्यो-
धनिनो विश इत्यत्र वैश्यशौर्यादधिकशौर्यवन्तः क्षत्रियाः
शूद्रधनाधिकधनवन्तो वैश्या इत्यर्थः सजातीयाधिक्यरूपे व्यति-
रेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः शौर्यादेवैश्यशौर्याद्यधिकत्वञ्च वैश्य-
शौर्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकौ-
भूत जातिमत्संख्यापर्याप्तप्रधिकरणत्वं तच्छौर्यपर्याप्तसंख्या-
सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकौभूतजातिमद्वहुत्ववत्तन्
न तथा यस्यैकमेव शौर्यं यस्य च शौर्यद्वयमेव ततः स शू-
इत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयशौर्ययोः पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोर-
प्रसिद्धेः । इदन्तु बोध्यं निरुक्तवैश्यादिशौर्याद्यधिकत्वे

वैश्वार्देः प्रकृतिलभ्यत्वादितरभागः खण्डशो हत्वा पञ्चम्या
प्रतिपाद्यत इति चैत्रस्य धनं वृक्षस्य प्राणा स्फटिकस्य
लोहित्यमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्निकरूपेणैव
षष्ठार्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्य परधने नेदं चैत्रस्येत्वादेर-
योग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समु-
दितं न षष्ठार्थः सामान्यतन्निष्ठधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु
विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषस्तत्समभिव्याहृतचत्रियादि-
विंगेषग्राह्यः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराण्य
चत्रियः शूरतम इत्यत्र चत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठार्थः न
चत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत् प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वाव-
च्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयलब्धस्य चत्रियान्यनरत्वाव-
च्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च चत्रिये
तादात्म्येनान्वय इति चत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्ववच्छूरतमाभिन्नः चत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः चत्रि-
यान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां चत्रियः सुन्दर
इत्यपि प्रयोगापत्तेः चत्रियान्यङ्गुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य
सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य
शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठार्थं न चत्रिय-
न्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । न च घटानां चत्रियः
शूर इत्यपि स्यात् चत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वा-
दिति वाच्यं राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृते चत्रियान्ययिनः
सप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च संख्यान्वसुब-
धस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् चत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठार्थस्य
प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वादौ
अभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्राथिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च

नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदे
 द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्य-
 त्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगि-
 त्वस्य बोधने निर्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् यद्यपि भेदः प्रति-
 योगित्वञ्च स्वयमेव निर्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्था-
 पितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे
 पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न-
 वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि
 क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्य-
 एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वय-
 सम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थी नत्वन्वयतामात्रं न
 नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पक्षि
 इत्यत्रेवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्धारणार्थकत्वे चत्वभावात्
 अतएव इन्द्रः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते एकवचन-
 भिन्नयोरेव षष्ठी सप्तम्योरुक्तनिर्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्तीक्ष्ण-
 राज्ञा । ननु पाथः पृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिर्यो-
 पाथःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्व-
 स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्नवृत्ति-
 भेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च द्विपदद्वन्द्वो-
 त्तरनिर्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तन्निमित्त-
 चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस-
 न्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तन्निष्ठस्य भेद-
 प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तत एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथि-
 व्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ-
 पाथःपृथिव्योस्तेज उष्णमित्याद्ययोगेन निर्धारणषष्ठ्यास्ता-
 त्प्रवाचिताभौव्यात् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्व-

घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोध-
यितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर निर्धारण षष्ठ्याः पर्याप्त-
संख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य
जलाद्यन्यत्वरूपनिर्धार्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् पाथः
पृथिव्योजलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथः पृथिवी-
पर्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिसन्नेहाभिन्नं
पाथः पृथिवीपर्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकभावात्
पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-
वान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्य-
नान्वयबोधसामग्र्योतत्रैव निर्धारणषष्ठ्याभेदप्रतियोगित्वमर्थः
यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो
नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्यादौ प्रतीयते
न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगा-
पत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्धा-
रणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे
हे चैत्रेत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः
शूर इत्यादौ निर्धारणसप्तमौख्यत्वेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः ।
यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ राहोः शिर इत्य-
त्रैवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रिय-
त्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियो-
र्जुन इत्यादिको न प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुना-
भेदस्यासत्त्वात् न वा नराणां वानरः पशुरित्यादिकः, कीशे
पञ्चभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां
क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारता-
पत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः

शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्येकमन्वयितावच्छेद-
धर्मावच्छेदेन धियसुरीकुर्वन् भेदमभेदश्च निर्धारणवाच्यता-
सप्तम्यारथमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेषकान्वयबोधे ना-
प्रयमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नवत्-
संख्याशून्यसुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्न-
षष्ठार्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्च त्यास्तां विस्तरः ।

क्षितौ घटस्तन्तुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैर्घ्य-
सम्बन्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमि-
व्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्य-
क्रियायां सूतान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः क्रियादाव-
कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेर्वात्तिसत्त्वात् घटे कालिके-
दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नेन सप्तमिव्याहृतैव सप्तमी । एवञ्च कालत्वान्तर्भावेन शक्ति-
मज्ञाः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधे-
यत्वस्य बोधनाय “कालभावयोः सप्तमी” इति विध्यन्तरमपि
सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात् तथा च शरदि
पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वत्
सप्तच्छदा इत्यर्थः । पुष्पतेरुत्पादरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङो-
त्थापनात् तत्रैव तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्त्रेण सुबर्थस्याधेयत्वसा-
न्वयादतएव पलाशादेः शरत्कालीनपुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनो-
त्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्पन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः ।
शरदि पुष्पन्ति पद्मिन्य इत्यादिकस्त्वित्यतएव । शरदि सुन्द-
रान्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी
कालसप्तम्येव । शरदि पुष्पन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिर्य-
स्तिङ्ङत्वारम्भकत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भक-
सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् ।

गोषु दुग्धमानासु आगत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाक्षात्
 कालार्थककदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकदन्तं नाम-
 प्रवृत्तिनिमित्तौभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्या-
 दाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात्
 तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि वर्त्त-
 मानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोह-
 नकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः
 सर्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्त्रागत
 इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मणां
 सम्बन्धिनि तत्तत्काले, गोषु दोग्धव्यासु आगत इत्यत्र गवां
 विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तादृश-
 काले आगत इत्याकारः । नष्टेषु गोषु आगत इत्यादौ वर्त्तमान-
 कालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् सम्बन्धित्व-
 मक्षतमेव । “क्षोयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्” इत्यादावप्युक्तदि-
 शैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः । पाचकादिकं कदन्तमपि न काला-
 र्थकतदन्तं कालार्थकप्रत्ययान्तादृष्टचरादिकं न तदर्थककदन्त-
 मतश्च त्रेषु पाचकेषु व्रजति । मैत्रेषु दृष्टचरेषु पञ्चतौत्यादिको
 न प्रयोगः । स्तोकां मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य
 मैत्रोयातीतगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारक-
 कदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्त्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः ।
 निरुक्तञ्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति न तु नामाद्यर्थे
 तथैव साक्षात्त्वात् अतएव घटादेर्दुग्धमानगवाधिकरणवर्त्त-
 मानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुग्धमानासु घट इत्यादिको न प्रयोगः
 यत्तु गोषु दुग्धमानासु आगत इत्यादौ पूर्वस्थः सप्तम्याः कर्मत्वं
 परस्यास्तु कालवृत्तित्वं शानजादिकृताश्च भावविहितत्वाद्दर्श-

मानादिकालमात्रं ताद्रूप्येणार्थस्तेन गोकर्मकवर्तमानदीक्षु
 कालवृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तत्तुच्छं गोदु
 मानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः भावक्तान्तनाम्नो नपुं सकल
 नियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रे
 दुग्धास्वागत इति वज्रोषु चैत्रस्य दुग्धाषु आगत इत्यपि प्रयो
 पत्तेर्भावक्तान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्या अग्रे व्युत्पाद्यत्वा
 सप्तम्याः कर्मादिवाचितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात्
 गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्येवानुशिष्टस्य शब्दप्रसूते
 विधानायोगाच्चेति दिक् ।

“हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमी । चतुर्थी
 वाधिकामाहुश्चूर्णिभागुरिवागभटाः” स इति भर्त्तृहरिस्वरसा
 चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्मं प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः चर्म
 द्वीपिनं वध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रसृतिकं न हन्तेः कर्म
 वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि
 वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुप
 आख्यसंयोगस्योपगमादतएव हस्तं प्राप्तुमित्यर्थे हस्ते हरि
 हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात्
 “मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रम
 सूचनाय । का नीतिरोतिरियतौ रघुवंशवोर । शाखासं
 जरति यस्तव वाणमोक्षः” इत्यादौ तु करिण्युपष्टब्धमपि
 मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्त्तुमित्यादि ।

उपरागे स्नानं विवाहे आह्नमित्यादौ स्नानादावुपरागादि
 जन्येष्टजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध
 गोबधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु दुरितनाशकत्वेन विहितत
 रूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ गोबधादिजन्यत्वलक्ष
 तन्निमित्तकत्वम् ।

तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङ्
लक्षयति विभजते च ।

स्वोत्तरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः ।

प्रत्ययाः स्वार्थसंख्यायां लिङो दशविधाश्च ताः ॥

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः
प्रत्ययास्तिङ उच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थं संख्या-
बोधिकापि न स्वोत्तरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रस्थेत्यादौ
स्वार्थकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः । ताश्च
तिङो लङ्लोट्लिङ्लङ्लुङ्लिङ्लुङाशौर्लिङ्लृङ्लृङ्लृङ्भेदेन
दशविधाः ।

ननु चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमयैवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया
चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावपि चेनैव निपातेनोपस्थितस्य
द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनुभवात् । न च तथाद्युपस्थाप्यधात्वर्था-
वच्छिन्नकृत्यादेर्विशेष्यत्रिधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमान-
वचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा पचतः पचन्ति
वा चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्यबोधापत्तेः
तथा चोक्तस्थले तिङर्थसंख्यायां अन्यधीरेव न भावनाविशेष्य
एव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्य-
नवच्छिन्न एव नामार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वय-
बोधने तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदव-
च्छिन्ननामार्थे तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामो-
पस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत एव स च त्वश्च गच्छथः स च
त्वच्चाहश्च गच्छाम इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेषु अपि एकक्रिया-
न्यस्यस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः । अस्तु वाख्यातस्य द्वि-
वचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं

मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां तिपा चैत्रादावेव
 त्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वादप्यथा तिष्ठः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वधीदश-
 यामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्यथानु-
 भवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्तृत्वादि-
 वाचितापत्तेः न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादि-
 त्वेवमनुमानं मानमप्रयोजकत्वात् स्वमृटादिसप्तान्यतमत्
 सुत्वाम्त्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्ममपेक्षातिगुरोः स्वादिति-
 बादिसप्तषष्ठान्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वादि-
 प्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शब्द-
 मतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु केवलादपि पचतीत्यतः पक्षैकत्ववा-
 नित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरु-
 लक्षण्या वा तिपा कर्तृरूपस्थापनादिति तत्तुच्छम् आख्या-
 तस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव सां-
 संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादौ
 सुपा चैत्रादौ तिपा च पक्षार्थैकत्वबोधनेऽनुभववाधितस्य
 द्विविधैकत्वभानस्य दुर्वारतापत्तेः ।

अस्तु वा तत्र यथा तथा, तथापि मत्स्यण्डी फाणि
 खण्डविकारौ, देवो ब्रह्म विबुधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेषु
 मत्स्यण्डीप्रभृतौ सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात् । तस्यामति-
 व्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह ।

स्वैतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके ।

शब्दे स्वरूपायोग्यो वा प्रत्ययसिद्धिर्नित्यः ॥

तिबाध्याः साशीतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्न-
 गहिताकं शब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचंश्चैत्रो गच्छतीत्या-
 दित इव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादितो जालपि पक्षत्वात्

च्छिन्नधर्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेय-
ताके तत्तुल्ययोगचेम एव चान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वा-
दत एव चैत्रः पचतौल्यादेव चैत्रो न पचति पचत्येव पचतौवेत्यादौ
निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादे-
र्बोधो न तु सर्वत्र चैत्रः पचति पुरुष इत्यादितच्चैत्रादौ
पचत्पुरुषादेरबोधात् सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्यः
पाचकः पिपक्षुर्वा पुरुषस्तिष्ठतौत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्तादा-
त्म्यापत्त्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताक एव शब्दे स्वरूप-
योग्याश्चादयस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्न-
विषयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ।

“यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ
वीक्षादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्वद्विजत्वोद्यवच्छेदेन
निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरत आह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने ।

समर्थः स्वार्थयवस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङित्वर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयोः पर्याय-
त्वात् । पाकश्चैत्रस्तेत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थ-
कर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिको न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य ।
चैत्रः पचतौल्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया
बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक इत्यादौ
तु धात्वर्थविशिष्टस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्त्तरैव ।
कृतां धर्मशक्तत्वादन्वया पाचको भुङ्क्ते इत्यादिकमयोग्यं
स्यात् स्याच्च गुणः पाचक इत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिका-
र्थयोः पक्वत्वचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कृदर्थकतेश्चैत्रादा-
वन्वयायोगाच्च । अयं पक्वकाल इत्यादौ तुमादिना धात्वर्था-

वच्छिन्नोऽनुकूलत्वादितः इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादि-
 रेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेषु अतिप्रसङ्गः । अत्रेदं
 तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्-
 शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्व-
 स्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं चैत्रो निःश्वासितीत्यादितोऽपि
 श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतिः तिङ्र्थकतौ च धात्वर्थस्य तं
 करोमीति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्त-
 द्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्थ्याद्या-
 भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतो गत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां
 गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तत्र निःश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि
 प्रयत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचती-
 त्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतिः न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं
 पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्यैव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य
 पाकं करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । नित्यकृतौ
 रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादौश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य
 योग्यतापाताच्च निविडनिखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचर-
 प्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रवृत्तवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्या-
 दिको न प्रयोगः । नचैवमौश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
 पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङ्र्थकतेरवच्छेदकत्वेनैव
 संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादिप्रयोग-
 स्पेष्टत्वादन्वावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ्र्थकतेः संस-
 र्गत्वे चत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य
 तिङ्र्थकतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः । ईश्वरो जानाती-
 च्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतिः सम-
 वायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे, बहिरवगाहते घटी-
 भासते इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे,

तिङो निरुद्धलक्षणाकृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छि-
न्नोऽपि तिङः शक्तिरेव । इत्यादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करो जानातीत्यादिको
न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरेवापि । पयः पतति स्रन्दते
इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते न तु
तदनुकूलगुरुत्वद्रव्यत्वादि येन कृतितुल्यशरीरेषु तेष्वपि
तिङः शक्तिरापद्यते । पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थ-
स्यैकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः
पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्या-
द्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च
तयोः प्रकारान्तर्गतत्वत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ
धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतित्वत्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ
प्रकारत्वात् मैत्रः पचत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना
तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाका-
दावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो
न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि
बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्ग-
स्तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे
भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लडादेः स्त्रीपस्याप्य-
वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङ्ङर्थत्वं विना
तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव तिङां
स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रिया-
न्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाक-
स्यानुवर्त्तमानत्वात् तिवाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमान-

कृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाहोऽर्थे साकाङ्क्षत्वात्
 नैवमिति चेत् किं कालस्यऽपि तिचर्यत्वप्रत्याशया संसर्गविधौ
 तस्य लब्धत्वात् पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतिरनु-
 भविकत्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादाव-
 न्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः संयोगादि-
 सम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्द्वयनिय-
 मकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यलोकत्वेन प्रत्येतुम्
 शक्यत्वात् । एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुज्ञा-
 क्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कर्तृस्तिङ्ग्यत्वाभावा-
 दुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण-
 इतिवत् गतिगुणोऽनेकाश्रितेत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न हि भाव-
 कृतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्तृत्व-
 एव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि
 केवलात् पचत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधौ रिति चेत्
 क एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृ-
 एव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो यत् कर्तृ-
 विहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तत्र
 विशेषणत्वेन, स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् ।
 एतेन चैत्रेण पक्कमित्यादाविव चैत्रेण पचते इत्यत्रापि तृतीयस्यैव
 कर्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन तिङ्ग्यकर्तृत्वात्त्वर्थविशेषत-
 नियमादिति दीधितिकृन्मतमप्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन
 स्वार्थैव कर्तृत्वे शब्दशानजादेरिव लडादेर्वर्त्तमानत्वबोधक-
 तया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात् सुबर्थे तिङ्ग्यान्वयस्यादृष्ट-
 चरत्वाच्चेति ।

शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमन्तरेण
 तत्कर्म भेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभवित्रत्वात् कर्तारि

कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्त्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्या-
तस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्व-
स्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्व-
मपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्त्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघ-
वाच्च । न च कर्त्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्त्तृशक्तत्वमेव
तिङामसिद्धं कर्त्तृन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वर-
सङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादौश्वरेच्छायाः सदर्थवगाहितनियमा-
दन्यथा कर्त्तृनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्यशक्तत्वसम्भवे
कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योक्तप्रपितत्वापत्तेः ।
अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्-
प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात्
पटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादि-
पदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात्
इत्याख्यातं न कर्त्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत
पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्त्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुणशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु
यस्य नान्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते
तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नान्नोऽर्थे विशेष-
विशया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्थलीय-
सुपो व्यवस्थार्थमवश्यं कर्त्तुराख्यातवाच्यता इति तन्न यस्य
नान्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमा-
तृतीययोरपेक्षेत्येवमभिहिताधिकारीयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति
प्राङ्गुरित्यास्तां विस्तरः ।

तिङ्सु लटं लक्षयति विभजते च ।

अयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका ।

लङ्घ्यं पदभेदेन द्विविधान्या अपौष्ट्यः ॥

यादृशतिङ्ः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्व-
 बोधकत्वाभावस्तादृशी तिङ् लङ् लुच्यते । इयच्च परस्मैपदा-
 लनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोडाद्या अपि तिङ्ः ईदृशी
 द्विविधाः इत्यवान्तरभेदः संचेपार्थमेकग्रन्थेनोक्तः । जानाति
 जानीते पचति पचते इत्यादौ तिवादीनामष्टादशानामपि
 स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्यो-
 धायकत्वाभावस्तदुपसन्धाने जानाति स्मेत्यादितस्तथानुभाव-
 जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्वोपस्थाप्यस्यातीत-
 स्थानुभावकत्वाभावो न स्वशब्दसन्दर्शाभावप्रयुक्तः सत्य-
 तत्सन्निध्ये जानीयात् स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः
 हिरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन
 विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीयलिङ्यातिप्रसङ्ग-
 आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तच्च पचतीत्यादौ
 धात्वर्थे तदनुकूल स्वार्थकृत्यादौ वा लङादिनानुभाव्यते अपर-
 पच्यतीत्यादौ तु लङ् लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभा-
 प्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्य-
 भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः । सत्य-
 पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः सम्भेदाच्चैकतरवैयर्थ्यम् । इद-
 बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं कृतपाकेऽप्ययं पचतीति
 प्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रा-
 णिकत्वादित्यच्च प्रागुक्तस्य पश्चादुच्चार्यस्य च पचतीत्यस्य भू-
 भावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वानुरोधाकृतः त-
 शक्तेरावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभा-
 तत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरतस्तत्तदाख्या-

जन्यायां तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य
तत्तत्कालोच्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं
वा नियामकं वाच्यम् अतएव श्रूयमाणाख्यातव्यक्तेरेवातीतादि-
कालोच्चरितभ्रमदशायामिदानीन्तनादपि पचतीति प्रयोगा-
दतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः सर्वजनसिद्धो बोधः
सङ्गच्छते । न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः
स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थेणैव लङर्थं वर्त्तमानत्वस्यान्वयेन
वर्त्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन
तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्चं भक्षयेदित्यादावस्मन्नन्तेऽप्यति
रात्रे षोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वात् । एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने
चैत्रो न पच्यतीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेर-
भावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थं
एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेदत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य
भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशप्रयोगात् ।
अतएव च निष्पन्नं न पच्यतीत्यादौ निष्पन्नान्नकर्मकभावि-
कृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशान्न-
कर्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः ।
क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं वर्त्तमान-
क्षणोत्तरकालावच्छेदत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालाव-
च्छेदत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेष गच्छ-
तीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेदगतिमांश्चैत्र इत्यर्थः ।
चैत्रः कदा समागत इति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य
वर्त्तमानक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति न
प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ।

लडादेः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निर्वर्त्तितं ।

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं ख्यज्जन्तयोः ।

परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ।

क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थं कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृश-
माख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्व-
माश्रयत्वलक्षणं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य
क्यचो निवेशात् चित्रीयते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्ग-
समपद्यत घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्त-
ख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषाणाम् प्रसङ्गः । यजन्तस्य
धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदं चेत्
पापयति इत्यादिकमेव पौनः पुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्व-
बोधयति न तु पापयतीत्यादिकं बोधयतीत्यादौ तु यङो बुद्धि-
धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य पचतामित्यादौ
परस्मैपदस्य वारणं पूर्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रिया-
फलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र
परस्मैपदं साधु स्वरित्जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति
सूत्रेण कर्तारमभिप्रेति सख्यभातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्ध-
क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव स्वरित्जित-
ख्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तद-
निष्ठे पदान्तरमित्यापिशलीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादि-
स्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददानीत्येववाक्यं
प्रयुज्यते वृद्धाः । स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ च सामान्यतः
श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति
मीमांसयोऽर्गस्तया कल्याणादिति प्राञ्चः । चिन्तामणि-
कृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति
सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे

यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं परगतस्यापि
यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका इत्यादिकः
साधुरेव प्रयोगोऽत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत
इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मोक्षकामोऽर्चयेद्-
रिमित्वादी च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः ।

लोटं लक्षयति ।

स्ववक्तृनुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।

अनुकूला यादृशो तिङ् स व लोट परिभाष्यते ।

करोतु कुरुतां कुर्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्रभृतयश्चैत्रा-
द्युक्तत्वधौ सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोध-
यन्ति न तु तिवाद्याः अर्थापत्तिगुरूणामित्यादौ षष्ठ्यानुमतत्वं
न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु कृदर्थे नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य ।
पक्षौ पचत्वित्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः सा च कर्तुरिष्टत्वे
सति वक्तृनुमतत्वं तेन चैत्रवक्तृकृतादृशवाक्यात् चैत्रानुमत-
स्तेष्टस्य पाकस्य कर्त्री पक्षीत्येवं बोधः । शूलं विश्वं विषं
भुञ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः शूलप्रवेशादौ
कर्तुरिष्टत्वाभावात् किन्त्वाज्ञैव सा च वक्तृनुमतत्वे सति कर्त्त-
रनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्त्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्तृता,
वांस्त्वमित्याकारस्तत्र बोधः । पर्वतमप्युत्पाटयानि ससुद्ध-
मपि शोषयाणीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्य-
धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः तथा च स्वेतराशक्यं यत् पर्वतोत्-
पाटनं तद्धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायवान् इत्येवं तत्रान्वय-
बोधः । स्वीयैकार्यविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्त्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च
प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्त्वैवापे-
धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङ्स्तु स्वशक्यताध्यवसायमात्रम्
अध्यवसायावधारणं क्वचिद्वक्ताशंसनमपि लोडयेस्तेन चैत्रोक्ता-

ज्जीवतु भवानिति वाक्यात् चैवाशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवाक्य-
मित्येवं तत्र बोधः । घटो नीलो भवतु भवान् सुखी मर-
इत्यादौ तु धातुनेव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्ते-
तिङा आशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादर्धात्वर्थोत्पत्ते-
भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् एवच्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोदे-
पत्तिमान्नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः । अस्तु वा नीलादि-
पदसन्दर्शवशाच्चीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयस्य धा-
नधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ।

लिङ् लक्षयति ।

लोङ् लङ्भ्या विधेर्बोधसमर्था लिङ्, लिङ् लुचते ।

प्रवर्त्तकचिकीर्षायां हेतुधीविषयो विधिः ॥

विध्यन्वयबोधः प्रति समर्थालटोलोटश्च भिन्ना लिङ्, लिङ् लु-
चते । विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रसात्-
बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञान-
हेतुत्वं स तथा तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागवपाकादिधर्मिकतन्निश्चय-
देव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरेवञ्च यजेत
पचेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्ठाननुबन्ध-
न इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ सप्तमं पदं गृह्यते-
त्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटौ न ताभ्यां भिन्ना-
यष्टव्यं देयमित्यादौ तु तव्यादिकं कार्यत्वादिकं बोधयदपि
न लिङ्भावित्राद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पचादित्यादावाशी-
र्लिङि न प्रसङ्गः । यद्यपौदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव
प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्रस्यैव कालान्तरीयायाः परस्य चेदानीन्तना-
कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच इदानीन्तनस्वकृ-
न्तर्भावेनापि लिङः शक्त्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्रा-

प्रयोजकं तथापि पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नचादिना समुद्र-
 तरणादेः पङ्क्तुप्रभृतिकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृति-
 साध्यत्वं लिङर्थः तथा दृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ
 दृप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्ष-
 णादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादि-
 क्रमपि । नचाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य
 कृत्यसाध्यत्वादष्टम्यामुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमय-
 सम्बन्धरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽत्यनपायात्
 तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्
 पाकं कुर्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताडयेदित्यत्रेष्ट-
 साधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य
 धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङा प्रमा-
 ण्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः ।
 यत्तु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्ट-
 साधनत्वं लिङर्थे इति तद्बाधकतया जलं ताडयेदित्यादेर-
 प्रामाण्यमेव तत्र कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन
 गुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामा-
 ण्यपत्तेश्च श्येनस्य वैरिबधकामकर्त्तव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरि-
 तस्यानुबन्धित्वात् न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तन्मतेऽपि
 भगव्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः न विधौ
 परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु बलवदनिष्टाजन-
 कत्वविशिष्टेऽपौष्टसाधनत्वे लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनता-
 मात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवात् न तत्र लिङो लक्षणा
 यदूपेणान्वयधीस्तन्मात्रप्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन
 तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादत एव श्रुतव्यः
 श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि

श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिका
 अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशब्दत्वेन सुवि-
 हेतुत्वे नियमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधरमिष्टैरप्युक्तमिति ते
 पक्षादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूषिकादिवोधने मुख्यत्व-
 पत्तेः । स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकाम-
 पचेतेत्यादेरपि प्रमाणापत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादे-
 रोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृत-
 विधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्ये-
 साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्तेऽप्युक्तविधेस्तद्वोधकत्व-
 संभवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेष्ट-
 यदि विधिवाक्याबोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैवेष्टं ति-
 शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजे-
 त्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्त-
 स्वेष्टविशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राचैः त-
 फलं कल्पते । यत्तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिषु
 साधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति तत्तु
 पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात् सा-
 कामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये निराकाङ्क्ष-
 फलाव्यवहितनियतपूर्ववर्त्तित्वविशेषात्मनः कारणत्वस्य स-
 गर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च । नव-
 स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकारणावच्छे-
 तत् प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम-
 ऽन्यथा सिद्धानिरूपकस्तद्धर्म एव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्व-
 वच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ बाधितमप्रा-
 वा यागत्वादेर्निरुक्तस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदक-
 दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृ-

स्वर्गसाधनत्वं विधेः शक्यमिति चेत् सत्यं स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्वि-
 र्भावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च स्वर्गवृत्ति-
 वैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्कालवृत्ति-
 तावच्छेदकौभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात् ।
 न चैवं वैध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादग्रे कल्पत्वव्या-
 कोपः । स्वर्गवृत्ति यत्किञ्चिद्वर्त्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य
 यागविशेषजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योदोचत्वात्
 यदि च जातित्वसामान्यलक्षणा निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं
 जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे
 सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ
 बाधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेना-
 ग्रहणसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं
 न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् यदि वा तत्तद्वैजा-
 त्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्ताज्ञाना-
 नन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं
 संसर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतु-
 त्वात् इत्यमेव च शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः-
 पदादेः शक्तिग्रह इति विभाव्यते तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्न-
 स्यैव स्वर्गस्य निरुक्तसाधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति
 तदेव यागादौ लिङ्गाद्यैरनुभाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्ग-
 प्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाध-
 नत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गा-
 भावस्य प्रयोजकौभूतो योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्-
 प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्याभाव-
 प्रयोजकत्वात् । साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य

न लिङ्गत्वं जलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्राप्ता-
 स्थापत्तेः परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः । रत्नकोष-
 कृतस्तु पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादि-
 चिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वा-
 वच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवेष्ट-
 साधनत्वं लिङ्ग्यः तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृति-
 साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा धियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयो-
 स्तयोरविध्यर्थत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतां इतीच्छायाः
 प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन
 हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मि-
 केष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव इष्टस्य तादृष्येण इच्छां प्रति तदव-
 च्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्वया गृह-
 वृत्तित्वादिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मि-
 कस्रगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः
 एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान्
 स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति भावना विशेष्य एव स्वर्ग-
 कामादौ लिङ्गादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा यागः
 स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इति अन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख-
 विशेष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामो यजेतेत्यपि प्रयो-
 गापत्तिश्च स्वार्थभावनाविशेष्य एव तिङ्गः सङ्ख्याभिधायित्वेन
 स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र तिङ्ग्यसङ्ख्याया उदासीनत्वात् वक्त-
 वदनिष्ठाजनकत्वन्तु लिङ्ग्यः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि वि-
 षणत्वेनान्वेतुमर्हति प्रत्ययानामेकस्त्रार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयि-
 त्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमस्य जानातीत्यादावेव व्यभि-
 चारादित्यच्च पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः
 समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्क्तुरिति तृप्तिकामो जलं न ताड-

येदित्यादावपि दृष्टसानत्वशून्याया जलताडनकृतेराश्रयस्तृप्ति-
काम इति परदारान्न गच्छेदास्तिक इत्यादौ बलवदनिष्टाजनक-
शून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थः इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजन-
कत्वं वद्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद-
द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवदद्वेष-
विषयत्वेनाध्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकतया तस्य
विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन
बलवदद्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्
परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तद्विरहस्यैव कलञ्ज-
भक्षणादौ नञा बोधनात् । ज्वरात्तो नात्रमश्रीयात् इत्यादि
लौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे
लिङ्गो लक्षणा । तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातो-
र्गतिहेतु दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतु दुरितं तत्तदनिष्टा-
जनकं नेत्येवं तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद-
द्वारा कालान्तरभाविदुःखजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्या-
पत्तेः । गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादि-
वचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् एतेन सपापस्तुलां
नारोहेदित्यादिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः तत्रापि धातोरारो-
हणहेत्वदृष्टलक्षकत्वादत एव जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय
केवलम् । परौच्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता इत्याचार्यैरप्यु-
क्तमिति वदन्ति । परे तु साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येव-
कारस्थल इव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणसाध्यता-
घटकप्रत्येकवस्तुन्येव लिङ्गादेः शक्तिः विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्थ्या-
दया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्तित्वस्य दुर्वचत्वेऽपि
न चतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् यागसाध्येष्टवांश्च

इत्याकारक एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन भावनायाः
 प्रथमान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च शास्त्रदेशितं
 फलमनुष्ठातरीत्यादिकः प्रवादः यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य
 विधिबोध्यत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्तुरीद-
 सौन्याज्ञावनाविरहाच्च । धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्ग्यस्यैव तथात्वा-
 दिति । नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधे-
 र्बाधः तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्य-
 ष्टस्य कर्तर्यन्वयात् इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थल एव साक्षात्स-
 न्धेन कर्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध-
 मात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन
 स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजिता यजेत राजन्य इत्यत्रापि विश्व-
 जिदयागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशेषा-
 काङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्पत्वात् तथापि ऋषिकामो ज-
 नं ताडयेदित्यादौ ऋषिकामादेर्जलताडनसाध्यसामान्याभावस्य
 बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वान्वयबोधस्यानु-
 भविकत्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिरन्यथेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्यत्वसं-
 सर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न
 रोचयेः अतएव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि
 तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः ।
 प्राभाकरास्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृति-
 साध्यतावान् इत्याकारकः प्रथमं न बोधः तत्कामकार्यत्व-
 स्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञातत्वस्य तत्साधनत्वस्य वा
 पूर्वं यागेऽगृहीतत्वात् साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वात्
 स्वर्गपर्यन्तस्थायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृशव्यापारानुपस्थित्या
 ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्रामाण्यानुरोधेन उक्त-
 रीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्मणः

फलभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्य-
मिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् अतएव स्वर्गकाम-
नियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः
कार्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्व-
हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामकार्यताविशिष्टे यागे
लिङ्गकार्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि तदीय-
कृतिसाध्यत्वधीविशिष्टत्वं स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः
परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्यताज्ञानस्य
विशेष्यत्वं तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य
यागादेः स्वर्गपर्यन्तस्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धे न
साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य एव लिङ्गः
शक्तिरतस्तत्रैव धात्वर्थयागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च
युगपदन्वयात् यागस्य कार्ये स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः । स्वर्गकाम-
नियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शची-
सम्पर्कादिके कार्ये पूर्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्यस्य
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यताकत्वं वा यागस्य
तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः
स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको
यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपयिक औपादानिको
बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्वमुपस्थित्या
स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे
सुग्रहत्वात् न च तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि
कार्यत्वे शक्तस्य लिङ्गादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिक-
स्थले कार्यत्वविशिष्टे लक्षणेवास्तु तावतेव स्वर्गकामनियो-
ज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथा सति अपूर्वस्य दूता-

ध्येण विध्यनुभावत्वानुपपत्तेः कार्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन प्र-
 ज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात् । नचैवं गङ्गायां घोरे
 दृश्यतामित्यादौ लब्धस्य तीरादेरन्वयधोविषयत्वं न स्यादिति
 त्वात् । शक्तापदान्तरस्यैव तत्रोपस्थिततीरादिसाक्षादनु-
 शक्तार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतांत्यादिप्रत्यक्षे पाकादेति
 तत्रापि तीरादेस्तटस्थज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात् अतस्त-
 न तावद्विशिष्टधोविषयस्यैव विशेषणत्वं क्वचित्तदभिनिवेश-
 सामग्रीवशादित्याचार्यैरप्युक्तं लौकिकलिङ्गः क्रियायां कार्य-
 त्वानुभावकत्वे तु तादृशल्लिङ्गत्वावच्छेदेन कार्यत्वे शक्त्यन्तर-
 वाच्यं नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ् लोच्य-
 कीति गुरुणां सिद्धान्तः सङ्गच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं इह
 साधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्य-
 सम्प्रत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिमाध्यत्वस्य तत्काम-
 नियोज्यताकालस्य बान्धवे स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे माया-
 भावात् प्रत्यहं सन्ध्यामुपासतेत्यादिनित्यविधेरपि सन्ध्यामुपा-
 सते येतु इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचि-
 त्वात् विधिशेषोभूतार्थवादस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात् न च
 नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः न हि फलकामक-
 विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येक-
 काम्यसाधनताधियः कारणत्वात् किन्तु यदकरणात् प्रत्यवा-
 स्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्वयस्य प्रामाणि-
 कत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामात्रस्य तयो-
 ग्यताविधया प्रागेव यागादौ सुग्रहत्वाच्च स्वर्गादिनियत-
 पूर्ववर्त्तिस्त्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्ता-
 रूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्व-
 व्यापारत्वाद्यवटितत्वेन तदुग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक्

आहं भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीथास्वमित्यादौ आहं भोजनाय
 निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङ्गार्थः ।
 तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेश
 एव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति तथा च आह-
 भोजनधर्मिकस्वकर्त्तव्यत्वधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्या-
 कारस्तत्र बोधः तादृशधीजनकस्य भवतात्र भोक्तव्यमित्यादि-
 वाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य
 निरुक्त प्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य प्रत्या-
 ख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृत्तस्मरणात् निरुक्तधीजनक-
 वाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्या-
 ख्यानकत्वं आहमुपक्रमस्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेदिति
 श्रुतेः एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं
 लिङ्गार्थः तत्प्रत्याख्याने प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव
 तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानाहंवाक्यप्रतिपाद्यत्वं
 प्रत्याख्यानाहंत्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्याने
 कामचारस्तदामन्त्रणमिति स्मृतेः बालं युद्धात्तारयेस्त्वं
 जलाद्विप्रं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः । धेनुं
 दद्यास्वमस्रभ्यमित्यत्र प्रार्थना लिङ्गार्थः तच्च स्वसम्प्रदानक-
 दानधर्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकवक्षिच्छाविषयत्वं तेन
 चैत्रवत्कृतादृशवाक्यस्थले धेनुकर्मकचैत्रसम्प्रदानकदानत्वाव-
 ष्छिन्नधर्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेषी-
 भूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां स्वमित्याकारकस्तत्र बोधः ।
 भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ क्वचिह्नोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः
 तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं क्वचिहित इति न्यायात् । इदो यदि
 धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरुद्धलक्षणया भेदोऽर्थस्तदुत्तर-
 लिङ्गवाश्रयत्वं यदि शब्दस्तु लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पत्तये तेन

धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः धूमवान्नेत्यत्र निपातान्
 इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूम-
 वदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् ह्रदो
 यदि धूमवानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यत्र
 ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वज्रिमान् स्यात् इत्यत्रापि धूम-
 वज्रिन्नो ह्रदो धूमव्यापकवज्रिमज्जदवानित्याकारकस्तत्र बोधः
 स वज्रिमान् यो धूमवानित्यादौ यो धूमवान् स वज्रिमानि-
 त्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृतेऽपि स्याद्योगप्राथ-
 म्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वज्रादेर्भाजनसम्भवात् अतएव
 ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको न
 प्रयोगः घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् ह्रदो यदि धूमवान् स्यात्
 यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव धूम-
 स्योद्देश्यकुचावनिक्षेपात् । यद्योगप्राथम्यञ्च प्रत्येकमेव
 व्यापकताग्रहे तन्त्रं न तु यद्योगस्य प्राथम्यम् । स शूरः स च
 विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित इत्यादौ न घटपदोऽसौ न
 जुगुञ्ज यः कलम् इत्यादौ च विनापि यद्योगप्राथम्यं तस्या-
 द्वादेव शौर्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् गुणत्वं
 यदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरत्यन्ताभाव एवार्थः
 तदुत्तरलिङ्गस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं तथाच घटवृत्तित्वाभाववद्-
 गुणत्वं घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य द्रव्यवृत्तित्वस्याभाववदित्येवं
 तत्र बोधः । परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वज्रिमान्
 स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य स्याच्छब्दस्यापादकत्वं द्वितीयस्य
 चापत्तिरर्थः तेन धूमवत्तापादकताकवज्रिमत्तापत्तिविशेषो
 ह्रद इत्याकारकस्तत्र बोधः । यदि शब्दस्तु तादृ-
 शार्थतात्पर्यं ग्राहकः । यद्ययं धूमवान् वज्रिमानपि स्यादि-
 त्यादौ तु यदि शब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः । यो ब्राह्म-

जायावगुरेत् तं शतेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतोर्लिङ्-
इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीय-
शतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यम् इत्याकारको बोधः
ब्राह्मणावगोरणं हन्तुमुद्यमः पौर्वापर्यमात्रं तत्र लिङ्गार्थः न
हेतुहेतुमद्भावः पश्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरितापूर्वस्य
वाच्यत्वापत्तेरिति तु प्राभाकराः । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं
न वेद् ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः ।

ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ च स्मृतौ न स्वदारगमना-
देरिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्यं दारगमनादि लौकिकप्रमाणाव-
गतेष्टसाधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापक-
स्यैव श्रौतविधित्वात् किन्त्वयोग्यवच्छेदपर्यवसिते नियमे
न च प्रत्यवायजनकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्तदेकदेश एवा-
भावे ऋत्वादिकालावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालाव-
च्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकौभूताभावस्य प्रतियोगि-
स्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वम-
भावश्च द्वयं तत्र लिङ्गार्थेऽस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्याव-
च्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङ्गा प्रत्यवायहेतुत्वस्य
बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतु-
रित्याकार एव तत्र बोधः । न च येषां दाराणां गमनमस्तीकं
तेषां तावगमने प्रत्यवायो न स्यात् उक्तवाक्यादन्नाभादिति वाच्यं
स्वदारपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालौनस्तदन्यस्त्रीपरतया
उक्तस्मृत्यैव तत्र स्वदारऋतुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्न-
स्वसमानकालौनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात्
स्वसमानकालौनस्त्रीगमन एव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्
एतेन आक्षेपेने प्रिष्टशेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिः
व्याख्यातः । पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादि लिङ्गोऽपि नेष्टसाध-

नत्वे तात्पर्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्राप्तिः
 नियमे पञ्चनखानां पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मा-
 भावात् ऋतावुपेयात् स्वां भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादि-
 निन्दार्थवादवत्तात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतु-
 व्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यव-
 पर्थवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविध-
 पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारापञ्च नखभिन्नस्य ओदनादेर्भोजन-
 निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याका-
 तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्ये-
 तन्न वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङ्गा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्या-
 प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणाया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्
 ननूक्तलिङ्गः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजन-
 प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिप-
 पञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नि-
 विधरेवायमुचितः भोजनतदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तर-
 प्रत्यवायहेतुत्वस्याकृतत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे-
 पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यत-
 पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवान् । श्वा-
 शल्लकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यात् पञ्चनखेषा-
 रनुष्टुप्शैकतो दत्तः इति मनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्धार-
 सप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहे-
 तायाः कृतत्वाच्च श्वाविधमित्यस्य शल्लकविशेषणत्वात् एव-
 याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्हिंजो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङ्गः पर-
 संख्यैवार्थस्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवा-
 हेतुरिति वाक्यार्थः न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्ज-
 दित्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनार्जनस्य प्रत्यवायहे-

त्वस्य स्फुटत्वात् न तु याजनाद्यैः ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति
नियमविधिर्याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवाया-
श्रुतेः ।

लङ् लक्षयति ।

या अयोगं विना धावोः शपन्तस्वार्थमिति ।

अतीतत्वयदे हेतुकादृशी तिङ् लङ् लक्ष्यते ।

स्मशब्दस्य योगं विना शपन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वय-
वोहेतुर्यादृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् लक्ष्यते शिवादिभ्यस्त्व-
त्वेव स्यादित्यत्रेव नङो द्विरुक्तेरनित्यत्वं लङोच्यते इति वा
पाठः तिवादिभ्यः स्मशब्दोपसन्धानं विना धातोरर्थं नातीतत्वं
बोधयति पपाचेत्यादौ लिङादिर्बोधयन्नपि न शपन्तस्यापच-
दित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङस्तथात्वम् अदीव्यदि-
त्यादौ शपन्तस्य धातोरर्थं स्वार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत्-
सजातीय एव तण्डुलमपचत् इत्यादावमो निरुक्तसजातीयत्वे-
ऽपि न तिङत्वमतस्तद्व्युदासः प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्य-
नाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च पच्यतां पच्येतां पचतामित्यादाव-
पाक्ता अपच्यतां आपाक्तामित्यादौ च लोटो लृङ् लुङस्तामातां
प्रभृतौ न प्रसङ्गः । अत्रापचदित्यादौ लङोऽतीतः काल इव
तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः तच्च पूर्वदिनवृत्तित्वमिति कौमाराः
ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः किन्त्वद्यतनभिन्नत्वं अनद्यतने लङिति
पाणिन्यनुशिष्टेरित्यपरे । तथा च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि-
पूर्विदिनवृत्तिपाककृतिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्ति-
पाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्रायिकच्चेदं तेन ह्यस्तन-
त्वादिशून्येऽपि काले कचिल्लङादेः प्रयोगः । ह्योऽपचदित्यादौ
ह्यःपदाख्याताभ्यामेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते सम्भेदन्या-
यात् अन्यथा पक्ता पचतीत्यत्रेव निराकाङ्क्षतापत्तेः ।

लुङं लक्षयति ।

हन्तेः कृतवधिरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका ।

सिजन्तस्याथवा धातोस्तादृशी तिङ् लुङोच्यते ॥

कृतवधादेशस्य हन्तेरर्थे किंवा सिजन्तस्य धातोरर्थे याती
तत्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते । जघान्
हन्तिस्म इत्यादौ लिङ् लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधिका
ऽपि न कृतवधादेशस्य न वा सिजन्तस्य अवधीत् अवधि
अवधिषुरित्यादौ तु लुङ् मात्रं तथा बध्यात् बध्या
बध्यासुरीत्यादौ कृतवधादेशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभाविका
आशीर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वद्वयस्तेनत्वाद्य
काङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचतामित्यादि
लाङाद्यतिप्रसङ्गः अत्रापाक्षीदित्यादौ अतीतः काल
तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग
द्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । दीतिरुक्तैव ।

लिटं लक्षयति ।

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्यवोधने ।

या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते ॥

अशिञ्जित् अदुह्वदित्यादौ द्विरुक्तस्यैव अपाक्षीदित्यादि
तदन्यस्यापि धातोरर्थे स्वार्थान्ययं लुङादयो बोधयन्ति लि
जघान जघ्नतुरित्यादौ द्विरुक्तस्यैव धातोरर्थे पिपचति पापच
इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङ् तत्रापि प्रकृत्यर्थे क
मानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचाव इत्यादि
न लङाद्यतिप्रसङ्गः ।

काशाच्चक्रे लोलूयामास ईचाम्बभूव इत्यादावाम
कृजादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्य
निर्वृत्तिः ।

द्विरुक्तस्य यजेरर्थे चकास्तोरात्म्युतस्य वा ।

या स्वार्थस्यान्वये हेतुः सा वा लिट् कथ्यते बुधैः ॥

जुहोतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरर्थे स्वार्थबाधकोऽपि लङादिर्न यजेरर्थे । चकास्तोत्यादौ चकासधातोरर्थे तादृगपि नामन्तस्य मनश्चचाल सुरभिभाग आजगाम इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालवृत्त्यतीन्द्रियचलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः । चैवञ्चार पपाच इत्यादौ तु लिङुपस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयाऽयोग्यत्वात् । एतेन व्यातेने किरणावलीमुदयन इत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्ववत् ।

लुट् आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति ।

धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुङ् कथ्यते ।

आशीर्लिङाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ॥

श्वः पच्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लङादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि जीवतु भवानित्यादौ तु तुवादिकं आशंसनौयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लङादिर्नाशंसनौयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति । अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्गोचरा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानीमयं पपाच पच्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्धारणे तु पपाच पच्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेदस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्यकधातूत्तर श्रितत्वादिना हेतुतयैव उक्तदोषव्युदासात् चुहोतीत्याहारोपणा-

दिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्यात्वारोपणान्निमित्तं
 शनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलाप
 यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया सा च पूर्वापरौभूतावयवैवेति
 तथाच तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वमविवक्षितं
 बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पच्यतीत्यादिको
 प्रयोगः । नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि क
 पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वात् इति
 वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादि प्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात्
 अन्यथा सूपमपाक्षीदित्यादिप्रयोगस्तत्र कथं स्यात् । अतएव
 सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृति
 त्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाक्षीदित्यादिकः प्रयोगः
 भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सू-
 कर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधा-
 दिति युक्तमुत्पश्यामः ।

लृटं लृङ् च लक्षयति ।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।

वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिने ॥

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकानां
 च्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्व
 तादृशी लृङ् तण्डुलञ्चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पच्यति चैव इत्यादि
 स्यतिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्ताद्यभावा-
 वत्त्वमनुभावयन्ति तथैवश्चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपच्यत् इत्यादि
 दावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं तथाच भाव्यतीत-
 कालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः वस्तुतो भाव-
 दिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओदनपाकाद्यभावा-

एव उक्तस्थले लृङादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्रश्चेदपति-
ष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थश्चेदगमिष्यत्
सार्थमप्यलप्स्यत् इत्यादिकस्तु चिन्त्यः सार्थलाभाद्यभावस्य
तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति तण्डुलञ्चेत् पचेदोदनमपि
भुञ्जेतेत्यादौ तु क्रियातिपतनस्य वर्त्तमानत्वमेव लिङा प्रत्या-
स्यते न तु भावित्वमतौतत्वं वेति तद्व्युदासः ।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति ।

सुबर्थानन्वितस्वार्थतिङ्न्वप्रत्ययस्तु यः ।

स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा ॥

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङ्न्वः प्रत्ययः स तादृ-
शार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्वजाद्यर्थस्य इच्छादेर्न
सुबर्थेऽन्वयः किन्तु तिङर्थे पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थ-
काऽपि तिवादिर्न तिङन्वः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावकृत्त-
स्यस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुबर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थ-
पाकेच्छामात्रस्य अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयव-
रूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात्
सनादिप्रत्ययस्य ।

विभजते ।

नामप्रकृतिकश्चायं धातुप्रकृतिकस्तथा ।

तत्रादिमः क्वक्वङादिरपरः सन्यङादिकः ॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति
द्विविधः । तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्वक्वङादिः अपरो
धातुप्रकृतिकः सन्यङादि चैत्रः पुत्रीयति इत्यत्र क्वजर्थेच्छायां
तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकौभूतपुत्रीत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्य-
र्थस्य पुत्रादेस्तस्याश्च तिङर्थे आश्रयत्वे निरूपकत्वेनात्वये

साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्वबोधो
 इत्येवमन्वयधोः अतएव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशाया
 पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानुषीयतीत्यादिरिव
 अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एव
 सामर्थ्यम् । आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्
 आत्मसम्बधौ यः पुत्रः पुत्रत्वेन तन्नोचरेच्छाया बोधने तु तत्र
 सामर्थ्यमेव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव वृशिशब्दैकदेशेऽपि
 पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् ।
 आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
 त्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधं
 पश्यामः । एतेन पुत्रकाम्यतीदं काम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्यर्थो
 व्याख्यातः । पुत्रीयति माणवकमित्यादौ तु आचारसदृश-
 चारः क्वजर्थस्तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यभूतं
 च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं
 यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्य
 बोधः । पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्नपानादिना संवर्द्धनतोषणादि
 सर्पीयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्मकाचरणतुल्यं यच्छत्रुकर्मका-
 चरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्प-
 कर्मकताडनमारणादि ग्राह्यम् । प्रासादे कुटीयतीत्यस्य कु-
 व्यधिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूल-
 कृतिमानित्यर्थः कुव्यधिकरणकाचारश्चेह कुव्यधिकरणक-
 शयनादिरूपो द्रष्टव्यः । कर्माधिकरणयोरेव सदृशारे क्वचो-
 विधानात् वज्रिकण इवाचरति धूलिर्दण्डेनेवाचरति चक्रेण
 त्याद्यर्थे धूलिर्वज्रिकणौयति चक्रेण दण्डीयतीत्यादिकः कर्त-
 रणादेः सदृशाचारे अपप्रयोगः । मान्ताव्ययाभ्यां न स्यादि-
 त्यनुशिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवाचरती

त्याद्यर्थे च न क्वच । गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामि-
 च्छति गामिवाचरति इत्यादिरर्थः । ओदीङ्गां क्वचः
 स्वरवङ्गावादवाद्यादेशः नमस्तपोवरिवसां कर्त्तृत्वेऽपि
 क्वचो विधानात् नमस्यति देवानित्यस्य देवनतिं तपस्यति
 शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं वरिवस्यति गुरुनित्यस्य च गुरुणां
 परिचर्यां करोतीत्यर्थः । श्येनायते काक इत्यादौ क्वडोऽपि
 आचारसदृशाचारोऽर्थः तत्र व प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्त्तृत्वेनैव
 साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्त्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येव
 तत्र बोधः । श्येनकर्त्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः । श्येनो
 इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकोत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्वडि
 पुंवङ्गावः गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्वचीव गार्ग्य
 इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयते इत्यत्र क्वडग्रप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः ।
 तथा वाजोयतीत्यादौ नस्य । ओजायते अप्सरायते पयायते
 पयस्यते गर्दभति अश्वतीत्यादाप्युक्तरीत्येवान्वयः ओजसप्-
 सरमोर्नित्यं पयसः सो विभाषया । क्वडोऽपि लोपो द्रष्टव्यो
 गर्द्भत्यश्वतीत्यत इति वचनादिषु सादर्शोपः अत्रौजःपदस्यौ-
 जस्त्रिपरत्वमिति निबन्धारः । गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि
 गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्ववदवादेशः पूर्वमनुष्मना उन्मनो-
 वदाचरति इत्यर्थेऽप्युन्मनायते दुर्मनायते अवेहत् वेहदिवाचर-
 तीत्यर्थे वेहायतीत्यादौ तस्य लुक् । गौर्गर्भघातिनी वेहत् । अलो-
 हितो लोहितो भवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वाद्-
 भयपदं सुखमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलौका-
 यते इत्यादि । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कल-
 हायते । गिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोम-
 न्थायते गौः । सुखादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थं कृतादितः ।
 वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीति भागुरिस्मृतेः नर

मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीत्यत्र जलनिष्ठ-
 मिश्रणं वासः शिथिलयतीत्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम् अत्र मधु-
 रयति इत्यत्राननिष्ठमाधुर्यं चैत्रं मित्रयति इत्यत्र चैत्रनिष्ठ-
 मित्रत्वं करोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य गौरर्थः । तत्र
 मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात् मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको-
 भूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायविदः । वायु-
 पृथु मृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रथयति स्वदयति भय-
 यति इत्यादावृत्तो रेफादेशः । तथा चैत्रं परिब्रूयति इत्य-
 त्रापि । कण्डूदिभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे यजेव न तु णिः तत्र
 गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डू करोती-
 त्यर्थः जित्वादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करो-
 तीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते डानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं शब्द-
 दिभ्यः करोतीत्यर्थे कण्डवेत्युक्तम् । कृतयति वर्णयतीत्यादौ
 गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र
 च सत्यं वक्तोत्यादिरर्थः सत्यादित्रिकादावागमश्च प्रियं स्थिरं
 वा वक्तोत्यर्थं प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्मा-
 द्यादेशोऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्यय-
 लोपश्च गोमन्तमाचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे
 गुणयति सन्विणमाचष्टे इत्यर्थे स्रजयति इत्यादौ तु मन्तुवन्तु-
 विनां लुगपि तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र ढञ्
 अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति वाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति
 इत्यत्र चान्तिकवाढयोर्नेदसाधौ च युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे
 कनयति युवाल्पयोः कन्वेत्यनुशिष्टेः पक्षे यवयति अत्ययति
 इत्यपि । स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल दूरयुवचिप्र-
 चुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति दवयति
 यवयति चपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः । बहूनाचष्टे इत्यर्थे

भूययति बहो भूयादेशः । हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि
 णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि
 पूर्ववदात्मनेपदम् । तूस्ताद्विधाते संछादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा ।
 उत्क्षेपादौ कर्मणो णिस्तत्तदव्ययपूर्वत इति भागुरिरस्मृतेः
 तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं
 संछादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छं सुत्क्षिपतीत्यर्थे
 उत्पुच्छयते गौः एवं परिपुच्छयते भाण्डानि सच्चिनोतीत्यर्थे
 संभाण्डयते भिक्षुः चीवरं सम्भार्जयतीत्यर्थे सञ्चीवरयते ।
 कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति
 प्रतूस्तयति इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतेस्तत्तदव्ययपूर्वकत्व-
 नियमः । वौणात् उपगाने स्याद्वस्तितोऽतिक्रमे तथा ।
 सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुताविति भागुरिस्मृते-
 रत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते । तथा च वौण्या
 उपगायतीत्यर्थे उपवौणयति यशः हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे
 अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति
 समरं श्लोकैरुपस्तौतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः
 प्रयोगः । कर्मप्रत्यये तूपवौण्यते यश इत्यादि वौणादेः करण-
 ताखल एवायं विधिरतो वौणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः
 साधुः । अशनधनाभ्यासाय उदकान्नाः कलोपश्च तदिच्छती-
 त्यर्थे तेन अशनायति धनायति उदन्यतीत्यादावशनमिच्छती-
 त्यादिरर्थः । अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति । चैत्रं
 भावयति आत्मानं गमयति इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य शेरप्यनु-
 कूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः
 संसर्गविधयापि भानसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापार-
 वान् आत्मगत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः । क्वचिज्ज्ञानानु-
 कूलव्यापारोऽपि स्थर्थः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादौ

अभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य येः स्वरूपमर्थः
 तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृति-
 मानित्यादिरर्थः । गुपूधूपविच्छिपणपनेरायः कमेस्तु णिङ् ।
 ऋतेर्नायङ् चतुर्लेशु नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः । स्वार्थे
 स्वरूपार्थे तेन गोपायतोत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायति इत्यस्य
 सन्तापस्वरूपं विच्छायातोत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते
 इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः ।
 आकर्णयामास न वेदनादान्नचोपलेभे बणिजां पणायति इति
 व्यवहारार्थे भट्टिः । पणायते इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्ये-
 वार्थः स्वरूपार्थकत्वात् अल्पापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा
 भवेदित्यादिकः प्रयोगः अल्पादेः क्रियाविशेषणत्वे स्तौवत्वापत्ते-
 इत्युक्तप्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः
 डानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ऋतौयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोती-
 त्यर्थः । परत्र वेत्युक्तेश्चतुर्लकारादन्यत्र गोप्ता गोपायता
 कामता कामयिता अर्चिता ऋतौयिता इत्यादिको द्विविधः
 प्रयोगः गुपो बधेच्च निन्दायां क्षमायाच्च तथा तिजः । प्रती-
 काराद्यर्थकाच्च कितः स्वार्थे सनो विधिरिति भागुरिः । तेन
 जुगुप्सते वीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः अतएव
 जुगुप्सा खल्पापि क्षपयति महत्त्वं परिषदीत्यादिकः प्रयोगः
 तपस्तिचिन्ते इत्यस्य तपःकर्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तृत्यर्थः चिकि-
 त्सत्यातुरमित्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं
 विचिकित्सतीत्यस्य रिपुकर्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः विचि-
 कित्सति मन्थनः इत्यादौ च मन्थनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः ।
 एषामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागवृत्तिः तेन संगोपन-
 निशाननिवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्यादिकमेव
 प्रत्युदाहरणं मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे सन् तेन मान् पूजायां

विचारे वा इत्यस्य मीमांसते दान खण्डने इत्यस्य दीदांसते
 शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्याद्याप्युक्तदिशैवान्वयः । पाकं
 चिकोर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः तस्याच्च
 द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
 धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारनिष्ठस्वसमानकर्तृ-
 कत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिका निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती
 या इच्छा तद्वानित्यादिरर्थः समानकर्तृत्वस्य निवेशात् अन्य-
 दीयकृतिपाकादाविच्छावत्ययं चिकोर्षति पिपक्षति इत्या-
 दिको न प्रयोगः इति चिन्तामणिकृतः । सोन्दडस्तु पाकं
 चिकोर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थ एवा-
 न्वयः तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां
 तथाच पाकविषयताकृतिसमानकर्तृकतद्बोचरेच्छावान्
 इत्यादिरेवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वादत-
 एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः स्थितेगृहकर्मकत्व-
 बाधात् अन्यथा गृहधर्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयन्नयमेव
 प्रमाणं स्यात् न तु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राह । चिकी-
 र्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तद्बोचरेच्छासत्त्वेऽपौच्छार्थक-
 सनन्तात् न सन्प्रत्ययः सनन्तान्न सनिष्ठते इत्यनुशिष्टेरत-
 दिकोर्षिषतीत्यादिको न प्रयोगः पापच्यते इत्यादौ यङः
 पौनःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय क्रियोत्तरतादृशक्रिया-
 नन्तर्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन पाकोत्तरपाका-
 नन्तर्यवत् पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः द्विः पत्तरि पुनः
 पत्तत्वेऽपि न निरुक्तं पुनः पुनः पत्तृत्वम् अतो न तत्र पाप-
 च्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं
 बोध्यम् अतः पुमन्तरीय पाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः ।
 तण्डलं पापच्यते इत्यादौ यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाकादौ

तण्डुलकर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नातः क्रमेण
 मुद्रमाधौ पक्षा तण्डुलस्य पक्षरि तथाविधप्रयोगः तुषेण पाप-
 च्यते इत्यादौ कारकान्तरमप्येतेन व्याख्यातं जंगम्यते चक्रम्यते
 इत्यादौ धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव कौटिल्यमपि यङोऽपि
 गत्यर्थात् कौटिल्य एव तद्विधानात् तेन पुनः पुनः कुटिल-
 गतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्ववत् । लोलुप्यते चंचूर्यते
 जंजम्यते दंदश्यते जेगिल्यते इत्यादौ निन्दितत्वमपि तेन पुनः
 पुनर्गहितं लुम्पति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गत एव
 एकाचो हलादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति
 जागर्ति दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ् नापि पुनः पुनरिति
 एजते इत्यादाविन प्रभृतेः ऋप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधेस्तु
 पुनः पुनरियर्त्ति अश्नाति अटतीत्याद्यर्थे अराय्यते अशाश्वत
 आटाव्यते इत्यादिकः प्रयोगः शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः
 पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षादिति
 वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति ।

विभक्त्यादिविकादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् ।

नानप्रकृतिको नैवमतित्याम्रादिदोषतः ॥

विभक्तिधात्वंशक्तङ्गोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं वृत्तक इत्यादौ
 ऋस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं
 विशेषयन्त्यन्ये नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्ष-
 विमत्तौ क्वजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामा-
 व्याप्तेः ।

विभजते ।

तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्वच्छेद्यते ननुमान् ।

कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽथ वेति तत् ।

अधीते वा देवतास्य सैवमादौ न यथाययम्

बोधयद्विधानर्थांस्तद्वितं स्यादनेकधा ॥

तस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः ।

अपत्यार्थं व्याकुरुते ।

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठान्ताबाधकं विना ।

अदन्तादिण् निषदादेरन्त्याचोऽक चेष्टमचितम् ॥

षष्ठान्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये
अण् इत्यत्सर्गः स च मरीचैरपत्यं मारीचः काश्चपिरित्यादौ
अपत्यविशेषभाने तु तद्वितमेदो वक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे
तु न षष्ठान्तं नाम । अणो बाधकमाह अदन्तादिति अद-
न्तान्नाम्नो बाधकं विना इण्येव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्या-
पत्यमिः इत्यादौ तत्रापि निषदादेरिणा अपत्यबोधने तदन्ति-
माचोऽगादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः वैयासकिः चाख्खाल-
किरित्यादौ ।

इणोऽपवादमाह ।

शिवादिभ्यस्त्वण्येव स्यात् ख्योगर्गादिर्गणात्तथा ।

कुञ्जादेरायनण् ख्यस्य तस्मान्नैष स्त्रियामिति ॥

शिववरुणाककुत्स्थपुत्रप्रभृतिभ्योऽण्येव नत्वदन्तादिण् मुनिषु
वशिष्ठादिर्हृष्णिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिषु
शिवादौ पाठ्यः तेन वाशिष्ठो वासुदेवः साहदेवः नाकुल
इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः शतानीकस्तु नाकुलिरित्यादौ कचिद-
पवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः । गर्गस्या-
पत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ख्यः यथा गार्ग्यः काव्यः वात्स्यः
पाराशर्यः कार्त्तवीर्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गणादित्युक्ते
गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव एवमग्रेऽपि ।

कुञ्जादेर्गणदपत्यसामान्ये आयनणं तदुत्तरं यथास्त्रियां यथा
कौञ्जायन्यः ब्राह्मायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव न तु
ततोऽयः सुमङ्गलादित्वात् ङीप् । अत्रास्त्रियामित्यबहुल-
स्याप्युपलक्षकं तेन कौञ्जायनाः पुमांस इत्यत्रापि न खः ।
गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वे-
नेति वक्ष्यते ।

अदन्ताच्छिल्पिनो यथोवा सेनान्ताल्लक्षणादपि ।

नङादेर्णायनो नित्यं बाह्वादेस्त्रिणं विधीयते ॥

तान्त्रवाय्यस्तान्त्रवायिः कौश्लकार्थः कौश्लकारिरित्यादौ
शिल्पिवाचकात् महासैन्यो महासैनिरित्यादौ च सेनान्तात्
लाक्षणे लाक्षणिरित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्ते विभाषया
खः तथा नङादेर्णायनो नित्यं तेन नाङायनः चारायण इत्यादौ
कुञ्जायन्तर्गतो नङादिः बाह्वादेस्त्रिणं यथा बाहोरपत्यं
बाह्विः सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्वादिगणे द्रष्टव्याः ।

अणोऽपवादान्तरमाह ।

स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादेरप्येयं परिभाषिकात् ।

न नदीमानुषीनाञ्च आदावाहुद्विवर्जितात् ॥

विनतायाः सौपर्ण्याः कामण्डल्याः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे
वैनतेयः सौपर्ण्यः कामण्डलेयः यौवतेय इत्यादौ स्त्रीप्रत्यया-
न्तादेयस्येव नत्वण् अत्रैरपत्यमित्यर्थे आत्रेयः अत्रिपदम-
प्रत्ययेदन्तद्विस्वरनाम्नि पारिभाषिकं तेन शौचेयः हारिः
आग्नेयः इत्यादिकः प्रयोगः । विध्यादिकं द्विस्वरमपि नाप-
त्यस्ये दन्तं मरीचादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो वैधो-
मारीच इत्यादौ न प्रसङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाहुद्वि-
वर्जितात् नदीमानुषीनास्त्रीनैयणं यथा यामुनः सैप्रः सारसत-
इत्यादौ यथा वा सौभद्रः कौशल्य इत्यादौ आदावाह द्विमतस्तु

तादृशनाम्नो यथा प्राप्तमेयस्यैव यथा जाङ्गवेयः द्रौपदेयः कौश-
लेयः इत्यादौ ।

तथा ।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्त्रैयणि नित्यंशः ।

कुलटाया विकल्पेन सती यदि भवत्यसौ ॥

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्तस्त्रस्य नित्यमिनादेशो यथा सुभगाया
अपत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेय पारस्त्रैणेय इत्यादौ
सौहार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः । सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री
वत्यसौ तथा । मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः ।
कुलटा तु यदि सती तदा तदन्तस्त्रस्यैयणि विभाषया इना-
देशो यथा कौलटिनेयः कौलटेय इत्यादौ यदि त्वसती तदा
कौलटेय इत्येव प्रयोगः ।

तथा ।

शीलेनाङ्गेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा ।

परण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियाम् लुक् ॥

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादी-
नाञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् यथा दास्या अपत्यं
दासेयः दासेरः यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः
कुलटाप्यङ्गहीना चेत् कौलटेर इति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे
नित्यमेरण् नत्वेयस्यपि यथा चाटकेरः चटकास्यापत्ये तु तस्य
लुक् तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः ।

तथा ।

तिकादेरायनिण् नित्यं तदादेशु विभाषया ।

ईयः स्तसुः स च व्यस्य मातुर्यः अशरावैत् ॥

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् यथा तैकायनिः कौश-
ल्यायनिरित्यादौ कौशल्यायनिवत्प्रभामिति भट्टिः । स च तदादेः

सर्वान्त्रो वैकल्पिकः यथा तस्यापत्यमित्यर्थे तादायनिः तादा-
यादायनिः याद इत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्त्रीयः भ्रातृ-
पत्यमित्यर्थे भ्रातृतीयः भ्रातृव्यः द्वेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो ह
एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थ-
यः श्वशुर्यः ।

तथा ।

कुलाय एकशीनः सपूर्वात् केवलादपि ।

महाकुलादणीनश्च दुष्कुलादेयणो विधिः ॥

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एकश्च स्यात् यथा कुलः
कौलेयकः सपूर्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आब-
कुलीनः कुलीन इत्यादौ महाकुलादण् ईनश्च स्यात् यथा
माहाकुलो माहाकुलीनः दुष्कुलादेयण् यथा दौष्कुलेयः ।
केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् । हतां महा-
कुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टिः । कथं महा-
कुलीनो दुष्कुलीनः सपूर्वादीन् महदादेः कुलीनेनान्व-
इत्यन्ये ।

देशचरित्रयो रूढाद्राश्रयपत्येऽप्यणो विधिः ।

नादेः कुरोः क्रीशलाच्च यस्तथेदन्ततोऽप्यसौ ॥

देशे चरित्रे च शक्तान्त्रो राजन्यपत्यार्थे अणोविधिः
यथा पञ्चालानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चालः एवं वैदेहः एवं
ऐच्छाकः । क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः नकारादेरुक्तरूढात्
कुरुतः क्रीशलाच्च तादृशार्थे एष एव यथा नैषधः कौरवः
कौशल्यः इत्यादौ । कथं हिरण्यं हंसमबोधि नैषधः परि-
रेभिरे कुरुरकौरवस्त्रिय इति यदि तस्येदमित्यण् । इदन्ता-
दप्युक्तरूढात् एषः यथा कौन्त्यः आवन्त्यः इत्यादौ कथं
कौन्तेयः कन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण् । स्त्रियान्

कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यो खस्य लुगेव यथा कुन्तीनां स्वपत्यमित्यर्थे
कुन्तो एवमवन्ती कुरुः । कम्बोजादेरपि रुद्रादपत्ये राजनि
च विहितस्याणो लुगेव यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे
कम्बोजस्योलः केरल इत्यादौ ।

संख्यासंभद्रपूर्वाया ऋणमातुः स्त्रियाश्च ङीप् ।

गौर्यो ऋण्यु ययादित्यादितिभ्यः स्याद्वितेरपि ॥

हयोर्मातोरपत्यमित्यर्थे हैमातुरः त्रैमातुरः षाण्मातुरः
शक्तिधरः कुमार इत्यमरः षाण्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु
तदन्तात् ङीप् हैमातुरौत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गव्यो
वक्तः । एवं यमस्यापत्यं याग्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः
अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ खएव
कथमादितेयः दैतेयः आदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयण् ।
अपत्यम् ।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः ।

गुर्वायत्ते त्वपत्ये स्यात् पुनर्युनीति तद्धिः ॥

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यः ।
प्रत्ययः अतएव एकोगोत्रे इति पाणिनिरप्याह एकः केवलोऽ-
पत्यप्रत्ययं विना कृतएव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहित-
प्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति तदर्थः पुनर्युनीति विध्यन्तरसत्त्वादेव
चौपगवस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ
पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यते इति
वृत्ताः ।

खान्तेणन्तादायनण स्यात् कौञ्जायन्त्यादिवर्जितात् ।

गुर्वायत्ते केवलाच्च द्रोणादेष विभाषया ॥

खान्तादिणन्ताच्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनण स्यात्
यथा गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः वात्स्यायनः

दाचायण इत्यादौ । गणान्तादपि कुञ्जादिगणान्तासौ तेन तत्र
 कौञ्जायनोऽयमित्यादिरेव प्रयोगः । केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादि
 द्रोणादायनं यथा द्रोणस्य प्रशस्ताप्रत्यं द्रोणायनोऽस्त्यत्र
 विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ।

गगांदिरपि कुञ्जादिः प्रथमापत्यबोधने ।

इणेव स्यात्तु यः स्यान्नायनं स्यादिति स्थितिः ।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^१ गार्गिर्वाक्सिरित्यादौ न स्यात्
 किन्त्विणेवं तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^२ कौञ्जिर्मांसि-
 रित्यादावपि नायनं ।

अपत्यविशेषः ।

तद्वच्चेणेन्दुमत्काले तन्नचवादणोविधिः ।

नचचवन्तस्तो यः कथितार्थे विधीयते ॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे^३ पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनं
 श्रावणं कार्तििकमित्यादौ । तद्वच्चेणेन्दुमत्काल इत्येव नातः
 पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे^४ पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः नचत्र-
 वन्त्वात् कथितार्थे अणो बाधक ईय एव यथा पुष्यपुनर्वसुभ्यां
 सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्वसवौयम् एवमाश्विनीभरणीया रात्रि-
 रित्यादिप्रयोगः ।

नचत्रेण युतेन्दुमत् ।

तद्रागयुक्तमित्यर्थे^५ तस्मादण् स्यादिकण् पुनः ।

लाचातो रोचनातश्च शकलात्कर्दमात् स वा ॥

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थे^६ यथा हारिद्रं वासः एवं
 कौसुमं लाच्या रक्तमित्यर्थे^७ नित्यमिकण् यथा लाच्चिकं राव-
 निकं शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे^८ विभाषयेकण् यथा
 शाकलिकः शाकलः कार्दमिकः कार्दमः इत्यादौ ।

तथा ।

नीलादः कस्तथा पीतात् त्रिलिङ्गादपि नित्यः ।

स्वभावरक्ते गौण्या तु ह्य्या तद्धितमुच्यते ॥

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यप्रत्ययो यथा नीलः पट
इत्यादौ पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा
पीतकः पट इत्यादौ हारिद्रः कुक्कुटपादः लाक्षिकमधरं पीतकं
स्वर्णामत्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गौणवृत्त्या हरिद्राद्यै रक्तसदृशे
तद्धितं प्रयुज्यते ।

तेन रक्तम् ।

तेषां समूह इत्यर्थेऽप्यथ पाशादेस्तु यः स्त्रियाम् ।

गर्गादिगोवादुच्चादेषाकसीयस्तु वाच्यतः ॥

काकानां समूहः काकम् एवं शुकानां समूहः शूकं भिक्षाणां
समूहः भैक्षं युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवनमिति जयादित्यः ।
तद्धितानपत्यस्वरं पुं वद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव
यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम् । सरसं नित्यश-
स्त्वन्वि सफलं तस्य यौवनमिति तस्मै प्रयोगः । पाशानां
समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो यएव तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा
पाश्या धूल्या वात्या वन्या शल्येति खलरथावपि पाशादौ पठन्ति
यथा खल्या रथ्या इति । तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण्
गार्गकं दाक्षकमित्यादौ उल्यां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा
औक्षकम् औष्ट्रकमित्यादौ । उच्चोष्ट्रोर्भवत्साजा राजा
राजान्यकस्तथा । राजपुत्रो मनुष्यश्च वृक्ष उच्चादिको गणः ।
अश्वानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा अश्वीयमाश्वमिति ।

धेनोरनवः कण नित्यं केदाराद्यधिकणकण् ।

पिटात् कणचिद्वृत्तिभ्याश्चेकण् कैशादिकण् यणौ ।

धेनूनां समूहो धेनुकम् अधेनोस्त्वाधेनवमित्यण्वेव अस्मा-

देवानञ्ज इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरष्टव्यः
 तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरगर्गकमित्यादि
 साध्विति शाब्दिकाः । केदाराणां समूह इत्यर्थे यणि कैदा-
 र्थम् इकणि कैदारिकम् अकणि कैदारकम् इति त्रिधा
 प्रयोगः । पिष्टार्थकात् कवचितो हस्तितश्चेकण् यथा पूषाणां
 समूहः पौषिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं
 हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम् । केशानां समूहो
 त्विकण् यण् च कैशिकं कैश्यम् ।

इनिः खलौयूकपद्माद्रथात् कच्चः खियामिमी ।

गणिकातो ब्राह्मणाञ्च मानवाडाडवाञ्च यण् ॥

खलादित्रिकादिनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी
 पद्मिनी । तथा रथात् कच्चः यथा रथकच्चोति इमौ च प्रत्ययौ
 स्त्रियामेव । गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण् यथा गाणिकं
 ब्राह्मण्यं मानव्यं बाडव्यमिति ।

गजबन्धुजनयामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम् ।

पृष्ठादयत क्लीवलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्मवत् ।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहे-
 ऽर्थे तत्प्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत् यथा
 पृष्ठं तच्च क्लीवलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावे
 चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म इव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्म-
 काठकं तथा समूहोऽपि एवं क्कान्दोग्यमाथर्वणमित्यादि ।

तत्समूहः ।

तदेति तदधीते बेल्येऽप्यण् क्रतुवाचिनः ।

चवान्तादप्यकल्पादीरुक्थादेष्टेकणो विधिः ॥

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमौत्पातः मौहर्तः इत्यौ

वेत्तधीते वेत्यर्थे छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टो-
मादेस्त्विकण् यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः
अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिक-
सूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्र इत्यनेव ।
उक्तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्तिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः
लोकायतं बौद्धशास्त्रं तद्देत्तधीते वा लोकायतिक इत्यादि ।

विद्यान्नादङ्गधर्मविचवानुत्तरवर्त्तिनः ।

तथैकण्, शतपटिभ्यां षरस्व तु पथटिकः ॥

वायसविद्यां वेत्त्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः
चारविद्यिकः । अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्योति-
र्विद्यः गान्धर्वविद्यः धार्मविद्यः क्षात्रविद्यः त्रग्वयवा विद्या
त्रिविद्या तां वेत्ति अधीते वा त्रैविद्य इति कर्मधारयादण् ।
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता । तिस्रो विद्या
वेत्तोत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्य इत्येवम् ।
शतप्रथं षष्टिपथं वेत्तोत्याद्यर्थे ठिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः
स्त्रियान्तु शतपथिकौत्यादि ।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकलया ।

सर्वादेरय साद्यादेवेत्तोत्याद्यर्थकस्य लुक् ॥

क्रमं वेत्तोत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः कएव यथा क्रमकः सामकः
शिञ्जकः मौमांसक इत्यादौ । पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा
पदकः पदिकः । सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्तधीते
वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेऽयं यथा सर्वं वेदं वेत्तोत्याद्यर्थे विहित-
स्याण् प्रभृतेः सर्ववेदः सर्वतन्त्र इत्यादौ सादिवार्त्तिक इत्यादौ
चेति ।

षट्पाध्यायादितः कः सादध्यायस्य च लुक् तथा ।

अध्यायसंख्यार्थककावेत्याद्यर्थस्य लुक् परे ॥

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायसूत्रं तद्वेत्ति अधीते वेत्यर्थः
 कः अध्यायपदस्य च लुक् यथाष्टकाः पाणिनीयाः पञ्चकाः
 गौतमीयाः दशकाः व्याघ्रपदीयाः जैमिनीयाः परे पुनरष्टा-
 ध्यायसंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं क्त्वा तद्वेत्त्याद्यर्थकस्य तदि-
 तस्य लोपमाहुः ।

तद्वेत्त्यधीते वा ।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।

स्वराजपरदेव्यः कादिरीयोजनादपि ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्तरं
 यथा वृक्षस्येदं वार्चं एवं दार्शदमित्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थं
 तु स्वराजादिभ्यः कादिरीयो यथा स्वकायं राजकायं परकायं
 देवकायं जनकायमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वम् अतएव स्वो-
 यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदोधितिरिति वदन्ति ।

इयस्यदादेभेवतस्तव तोद इत्यपि ।

परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिक्वपि दिक्परात् ॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं
 मदीयं इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य
 दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्धित इति पदान्तविधे-
 निषेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भाव-
 तमित्यण्वेव । पराद्युत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात्
 परार्द्धस्येदमित्यर्थे यदेव । यथा परार्द्धं अवराद्धं आर्द्धं
 आदिपदात् उत्तरार्द्धं अधमार्द्धं दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धं
 यदिक्वपि यथा पूर्वार्द्धं पौर्वार्द्धिकं दक्षिणार्द्धं दक्षिण-
 र्द्धिकमित्यादि ।

युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मदोः ।

तवेत्यस्मान्मेत्यस्मादणीनणपि कादिभः ॥

युवयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्म-
दस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात् यथा यौष्मा-
कम् यौष्माकीणम् आस्माकम् आस्माकीनम् । आस्माकदन्ति-
मात्रिध्यवामनोभूतभूरुहः । पक्षे त्वदादित्वादीयो यथा युष्म-
दोयमस्मदीयमिति । तवेदं ममेदमित्यर्थे तवममेत्यनयोरणीन-
स्वपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं स्वरूपनिर्देशः च
त्वदादेशः । अपिना त्वदादित्वादीयोऽपि यथा त्वदीयं
मदीयमिति ।

कथारण्याहसिवत्कं विहारआयसानुये ।

नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र यः सदा स्यादिति स्थितिः ॥

अरण्यस्यायं हस्तौत्पाद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण् यथा
आरण्यकः करो पन्था विहारो मानुषश्च अध्यायस्वरणगीत-
त्वादारण्यकः । गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं
वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः । कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थे ऽरण्या-
न्नित्यं णप्रत्यय एव यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता
आरण्यः पशुरित्यादि

तस्येदम् ।

अण् तत्र भव इत्यर्थे पदादुत्पन्नो भवेत् ।

यौवात एयण् वा तत्र यौवं यौवेयमित्यपि ॥

भव इत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे द्वयर्थौ यथायथम् ।

आदिर्मध्यान्तादृशां मोऽधसः सस्य जुक् तथा ।

डिमोऽयपथादन्तेभ्यः कालार्थात्तु पदादिकण् ॥

आदौ भवः आदिमः भवो वर्त्तमान इति वर्द्धमानवृत्तिः ।
मणिर्विराजते तन्नि तवायं हारमध्यमः । अधो भव इत्यर्थे-
ऽधसः सलोपादधमः । यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावहमिति
स्मृतेः । अथो भव इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः

कालार्थकान्मासादिशब्दात् तत्र भव इत्यर्थे इकण् यथा
मासिकं सांवत्सरिकं मौहूर्तिकं पौर्वाहिकं आपराह्निक-
मित्यादि ।

शरदः शरदंवायं वा तु रोगे तथातपे ।

निशातश्च प्रदोषश्च वायं तादिस्यथा श्वसः ॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् श्राद्ध एव साकारः
यथा शारदिकं श्राद्धम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्त्व-
र्थयोरयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिको ज्वरः श्रातपश्च ।
निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं
वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा
विकल्पेनेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम् ।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति
भट्टिः । पक्षे श्वस्थं श्वस्तनमिति त्यतनौ वक्ष्ये ते ।

सन्ध्यादेर्ऋतुनक्षत्रभेदाच्चाण कले पुनः ।

संवत्सरात् पर्वणि च प्रावृषस्ते षण्मौरितम् ॥

सन्ध्यादिगणान्तत्र भवमित्यर्थे अण्वेव यथा सान्ध्यं सन्धि-
वेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्राति-
पदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भव-
मित्यर्थे ग्रीष्मं ग्रीशिरं तदन्तविधिना पूर्वग्रीष्मम् अवयवाद्गृ-
णामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं
तैषं रौहिणमित्यादि । संवत्सरात्तु फले पर्वणि च भवार्थः
स्वेव यथा सांवत्सरं फलं पर्वं वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण्
यथा सांवत्सरिकं कर्म प्रावृषि भव इत्यर्थे एण्यः यथा प्रावृ-
षेण्यं वृणम् । प्रावृषेण्यं पयोवाहमिति रघुकाव्यम् ।

वर्षांतः स्वादिकण् हेमन्तादण्यत्र वा तल्लुक् ।

सायं चिरं प्रगे प्राह कालार्थाव्ययतत्तनट् ॥

वर्षासु भवं वार्षिकं तृणम् । हेमन्ताद्भवार्थे यथेकण्
तथा अस्मिन् परन्त्वणि तकारस्य वा लुक् तेन हेमन्तिकं हेमनं
हेमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः । तदन्तविधिना पूर्वहेमनमित्यादि-
रपि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगीतनं
प्राज्ञेतनं दिवातनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् टानु-
बन्धत्वात् सायन्तनौ तिथिः ।

परुतय परारिश्च चिराश्च द्वौ विभाषया ।

पुराशब्दात्तथा नोवा मध्याह्नादेश्च वा तनट् ॥

परुत्तं परारित्तं चिरत्तं पक्षे परुत्तनं परारित्तनं चिरत्तनं
पुरा शब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति ।

तदापद्भ्यान्तु कालात् स्यादिकण् जीप् वा स्त्रियां ततः ।

मनुष्ये पर्वतादीयन्तौ गोऽप्यत्र विभाषया ॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण् तात्कालिको
बोधः एव सापत्कालिकः तदन्तस्य स्त्रियां वा डौप् यथा
तात्कालिको तात्कालिका मतिरित्यादौ । पर्वते भवो मनुष्य
इत्यर्थे पर्वतादीयण् पार्वतीयो नरः ततोऽन्यत्र तु पर्वतीयं पार्वतं
वा फलमित्यादावस्मिन् ।

दिगादिभ्यो यदेव स्वाच्छरीरावयवादपि ।

दृतिवन्त्यस्त्रिकृच्चिभ्य एयण् स्यात् कलसादहः ॥

दिशि भवमित्यर्थे दिश्यम् एवमाद्यम् अन्यं रहस्यं दिव्यं
उदर्यं यूथ्यं वश्यं दण्ड्यमित्यादौ यत् । शरीरावयवादपि यथा
दन्ते भवमित्यर्थे दन्त्यम् एवं कर्ण्यम् ओष्ठ्यं मूर्धन्यं मुख्यं
जरव्यम् इत्यादौ । दृतौ भवमित्यर्थे तु दृत्यादेरेयस्येव यथा
दात्तैयं वास्तैयं अस्थैयं कौक्षैयम् । असिं कौक्षैयमुद्यम्य
चकारापनसं सुखमिति भट्टिः । कालसेयम् आह्वयति ।

चतुर्मासादयज्ञे यथ्यय्ययीभावात्तत्तथा ।

अन्तःपूर्वादिकर्षे व समानात्तत्परादपि ।

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं व्रतं चतुःपदस्थाषाढादि-
चतुष्कत्वेन लक्षकत्वान्नात्र द्विगुरतः पञ्चकपालश्चरित्यत्रेव
द्विगोस्तद्धितस्य न लुक् । यज्ञे तु चातुर्मासो यागः इत्यर्थेव
अन्तःपूर्वाद्व्ययीभावाद्भवार्थे इकण् यथा आन्तर्देहिकम् आन्त-
र्गणिकम् । अथ्ययीभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तः-
करणं दुःखमित्यर्थेव समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं
सामानिकम् । सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः । समान-
दैशिकम् ।

काव्यन्तवर्गादीयः स्नाज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि ।

मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च ॥

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः । एवञ्चवर्गीयः
टवर्गीयः इत्यादि । जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गु-
लायः । मित्राद्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्तिकं यथा मित्रवर्गे
भव इत्यर्थे मित्रवर्ग्यः मित्रवर्गीणः मित्रवर्गीयः इत्यादि ।

स्त्रीपुंभ्यां नण् स्त्रीषु तत्र भवे भावे तु वा तयोः ।

स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गौर्यदेव विधीयते ॥

स्त्रियां भवः स्त्रैणः । स्त्रैणेन नीता विव्रतिं लघिम्ना इति
भट्टिः । पुंसि भवः पौंसः । स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नण्
स्त्रीषु विकल्पेन स्याताम् । तेन स्त्रिया भावः स्त्रैणं स्त्रीत्वेषु
पुंसो भावः पौंसं पुस्त्वञ्च । गोपदात्तु यद्यदर्थे स्वरादि-
तद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गौर्देवता
यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः ।
गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः ।

तत्र भवः ।

ये भवार्थे यतः प्रोक्तान्निहितप्रत्ययाः पुरा ।

जातेऽपि ततस्तैस्त्वविशेषविधिना विना ॥

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणो-
ऽतिदेशः । एवं स्त्रैणः पौष्टः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ गणादे-
रपि प्राह्वय एष्य प्राप्ताविकः पदोषादेरिकणादिप्राप्तौ च कादि-
विशेषविधेर्वर्ज्यते ।

प्राह्वयस्तव जातेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्रिकण् ।

संज्ञायां विहितः पूर्वाङ्गापराङ्गादितस्तु कः ॥

प्राह्वयि जातमित्यर्थे प्राह्वयिकं पत्रं प्राह्वयिका वृष्टिः ।
शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् यथा शारदिकाः सुह-
प्रभेदाः शरदमन्त्रम् पूर्वाङ्गे जातमित्यर्थे तु पूर्वाङ्गादिभ्यः
को यथा पूर्वाङ्गकं अपराङ्गकं मध्याङ्गकमित्यादि एवमाद्रीयां
मूलायां जातमित्यर्थे आर्द्रकं मूलकं मे समसस्येति ऋस्वः ।

अणकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्विज्ञातादपि ।

स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच्च नित्यशः ॥

जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा अमा-
वास्यः अमावास्याको बालकः । तद्धि कृतादमावास्याशब्दादपि
यथा च अमावास्यः अमावास्याकः । स्थानान्ताद्विहितस्य
जातार्थकतद्वितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे
गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ गोशालायां
जातमित्यर्थे गोशालं खरशालम् इत्यत्राप्येवम् । नित्यममीषां
क्लीवत्वं एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् अश्विन्यादितो
जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मघातोऽणो न
लुग्भवेत् इत्यग्रे निषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्स-
शालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जात

इत्यर्थे वत्सशालो वात्शालश्च वृद्धः । एवमभिजित् अभि-
जितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिच्चित्रा रेवती रोहिणी
तथा । अश्वयुज् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गणः । मृग-
शिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिथ्यपुष्यौ हस्तस्वाती पुनर्वसु ।

विशाखा बहुलैतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लुक् ॥

अनुराधायां जातोऽनुराधः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति
लुक् एवं तिथ्यः पुष्यः हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः विशाखो बहुलः
कथं बाहुल्येस्तारकजिदिति बहुला कृत्तिका तत्र जात इति
संज्ञायामेयम् ।

अविष्ठापाढ्योरियण् लण् वा शतभिषक् पदात् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्य-
विरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

॥ भक्तिरसायनम् ॥

परमहंस परिव्राजकाचार्य विश्वेश्वरस-रस्वती श्रीपाद शिष्य
श्रीमन्मधुसूदन सरस्वती विराचितम् ।

परमहंस परिव्राजकाचार्य पूज्यपाद श्रीमत्स्वामि प्रकाशानन्द-
सरस्वती-प्रवराशिष्येण

श्रीयुक्त नित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा
सम्पादितम् प्रकाशितम् ।

अध्याम नवद्वीपनिवासि सरस्वत्युपाधिक-
पण्डित श्रीयुक्त शचीनन्दन गोस्वामि भक्तिरत्नेन
संशोधितम् ।

कलिकाता राजनगर्याम्

१४ नं रामतनु वसुलेनस्थ श्रीदेवकीनन्दन यन्त्रालये
श्रीयुक्त गणेशचन्द्र भट्टाचार्येण
मुद्रितम् ।

॥ संवत् १९६९ ॥

समर्पण-पत्रम् ।

काशीमवाजाराधिपति-श्रीगौडराजर्षि-धर्मराज-माननीय
महाराज-श्रीयुक्त-मणीन्द्रचन्द्र-नन्दि-महोदय !

राजन् !

परिभ्रमन् पर्वतकन्दरे बहु
बहूजेष्वार्यजनं विलोकयन् ।
अमन्दनन्दैर्नितरां हि नन्दितो
गतः कदानन्दिमुकुन्द-मन्दिरम् ॥

गतस्तु वृन्दावनमन्दिरे ततः
सदातनानन्द-विनन्दिते किल ।
विलोकयन् लोभन-केलिलाञ्छनं
गतः कदाचार्यगृहं मुदं गतः ॥

तेनाति विज्ञेन सुसत्कृत स्तदा
सुदर्शनाचार्यवरैण मादृशः ।
तत स्तदीयातिशयैर्दयालवैः
परीत एतन्मणिरत्नमीषिवान् ॥

स्वयं विशुद्धस्य मणेः कथञ्चन
न केन शुद्धिर्भविता सुसङ्गता ।
तथापि मुद्राङ्कनसंस्क्रियामलः
करोतु ते पाणितलीमलङ्कृताम् ॥

एतद् भक्तिरसायनं सुनिकषो भक्तेर्बुभुत्साविधौ
आदर्शोऽखिलशास्त्रसारचयने विम्बे यथा देहिनाम् ।
लोकेऽस्मिन्नतुलं विलोक्य नितरां त्वत्पाणिमेतत्त-
स्त्वत्पाणौ निहितं यथापदमयत् सर्व्वं समुद्भासते ।

आशीराशंसिना—

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा ।

सटीकम्

भक्तिरसायनम् ।

प्रथम उल्लासः ।

साधनभूमिभक्तिसामान्य-निरूपणम् ।

पदनखनिविष्टमूर्तिरेकादशरूपतामिवावहन्निष्ठाम् ।

यं ससुपास्ते गिरिशस्तं वन्दे नन्द-मन्दिरे कञ्चित् ॥

ग्रन्थारम्भे सम्भावितविघ्न-निवारण-बुद्ध्या भगवदनुध्यानरूपं
मङ्गलमङ्गीकुर्वन्नादौ प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्त्यङ्गतयाभिधेय-प्रयोजन-
सम्बन्धानाचष्टे शिष्टाग्रणी ग्रन्थकारः —

नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं

परममिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति ।

निरुपम-सुखसम्बिद्रूपमस्पृष्टदुःखं

तमहमखिल-तुष्ट्यै शास्त्रदृष्ट्या व्यनज्मि ॥ १ ॥

कर्मयोगोऽष्टाङ्गयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोग इति चत्वारः
पुमर्थत्वेन प्रसिद्धा योगाः ।

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥

[भा० ११ । २० अ० ६]

इति भगवद्वचनेनाष्टाङ्गयोगोऽपि ज्ञानयोगान्तर्गतो
द्रष्टव्यः ।

मन एकत्र संयुञ्ज्याज्जितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥

[भा० ११ स्क० । ६ अ० । ११]

इत्यादिना तस्यापि व्युत्पादनात्; तत्र गर्भाधान-पुंसवन-
सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्नप्राशन-चौलोपनयनानि,
चत्वारिच वेदव्रतानि, स्नानं सह धर्मवारिणा संयोगः, पञ्चानां
यज्ञानामनुष्ठानं देव-पितृ-भूत-मनुष्य-ब्रह्मणामेतेषाञ्च 'अष्टकाद्या-
वर्णं श्राद्ध-श्रावण्याग्रहायणी-चैत्र्याश्वयुजी चे' ति सप्तपाक-यज्ञ-
संस्थाः । 'अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्श-पौर्णमासौ चातुर्मास्यानि
तिरूढपशुबन्धः सौत्रामण्याग्रणी चे' ति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः ।
'अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्राप्तोर्यामः'
इति सप्तसोमसंस्था इत्यादिशास्त्रविहितो वर्णाश्रम-धर्मरूपः
कर्मयोगान्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन तावत्पर्यन्तमनुष्ठेयः ॥

तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथा-श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

इति भगवद्वचनात् ।

[भा० ११ । २० अ० ६]

'निर्विणचित्तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठ गुरुमुपासीते'त्यादिश्रुतेश्च

अन्तःकरण-शुद्धिसाधनत्वं च तस्यै 'धर्मेण पापमपनुदन्ति-
तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' [२२। १म०। ३०] 'येन केन यत्नेनापि वा
दर्वि होमेनानुपहतमाना एवभवन्ती'त्यादिश्रुतिसिद्धिमाततश्चाद्भुत-
चित्तस्य निर्व्वेदपूर्वकतत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथा-श्रवणा-
दिभाग वतद्धर्मश्रद्धापूर्व्विका भक्तिरित्यवधित्वेन द्वयमप्युपात्तम्,
ततोऽन्तःकरणशुद्ध्याऽष्टाङ्गमनुष्ठाय तैलधारावदविच्छिन्नभगव-
देकाकार प्रत्ययपरम्परात्मकैकाग्रतायोग्यं मनः सम्पादयेत् ।

यदारम्भेषु निर्व्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।

अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः ॥

धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितम् ।

अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् ॥

[भा० ११ स्क० । २० अ० । १८-१९]

इत्यादिभगवद्वचनात् । तस्मिंश्च सति

'अमानित्वमदम्भित्व' मित्याद्यारभ्य 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त-'
मित्यन्तेन ग्रन्थेन [१३ अ० ७-११] भगवद्गीतोपनिषदुप-
दिष्टो ज्ञानयोगः प्रतिष्ठितो भवति देहेन्द्रियाद्यनासक्तात्मकः ।

साङ्ख्येन सर्व्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ।

भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत् प्रसीदति ॥

निर्व्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।

मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ।

ममाच्चोपासनाभिर्वा (द्यैर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥

[भा० ११ स्क० । २० अ० । २२-२४]

इत्यादिभगवद्वचनात् । अत्र 'मनो यावत् प्रसीदती'ति भक्तियोग एव ज्ञानावधित्वेनोक्तः, भक्तियोगं विना मनसः सम्यक् प्रसादाभावात् 'मनस्त्यजाति दौरात्म्य'मित्यत्रापि स एव योगः । "ममाश्चोपासनाद्यैर्वै"ति 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति ज्ञानयोगान्तर्गतया साधनभक्त्येत्यर्थः । ततश्च

प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसकृन्मुनेः ।

कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥

[भा० ११ स्क० १२० अ० १२६]

इत्यादिभगवद्वचनानुसारिण्या साधनभक्तिनिष्ठया निखिलमपि प्रमाणं भगवत्येव प्रतिष्ठापयतः सकलविषयविमुखमनसो महाभागस्य कस्यचिद्भगवद्गुणगरिमग्रन्थनरूपग्रन्थ-श्रवणजनितद्भुतिरूपायां मनोवृत्तौ सर्वसाधनफलभूतायां गृहीतभगवदाकारायां विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगेन रसरूपतया विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद् रसनिष्पत्तिरिति ।

विभावो द्विविधः; आलम्बनविभाव उद्दीपनविभावश्च, तत्रालम्बनविभावो भगवान्, उद्दीपनविभावः तुलसी-चन्दनादिः । अनुभावो नेत्र-विक्रिया । व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयः । व्यक्तीभवद्भगवदाकारतारूप-रसाख्यः स्थायीभावः परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोग इति तं परमं निरतिशयं पुरुषार्थं वदन्ति रसज्ञाः;—

‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
 योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
 सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
 स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिदयदि वाञ्छति ॥
 न किञ्चित् साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
 वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥
 नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
 तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥
 न मय्येकान्तभक्तानां गुण-दोषोद्भवा गुणाः ।
 साधूनां समचिन्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥

[भा० ११ स्क० २० अ० ३१—३६]

इत्यादिवचनानि तदनुभवितारश्च 'दुःखासम्भन्नसुखं हि परमपुरुषार्थ' इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्था इति प्रसिद्धिस्तुलाङ्गलं जीवनमिति वत् साधने फलत्व-वचनादौपचारिकी, अतो न सुखमेव पुरुषार्थ इति पक्षहानिः । 'सुखं दुःखाभावश्च द्वौ पुरुषार्था' विति तार्किकाः, तन्न लाघवेन सुखमात्रस्यैव पुरुषार्थत्वकल्पनात् । इच्छाजनकत्वे हि ज्ञानस्य सुखविषयत्वमेवावच्छेदकं नतु सुखदुःखाभावान्यतरविषयत्वम् गौरवात्, दुःखाभावस्य तु सुखपरिचायकत्वेनोपयोगः ।

यत्तु न्यायनिवन्धनकारैः शङ्कितं दुःखाभावस्य सुखार्थत्वेनै-वोपयोगेऽभिहिते सुखस्यापि दुःखाभावार्थिनोपयोगो वक्तुं शक्यते विनिगमनाविरहात् तस्मादुभयं पुरुषार्थ इति तदयुक्तम् व्याप्यव्या-पकभावस्यैव विनिगमकत्वात्, यदा सुखं तदा दुःखाभाव इति हि

व्याप्तिः सर्वसम्मतानिरुपाधिसहचारदर्शनात्, अतो दुःखाभावस्य सुखकालेऽवश्यम्भावित्वात् सुखपरिचायकत्वमुपपद्यते तद्व्यापकत्वात्तस्य यदा दुःखाभावास्तदा सुखमिति तद्व्याप्तिः सुषुप्तिप्रलयादौ व्यभिचारात् अतो दुःखाभावस्य सुखाव्याप्यत्वान्न तत्परिचायकत्वम्, सुखस्य व्यापकत्वं हि व्याप्यस्थितिहेतुत्वेनान्यथासिद्धम् ।

सुखञ्च न दुःखाभावव्यापकमतस्तदेव स्वतन्त्रः पुरुषार्थः, दुःखाभावस्य सुखार्थत्वेनोपयोगे सर्वदुःखशून्यस्य दुःखाभावस्य मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं न स्यादिति चेत् दीयतां जलाञ्जलिस्तस्मै, परमानन्दरूपत्वेन तु तस्य पुरुषार्थत्वं वेदान्तविदो वदन्ति; अतो भगवद्भक्तियांगस्यापि दुःखासम्भिन्नसुखत्वेनैव परमपुरुषार्थत्वमित्याह 'निरुपमसुखसम्बिद्रूपमस्पृष्टदुःख' मिति ।

एतेन भक्तिर्न पुरुषार्थो धर्मार्थ-काम-मोक्षेष्वनन्तर्भावादित्यादिकं सर्वमपास्तम् । धर्मार्थ-कामानां स्वतःपुरुषार्थत्वाभावात् तज्जन्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वे गौरवात् अननुगमाच्च धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य सुखमात्रं पुरुषार्थ इति स्थिते समाधिसुखस्यैव भक्तिसुखस्यापि स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्तस्य मोक्षसमीपवर्त्तितया मोक्षान्तर्भूतत्वे योगजधर्मजन्यतया धर्मान्तर्भूतत्वे वा भक्तिसुखस्यापि भागवतधर्मजन्यतया धर्मान्तभावस्य श्रद्धाजडान् प्रति वक्तुं शक्यत्वात् भक्तस्य संसार-मोक्षस्यावश्यकत्वात् मोक्षान्तर्गतो वा भक्तियोगः, तस्मात्पुरुषार्थचतुष्टयान्तर्गतत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वाऽयं भक्तियोगः पुरुषार्थः परमानन्दरूपत्वादिति निर्विवादम् ।

तस्य परमानन्दरूपतामुपपादयन् अवान्तरविभागमाह-
'नवरसमिलितं वा केवलं वे' ति स्पष्टमेतदुपरिष्ठात् करिष्यते ।
'मुकुन्द' इति भक्तियोगस्य विषयनिर्देशः सर्वान्तर्यामी सर्वेश्वर एव
भक्तिरसालम्बनविभाव इति वक्ष्यते, ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरतां
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।

येषां हृदि स्थितो साक्षान्मङ्गलायतनं हरिः ॥

इति स्मृतेः, 'तमहं व्यनज्मी' ति अभिधेये सम्बन्धनिर्देशः शास्त्र-
दृष्ट्येत्यमूलत्वनिवारणम् 'अखिलतुष्ट्या' यिति प्रयोजननिर्देशः,
साधूनां हि तुष्टिः स्वाभाविकी अन्येषामप्येतद्ग्रन्थोक्तयुक्तिभि-
रसम्भावनाविपरीतभावेनादिनिवृत्त्यान्तःकरणशुद्धेर्हेतोरित्यभि-
प्रायः । के पुनर्भक्तियोगस्य पुमर्थवादाः शृणु तान् ;—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥

[भा० २ स्क० । २ अ० । ३३]

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विश्वक्सेन-कथासु यः ।

नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥

[भा० १ स्क० । २ अ० । ८]

दान-व्रत-तपो-होम-जप-स्वाध्याय-संयमैः ।

श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥

[भा० । १० स्क० । ४० अ० । २४]

भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेत् ॥

[भा० २ स्क० । २ अ० । ३४]

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥

[३ स्क० । २५ अ० । ४४]

‘या निर्बृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-

ध्यानाद्भवज्जनकथा-श्रवणेन वा स्यात् ।

सा ब्रह्मणि स्व-महिमन्यपि नाथ ! माभूत्

किन्त्वन्तकासिं-लुलितात् पततां विमानात् ॥,

[४ स्क० । ६ अ० । १०]

इत्यादयः अत्र हि सर्वसुकृतसाधनेन सर्ववेदतात्पर्यविष-
यत्वेन चार्थान्निःश्रेयसनिवृत्तिशब्दाभ्याश्च साक्षादेव पुरुषार्थत्वं
दर्शितम् ॥ गीतासु च—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

[गीता । ६ अ० । ४७]

इत्यादिना । ननु भक्तियोगस्य साधनत्वमपि बोधयन्त्यन्ये
वादाः—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥

[भा० । १ स्क० । २ अ० । ७]

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

[भा० । २ स्क० । ३ अ० । १०]

केचित् केवलया भक्त्या वासुदेव-परायणाः ।
अयं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥

[भा० । ६ स्क० । १ अ० । १५]

गीतासु च;—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

[१८ अ० । १५]

इत्यादयः अत्रान्यसाधनत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वं स्पष्ट-
मेवोक्तम् । अत्रोच्यते फलसाधनभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्तेरदोषः
तथाहि “भजनं अन्तःकरणस्य भगवताकारतारूपं भक्ति” इति
भावव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन फलमभिधीयते, तस्य च निरतिशय-
पुमर्थत्वात् पूर्वोक्तवादानां प्रामाण्यमव्याहतम्, तथा “भज्यते
सेव्यते भगवदाकारमन्तःकरणं क्रियते अनये” इति करण-
व्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन श्रवण-कीर्तनादि-साधनमभिधीयते,
तस्य च स्वयं पुरुषार्थत्वाभावात् साधनत्ववादानामपि
प्रामाण्यमविरुद्धम्, यथा “विज्ञप्तिर्विज्ञान” इति भावव्युत्पत्त्या
‘विज्ञानमानन्दो ब्रह्म’ [३ । ९ । २८ । वृ० । आ० । ३०]
इत्यत्र विज्ञानशब्दो ब्रह्मणि वर्तते, “विज्ञायतेऽनेने” इति करण-
व्युत्पत्त्या ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ [२ । ५ । १ । तौत्त० । ३०] इत्यादा-
वन्तःकरणे वर्तते तद्वत्, एतच्च स्पष्टीकृतं प्रबुद्धेन—

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।

भक्त्या सज्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ इति

[भा० । ११ स्क० । ३ अ० । ३१]

अत्र करणव्युत्पत्त्या प्रथमभक्तिशब्दो भागवत-
धर्मेषु प्रयुक्तः, द्वितीयस्तु भावव्युत्पत्त्या फले ।

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥

[भा० ११ स्क० । ३ अ० । ३३]

इत्युपसंहारे प्रथमभक्तिपदस्थाने भागवतधर्मशब्दप्रयोगात्
न चाध्ययनस्याक्षरग्रहणात्मकस्यापि अक्षरग्रहणमेव फलं गुर्व-
धीनत्व-तदनधीनत्वाभ्यां विशेषात्, एवमत्रापि भागवतधर्मरूपा
भक्तिरेव गुर्वधीनत्वेन साधनं तदनधीनत्वेन च निष्ठां प्राप्ता
सती सैव फलमिति, न साधनफलभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्ति-
रिति वाच्यम्,

क्वचिद्बुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-

द्भसन्ति नन्दन्ति च निर्दृता इति *

मध्ये कृतकृत्यत्वपरामर्शात् यदा ह्यध्ययनफलस्याक्षरग्रहण-
स्यार्थज्ञानानुष्ठानादिवद् भागवतधर्मजनिताया भक्तेरपि फला-
न्तस्साधनत्वमभविष्यत् तदा परं पुरुषार्थं प्राप्य निर्दृतास्तूष्णीं
भवन्तीति कृतार्थता नावक्ष्यत्, अपितु तदन्तरमनुष्ठेयान्तरमपेक्षेत
न च निर्दिशति तस्मात् साधनफलभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्तेः
साधनत्ववचनानां फलत्ववचनानाञ्च विषयविभागेन सर्वत्रा-
विरोधः सिद्धः “अधं धुन्वन्ति कात्स्नर्येन” त्यादिफलसाधनयोः
समानः फलरूपाया अपि भक्तेर्दृष्टादृष्टरूपताया वक्ष्यमाणत्वात्

एवं च;—

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

[भा० १ स्क० १ ५ अ० १२२]

‘निवृत्ततर्पैरुपगीयमानात्’ पशुघ्नात् [१० स्क० १ अ० १४]
इत्यादौ साधनवचनं फलपरतया योजनीयम् ‘गोभिः श्रोणीत-
मत्सर’ मिति वत् अत्र हि गोप्रभवैः क्षीरैर्मत्सरं सोमं मिश्रयेदित्यर्थः
स्थितः पूर्वतन्त्रे च महतः परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तशब्दस्तत्प्रभव-
शरीरमाचष्ट इति स्थितमानुमानिकाधिकरणे सूक्ष्मन्तु तदर्थत्वा-
दित्यत्र एवमत्रापि गुणानुवर्णनं गुणानुवादशब्दौ तज्जन्यमतीति-
परतया योज्यौ अन्यथा परमपुरुषार्थत्वायोगात् । ननु तर्हि
नामान्तरेण ब्रह्मविद्यैव भगवद्भक्तिरित्युक्तम्; तथाहि—

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा ज्ञाशकेन

[४।४।२२ । वृ० । आ० । ३०]

इत्यादिश्रुत्या सर्वसुकृतसाध्यत्वेन ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता
सर्वापेक्षाधिकरणे च तथैव निर्णीता इहापि पूर्वोदाहृतवचनैः सर्व-
सुकृतसाध्यत्वेन लक्षणेन भगवद्भक्तेर्ब्रह्मविद्यारूपतायाः प्रतिपा-
दनात्, तस्याश्च निरातिशयपुमर्थत्वस्य चतुर्लक्षणमीमांसया प्रति-
पत्ति-विप्रतिपत्तिनिवारणेन व्यवस्थापितत्वाद् व्यर्थोऽयं विचार-
रम्भ इति चेन्न स्वरूप-साधनफलाधिकारिवैलक्षण्याद्भक्ति-ब्रह्म-
विद्ययोः द्वीभावपूर्विका हि मनसो भगवदाकारता सविकल्पक-

वृत्तिरूपा भक्तिः, द्रवीभावानपेता द्वितीयात्ममात्रगोचरा
निर्विकल्पकमनसो वृत्तिर्ब्रह्मविद्या, भगवद्गुणगरिमग्रन्थन-
रूपग्रन्थ-श्रवणं भक्तिसाधनम् ।

‘तत्त्वमस्या’दिवेदान्तमहावाक्यं ब्रह्मविद्यासाधनम्,
भगवद्विषयकप्रेमप्रकर्षो भक्ति-फलम्, सर्वानर्थमूलाज्ञाननिवृत्ति-
र्ब्रह्मविद्या-फलम्, प्राणिमात्रस्य भक्तावधिकारः, ब्रह्मविद्यायान्तु
साधन-चतुष्टयसम्पन्नस्य परमहंस-परिव्राजकस्य अधिकारः,
सर्वयज्ञदानादिसुकृतसाध्यत्वं समानं भक्ति-ब्रह्मविद्ययोः स्वर्ग-
विविदिषयोरिव, यथा “स्वर्गकामो दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेते”ति
स्थित एव स्वर्गसाधनत्वे सर्वकामेभ्यो ‘दर्श-पौर्णमासा’विति
वाक्येन फलान्तरसाधनत्वमपि बोध्यते, तथा ‘तमेतं वेदानुवचनेन’
इत्यादिना स्थित एव फलसाधनत्वे संयोगपृथक्तन्यायेन
विविदिषा साधनत्वमपि बोध्यते ।

एवं भक्ति-ब्रह्मविद्योरपि स्वर्ग-ब्रह्म-विद्ययोरिव
फलसाधनभावाभावश्च तुल्यसाधन-साध्यत्वञ्च भविष्यति,
सामग्र्यैक्ये हि कार्यैक्यं नतु कारणमात्रैक्यैति प्रसङ्गात् ।

ननु ब्रह्मविद्यातिरिक्तत्वे भक्तेः स्वर्गादिवत् निरतिशयपुरुषार्थत्वेन
स्यादिति चेन्न स्वर्गादिनियतदेश-काल-शरीरेन्द्रियादिभोग्यत्वेन
सर्वत्रोपभोक्तुमशक्यत्वात् क्षयित्व-पारतन्त्र्यलक्षणदुःखद्वयानवि-
द्धत्वेन निरतिशयत्वाभावेऽपि भक्तिसुखधारया सर्वदेश-काल-
शरीरेन्द्रियादिसाधारण्येन ब्रह्मविद्याफलवदुपभोक्तुं शक्यत्वात्
क्षयित्वपारतन्त्र्यलक्षणद्वयानुरोधाभावेन निरतिशयित्वोपपत्तेः

तदुक्तम्—

हित्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे-
र्भजनपकोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क वाऽभद्रमभूदमुष्य किं
को वार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ॥

[भा० १ स्क० ५ अ० १७]

न वै जनो जातु कथञ्चनावृजे-
न्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग ! संसृतिम् ।
स्मरन्मुकुन्दाद्ध्युपगूहनं पुन-
र्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥

[१ स्क० ५ अ० १८]

सकृन्मनः कृष्ण-पदारविन्दयो-
र्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।
न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्
स्वमेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥

[भा० ६ स्क० १ अ० १८]

इत्यादि अतएवापत्तावपि दुःखासंस्पर्शित्वप्रातिपादनाया-
स्पृष्टदुःखमिति विशेषणमुपात्तम्, अतएव च न परिणतिविरसेन
स्वर्गादिना साम्यम्, एतेन लौकिकरसवैलक्षण्यमपि व्याख्यातम् ।

तस्यापि शास्त्राविहितत्वेन पापक्षयाद्देतुत्वेनापत्तौ दुःख-
संस्पर्शित्वात् भक्तेस्तु दृष्टादृष्टफलतया महान् विशेषो वक्ष्यते ।
नन्वेवं सति भक्तिसुखाद्वैराग्यासम्भवेन मुमुक्षुत्वासम्भवात्तदधि-
कारिकचतुर्लक्षणमीमांसारम्भो न स्यादिति चेत् सत्यम्; भक्ति-

सुखासक्तान् प्रति तस्या अनारम्भात् भजनीयस्वरूपनिर्णयार्थं
भक्तानामपि तद्विचारस्यावश्यकत्वाच्च भक्तिसुखद्वैराग्यं न
स्यादिति त्विष्टमेव नापादितम् ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

[भा० । १ स्क० । ७ अ० । १०]

इत्यादिना जीवन्मुक्तानामपि भगवद्भक्तिप्रतिपादनात्,
तस्मादस्य ग्रन्थस्य नामकथनद्वारा प्रयोजनमुद्दिशति—

संसाररागेण बलीयसा चिरं

निपीडितैस्तत्प्रशमेति शिक्षितम् ।

इदं भवद्भिर्वहुधा व्ययातिगं

निपीयतां भक्तिरसायनं बुधाः ॥२॥स्पष्टम् ॥

भगवद्भक्तेरसरूपतया पुमर्थतां वक्तुं प्रथमं सामान्यलक्षण-
माचष्टे—

द्रुतस्य भगवद्धर्मद्वारावाहिकतां गता ।

सर्वेशो मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

भगवद्धर्मश्च भगवद्गुणश्रवणं नतु धर्मबुद्ध्या तदनुष्ठान-
पर्यन्तं विवक्षितम्

“तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्”

[भा० ७ स्क० । १ अ० । ३१]

इत्यत्रापि केनाप्युपायेनेति धर्मबुद्ध्यनुष्ठितेनायत्नसिद्धेन वा
भगवद्गुणश्रवणेनेत्यर्थः तेन शिशुपालादौ नाव्याप्तिः, भगवद्गुण-
श्रवणेन वक्ष्यमाणकामक्रोधाद्युद्दीपनद्वारा द्रवावस्थां प्राप्तस्य
चित्तस्य धारावाहिका या सर्वेशविषया वृत्तिर्भगवदाकारतेत्यर्थः

तदाकारतैव हि सर्वत्र वृत्तिशब्दार्थोऽस्माकं दर्शनेऽतः सा
भक्तिरित्यभिधीयते शास्त्रविद्भिः, तथा च शास्त्रम्—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियुक्तस्य योगस्य) निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

[भा० । ३ स्क० । २६ । ११ । १२]

अत्राविच्छिन्नेति धारावाहिकता दर्शिता, यथा गङ्गाम्भस इति
दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकेऽपि मनसि द्रवावस्था मयि सर्व्वगुहाशये
मनोवृत्तिरिति सर्व्वेषाकारता तेनाद्रवावस्थायां धारावाहिक्यपि
वृत्तिर्द्रवावस्थाया मय्याशु विनाशिनी सा द्रव्यत्व-धारावाहिकत्व-
प्रयुक्तापि सर्व्वशेषविषया न भक्तिरित्युक्तम्, तदेव स्पष्टयितुं चित्त-
चेष्टितमाचष्टे—

चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।

तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

जतुनो हि दहनतात्मकतापकयोगमन्तरेण काठिन्यशान्तिर्न
भवति सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति
सर्व्वसिद्धम्, एवं चित्तस्यापि वक्ष्यमाणकामादिर्विषयात्मकतापक-
संयोगं विना न द्रवीभावो विषयमात्रसंयोगपाटवे तु शिथिली-
भावमात्रमिति तापकपदोपादानेन सूचितम्, तानेव तापकाना-
काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादयः ।

तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनन्तु तत् ॥ ५ ॥

एषां प्रत्येकं लक्षणं भेदांश्च वक्ष्यति, यद्विषये कामादीना-
मुद्रेकस्ताद्विषये चित्तस्य द्रवीभावः पुनर्विषयान्तरसञ्चारादिना

कामादि-तिरोभावे काठिन्यमेवेत्यर्थः । द्रवीभावप्रयोजनमाह—

द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्तु वस्तुना ।

संस्कारवासनाभाव-नाशनाशब्दभागसौ ॥ ६ ॥

न तु विनश्यताज्ञानेन जनितस्तार्किकादिपरिकल्पित
आत्मगुण इत्यर्थः ।

शिथिलीभावभावन्तु मनो गच्छत्यतापकैः ।

न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन ॥ ७ ॥

तु ईषदर्थे अतापकैरीषत्तापकैः सौरालोकादिस्थानीयै-
र्विषयैर्योगे सति मनः किञ्चिदवयवविशरणमात्रं प्राप्नोति, अतः
शिथिलीभूते जतुनीव तादृशे मनसि न किञ्चिद्वस्तु वासनात्वेन
विशति, किन्तु वासनावैलक्ष्य्येन तदाभासत्वेनैव विशतीत्यर्थः ।
चित्तद्रुतौ भवति वासनाशिथिलीभावे तु वासनाभास इत्यत्र
विनिगमकमाह—

द्रवतायां प्रविष्टं सद्यत् काठिन्यदशां गतम् ।

चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यांमपि तन्नैव मुञ्चति ॥ ८ ॥

द्रवावस्थाप्रविष्टं हिङ्गुलादिरङ्गस्य जतुनः पुनः काठिन्या-
पनयनेन काष्ठादिसंयोगे जायमाने यथा स एव रङ्गः प्रतिभासते
शैथिल्यावस्थाप्रविष्टस्तु रङ्गो न तथा एवं द्रवावस्थे चेतसि
यद्वस्तुस्वरूपं प्रविष्टं सत्काठिन्यदशापर्यन्तं स्थितं तत् पुनर्द्रवी-
भावान्तरेण विषयान्तरे गृह्यमाणेऽपि प्रकाशमानत्वाच्चेतसा न
त्यज्यतेऽतः सा वासनेत्युच्यते, शैथिल्यावस्थाप्रविष्टन्तु काठिन्या-
वस्थापर्यन्तं तिष्ठति तिष्ठद्वा विषयान्तरग्रहणसमये चित्ते न
त्यज्यते इति सवासनाभास इत्यर्थः । अतएव यस्यैकद्रुते चित्ते

भगवदाकारता प्रविष्टा सर्व्वदा तद्भानात् कृतकृत्यो भवतीत्युक्तम् ।

सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ४५]

इति सर्व्वभूताग्रहणसमयेऽपि द्रवावस्थाप्रविष्टभगवदाकारता-
प्रविष्टाया एव प्रकाशनाज्जितुरङ्गवत् सर्व्वभूते भगवद्भानोपपत्तिः
स च भागवतोत्तमः एतादृशसंस्कारस्यापि नाशित्वादिति भावः,
अतएव ब्रह्मविदेवैतादृश इत्यपास्तम्, तस्य ब्रह्मविदः द्रवा-
वस्थाया अनपेक्षितत्वेनोत्तम-मध्यम-प्राकृतभक्तेष्वगणनीयत्वात्
अत्र तु द्रवावस्थापरिपुष्टौ “सर्व्वभूतेषु यः पश्ये” दित्यवस्थायां
भागवतोत्तमः उक्तः ईषदद्रवावस्थायान्तु वासनाभासेन—

ईश्वरे तदधीनेषु (च) वालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्री कृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ४६]

इत्युक्तं, एतादृगवस्था यतोऽग्रे द्रवावस्थाया उत्पत्त्यमान-
त्वादित्यर्थः । यस्य तु चित्ते न द्रवावस्थापुष्टानामीषदुत्पन्ना
किन्तु स्वयं तदर्थं भागवतधर्म्मान् श्रद्धयानुतिष्ठति स
काठिन्यावस्था विनाशसामग्र्यविशिष्टः ।

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ४७]

इत्युक्तम्, प्रकृतिरारम्भस्तस्यां वर्त्तमानः प्राकृतः, साम्प्रतं
प्रारब्धभक्तिसाधनानुष्ठान इत्यर्थः । इयमेव द्रवावस्थाप्रणयानु-

रागस्नेहादिशब्दैरपि सङ्कीर्त्यते यथा—

विमृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरशनया धृतद्विपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ५५]

प्रणयो द्रवावस्था स एव रसना रज्जुवद्वन्धनसाधनं, तस्यां
द्रवावस्थायां प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमनाभावादित्यर्थः, द्रवावस्था-
प्रविष्टभगवतसरूपभानस्य त्रिविधत्वादुत्तमभागवतोऽपि त्रिविधः,
तत्राद्यं प्रपञ्चसत्यत्वभानसहितं यथा—

खं वायुमग्निं सलिलं महीञ्च
ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ४९]

इत्यादि, अनेन प्राकृतो भागवतोत्तमः । द्वितीयं प्रपञ्च-
मिथ्यात्वभानसहितं यथा—

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं
स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्तं
मायात उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥

[भा० । १० स्क० । १४ अ० । २२]

अनेन मध्यमो भागवतोत्तमः । तृतीयं प्रकारद्वयेनापि प्रपञ्च-
भानरहितं यथा—

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्वृत (जित) चेतसा ।
 औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥
 प्रेमातिभरनिर्भिन्न-पुलकान्नोऽतिनिर्वृतः ।
 आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ! ॥

[भा० । १ स्क० । ६ अं० १७—१८]

अनेनोत्तमो भागवतोत्तमः साधनाभ्यास-परिपाकेणोत्तम
 भूमिलाभः, द्रवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्यानपायित्वे स्थायि-
 शब्दोऽपि तत्र मुख्य एव न पारिभाषिक इत्याह—

स्थायिभावगिरातोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते ।
 व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥ ९ ॥

विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगेनाभिव्यक्तः स्थायीभाव
 एव सभ्याभिनेययोर्भेदतिरोधानेन सभ्यगत एव सन् परमानन्द-
 साक्षात्काररूपेण रसतामाप्नोतीति रसविदां मर्यादा ।

तदुक्तमाचार्यभरतेन—

‘विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’ रिति, अतो
 भक्तेरपि रसतां वक्तुं स्थायीभावो निरूप्यत इति भावः ।

स्थायिभावरसत्वोपपत्तये परमानन्दरूपतामुपपादयति—

भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ।

मनो गतस्तदाकार-रसतामेति पुष्कलम् ॥ १० ॥

विम्बमेव ह्युपाधिनिष्ठत्वेन प्रतीयमानं प्रतिविम्बमित्युच्यते
 परमानन्दश्च भगवान् मनसि प्रतिविम्बितः स्थायिभावतामासाद्य
 रसतामापादयतीति भक्तिरसस्य परमानन्दरूपत्वं निर्विवादम्,
 नाप्यालम्बनविभाव-स्थायिभावयोरैक्यं विम्ब-प्रतिविम्बभावत्वेन

भेदस्य व्यवहारसिद्धत्वात् ईश-जीवयोरिव ।

नन्वेवं भगवदाकारस्य परमानन्दरूपस्य स्थायिभावत्वेन भक्तिरसस्य परमानन्दरूपत्वंमस्तु कान्तादिविषयाणां शृङ्गारादिरसानामतथात्वात् कथं परमानन्दरूपता ? इत्यत आह—

कान्तादिविषयेऽप्यस्ति कारणं सुखचिद्धनम् ।

कार्य्याकारतया भेदेऽप्यावृतं मायया स्वतः ११ ॥

“आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” “आनन्देन जातानि जीवन्ति” “आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (तै० । उ० । मृ० । व० । ३ । ६ अनु० । २ । ३ । ४) इत्यादिश्रुत्या हि परमानन्दरूपं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्रतिपादितम् । “जन्माद्यस्य यतः ” (ब्रह्मसू० । १ अ० । १ पा० । २ सू०) इति न्यायेन तथैव निर्णीताम् उपादानाभिन्नञ्च सर्व्वं कार्य्यं मृदभिन्नघटवत् सर्वत्र दृष्टम् “ सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ” (छा० । ३ अ० । १५ ख० । १) “इदं सर्व्वं यदध्यमात्मा ” (वृ० । अ० । ४ । ५ । ७) ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ (छान्द० । ६ अ० । २ ख० । १) इत्यादि श्रुतिश्च तथैव प्रतिपादितम् “ तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिम्य ” (२ अ० । १ पा० । १५ सू०) इति न्यायेन च निर्णीतम् । एवं सत्यप्यखण्डानन्दाद्वयाकारेण तदभाने हेतू मायानिमित्तौ वावरणविक्षेपावित्याह—कार्य्येति अकार्य्यस्यापि कार्य्याकारेण भानं विक्षेपः अखण्डानन्दकारेण स्वतोऽभानमावरणम्, तदुक्तम्—

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मानि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ इति

[भा० २ स्क० । ६ अ० । ३३]

कथं तर्हि तस्य भानमित्यत आह—

सदज्ञानञ्च तद्वत्त्वं मेयं कान्तादिमानतः ।

मायावृत्ति-तिरोधाने वृत्त्या सत्त्वस्थया क्षणम् ॥१२॥

अज्ञानज्ञापकत्वेनैव हि सर्वेषां मानानां मानता अन्यथा स्मृतेरपि मानतापत्तेः, अज्ञातञ्च स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्यमेव न जडं तस्य मानाप्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावात् अतः कान्तादिगोचर-मानानामज्ञान-ज्ञापकत्वेन प्रामाण्याय तत्तदवच्छिन्नचैतन्यमेव विषयः वाच्यः अन्यथा तदयोगात्, तथाच सात्त्विक्या प्रमाणजनिताऽपरोक्षे वृत्त्यावरणतिरोभावे सति तत्तद्विषया-वच्छिन्नत्वेन भासते वस्तुतः परमानन्दरूपविषयोपादानचैतन्या-वच्छिन्न-चैतन्यास्वरूपाभानाच्च न सद्यो मुक्तिः स्वप्रकाशभङ्गो वा, ततः किमत आह—

अतस्तदेव भावत्वं मनसि प्रतिपद्यते ।

किञ्चिन्नन्यूनञ्च रसतां याति जाड्यविमिश्रणात् ॥१३॥

विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव द्रवावस्थामनोवृत्त्या रूढतया आविर्भावित्वं प्राप्य रसतां प्राप्नोतीति न लौकिकरसस्यापि परमानन्दरूपतानुपपत्तिः, अतएवानवच्छिन्नचिदानन्दधनस्य भगवतः स्फुरणाद्भक्तिरसेऽत्यन्ताधिक्यमानन्दस्य लौकिकसेतु-विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दांशस्य स्फुरणात् तत्रानन्दस्य न्यूनतैव तस्माद्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्षं सेव्य इत्यर्थः ॥

इति वेदान्त-सिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ।

साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

स्थायिनो रसतेत्यनुषङ्गः, एतावदेव व्युत्पादयितुं साङ्ख्य-सिद्धान्तम् व्युत्पादयति—

तमोरजःसत्त्वगुणा मोह-दुःख-सुखात्मकाः ।

तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः सर्वं कार्यञ्च तन्मयम् ॥ १५ ॥

तथाहि साङ्ख्या एवमाचक्षते—सर्वे भावाः सुख-दुःख-मोहा-
त्मकैकसामान्यप्रकृतिकाः सुखदुःखमोहात्मकत्वेन प्रतीयमानत्वात्
ये यदात्मकत्वेन प्रतीयन्ते ते तदात्मकसामान्यप्रकृतिकाः यथा
मृदात्मकतया प्रतीयमाना मृत्सामान्यप्रकृतिका घट-शरावादयः
अनुगतकारणातिरिक्तसामान्यानभ्युपगमात् न घटत्वादिना
व्यभिचारः सुख-दुःख-मोहात्मकत्वेन चैते प्रतीयन्ते तस्मात्तत्-
सामान्यप्रकृतिका इत्यनुमानेन सुख-दुःख-मोहात्मकप्रकृतिसिद्धिः,
तत्र यत् सुखं तत् सत्त्वं, यद् दुःखं तद् रजः, यो मोहो विषादः स तम इति
तस्मात्रिगुणात्मकापि सिद्धिः ।

न च परमाणुभिर्ब्रह्मणा चार्थान्तरता परमाणुवादे
कार्य-कारणयोर्भेदाभ्युपगमेन तेषामतीन्द्रियत्वेन च तदात्म-
कतया कस्यापि कार्यस्य प्रतीयमानत्वाभावात् परमाणुषु
प्रमाणाभावाच्च सर्गाद्यकालीनकार्योपादानानुमानस्य लाघव-
तर्कसहकारेणैकोपादानविषयत्वात् क्षित्यादिकर्त्रनुमानस्यैककर्तृ-
विषयत्ववत् कार्य-कारणयोरभेदाभ्युपगमेऽपि न जगतो
ब्रह्मात्मना प्रतीयमानत्वं सम्भवति ।

ब्रह्मणः सार्व्वलौकिकमानागोचरत्वाभ्युपगमात् सद्रूपेण
ब्रह्मापि सर्व्वप्रमाण-गोचरः, तथाच तदात्मना कार्यस्य
प्रतीयमानत्वमस्त्येवेति चेत् किमनेनाकाण्डताण्डवेन ब्रह्मणो
निःसामान्यविशेषत्वेन नानारूपासम्भव इति साङ्ख्यसङ्ख्या-
वतामभिमानः ।

ननु भवतामसिद्धो हेतुः सुख-दुःख-मोहानामान्तराणां
बाह्यघटादितादात्म्यासम्भवात् सम्भवम्वा सर्व्वं वस्तु सर्व्वं
प्रमातारं प्रति त्र्याकारतया प्रथेत ? इत्यत आह—

त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु त्र्याकारमीक्षते ।

निजमानस-सङ्कल्पभेदेन पुरुषैस्त्रिभिः ॥ १६ ॥

न तावदान्तर-बाह्ययोस्तादात्म्यसम्भवः बाह्यानामेव मनः-
प्रतिविम्बितत्वेनान्तरत्वात्, नापि सर्व्वान् प्रति तुल्यभानप्रसङ्गः
तत्तद्वासनारूपसहकारिभेदात्; एतदेवोदाहरति—

कामिन्याः सुखता भर्त्ता सपत्न्या दुःखरूपता ।

तदलाभात्तथान्येन मोहत्वमनुभूयते ॥ १७ ॥

भर्त्तारं प्रति हि कामिन्याः सत्त्वांश एवोद्दिच्यते सपत्नीं
प्रति तु रजोऽंश एव तां कामयमानमन्यञ्च तामविन्दन्तं तमोऽंशं
एव अतः क्रमेण तेषु सुख-दुःख-विषादाः प्रादुर्भवन्त्यतो व्यवस्थो-
पपत्तिः वासनाभेदेनैकस्मिन्नपि भानभेदो भट्टाचार्य्यैरप्युक्तः
“परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ कुणपः कामिनीभक्ष्य-”
मिति तिस्रो विकल्पना इति फलितमाह—

एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ।

तदा सस्थायिभावत्वं प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥ १८ ॥

क्रोधादिभावस्यापि रजस्तमोऽमिश्रितत्वोद्रेक-निबन्धनचित्त-
द्रुतिफलितत्वात् सुखमयत्वमित्यभिप्रायः द्रवीभावस्य सत्त्व-
धर्मत्वात्तं विना च स्थायिभावासम्भवात् सत्त्वगुणस्य च सुख-
रूपत्वात् सर्व्वेषां भावानां सुखमयत्वेऽपि रजस्तमोऽंशमिश्रणा-

त्तारतम्यमवगन्तव्यम्, अतो न सर्वेषु रसेषु तुल्यसुखानुभवः
उपरिष्ठाच्च स्पष्टीकरिष्यते ।

अत्राहुस्ताकिंकाः नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मनस्तस्य
कथं सावयवदृष्टान्तेन द्रवीभावद्वारा विषयाकारपरिणामो वक्तुं
शक्यते; न हि निरवयवस्य ह्रासवृद्धी सम्भवतः तस्मादुक्त-
स्थायिभाव-निरूपणमसङ्गतमिति तत्राह—

परमाण्वेकरूपन्तु चित्तं न विषयाकृति ।

इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितम् ॥ १९ ॥

आदिशब्दाद्विभुः मन इति, प्राभाकराणां समनन्तरप्रत्यय
एवोत्तरज्ञानकारणतया मन इति सौगतान्नाञ्च मतं सङ्गृहीतम्;
अयम् भावः करणत्वात् परमाण्वादिवत्, इन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिवत्
मनसो मध्यमपरिमाणत्वमनुमीयते, न चाणुत्वानुमाने किञ्चि-
ल्लिङ्गमस्ति ।

नापि नित्येन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवत् बुद्धित्वानुमानात् नित्य-
त्वस्यासिद्धत्वात् आकाशस्यापि नित्यत्वाभावेन तत्कार्य-
श्रोत्रस्य सुतरां नित्यत्वाभावात्, अतएव जन्यस्य विभुत्वाभा-
वान्मध्यमपरिमाणत्वानुमानस्य श्रोत्रेण व्यभिचारः यदिन्द्रियं
यदुणग्राहकं तदिन्द्रियं तदुणवदिति व्याप्तेः, यथा चक्षुरादेः
स्वग्राह्यगुणवद्भूतारभ्यत्वं साध्यते तथा मनसोऽपि पञ्चमहा-
भूतग्राहकत्वेन तद्वत्त्वनिश्चयात् स्वग्राह्यगुणवत्येव भूतारभ्यत्वं
साध्यतां विशेषाभावात् ।

न च विजातीयानामनारम्भकत्वं विशेषः सुवर्णसूत्रैः
पट्ट-सूत्रैः कार्पास-सूत्रैश्च विजातीयैरेकपटारम्भदर्शनात् ।

तत्रावयव्यनङ्गीकारेऽन्यत्रापि तथानङ्गीकार-सम्भवादवयविनो
दत्तजलाञ्जलिताप्रसङ्गात्, तस्मादपञ्चीकृत-पञ्चमहाभूतारम्भं
सत्त्वं प्रधानं सङ्कोच-विकाश-शीलं स्वच्छद्रव्यचक्षुर्वन्मूर्त-
द्रव्याभिधातयोग्यञ्च देहपरिमाणं मनोऽभ्युपगन्तव्यम् सिद्धान्ते
सुख-दुःखेच्छा-ज्ञानादीनां तदाश्रयत्वाभ्युपगमात्, तेषाञ्च
सर्वशरीरव्यापित्वेनोपलम्भात् ।

तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्वशरीरव्यापित्वात् अणुत्वाभावे
युगपत्सर्वेन्द्रिय-सम्बन्ध-सम्भवाद्युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग
इति चेन्न एकेनेन्द्रियेणैकदा एकमेव जन्यते इति नियम-
स्तावदावयोः समः, अन्यथा युगपच्चाक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः किं
न स्यात् ? नाना इन्द्रियजन्यज्ञानानान्तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत एव
दीर्घां शङ्कुलीं भक्षयतः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानां युगपदनु-
भवात्, सुषुप्त्यन्यथानुपपत्त्या त्वङ्मनःसंयोगजं ज्ञानमत्र कारण-
त्वेन त्वयाभ्युपगमादरसनावच्छिन्नत्वङ्मनःसंयुक्तस्य गुहस्य
युगपद्रसस्पर्शोपलम्भस्तत्रापि दुर्निवारः, तस्मान्नास्मदभ्युपगते
मनसि श्रुति-स्मृति-न्याय-सिद्धे विपत्तिः सम्भवति समनन्तर-
प्रत्ययस्त्विति निर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः, विस्तरस्त्वस्मदीय-वेदान्त-
कल्पलतायामनुसन्धेयः ।

अतः स्वच्छस्वभावस्य सावयवस्य मनसो-दर्पणादिवद्-
विषयाकारग्राहकत्वं वेदान्तशास्त्रे साङ्ख्यशास्त्रे च यन्निरूपितं
तत् प्रामाणिकत्वाद्देदान्ते समीचीनमेवेत्याह—

गृह्णाति विषयाकारं मनोविषययोगतः ।

इति वेदान्तिभिः साङ्ख्यैरपि सम्यङ्निरूपितम् ॥२०॥

यद्यपि साङ्ख्यानामाहङ्कारिकं मनः ब्रह्मवादिनान्तु मते
भौतिकमिति महान् विशेषस्तथापि विषयाकारग्राहकत्वं समान-
मिति तुल्यबहुभयोरुपन्यासः द्रवीभावपूर्वकं चित्तस्य
विषयाकारभजनमित्यत्र भाष्यकारवचनमुदाहरति—

मुषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।

घटादिव्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवम् ॥२१॥

मूषायां पुटकपाकयन्त्रे तद्वाराद्रवीभूतं ताम्रं यन्त्रप्रतिमाद्या-
कारघटिते मृदादिसंस्थानविशेषे सिक्तं भवति तत्तदुदरस्थ-
संस्थानाकारं भवति द्रुतत्वात् । एवं रागद्वेषादिना द्रवीभूतं
चित्तं चक्षुरादिद्वारा यत्र सिक्तं भवति स्वयमपि तद्विषयाकारं
भवतीति कारिकार्थः ।

यद्यप्यस्मिन् वाक्ये सामान्यत एव द्रवीभाव उक्त-
स्तथाप्यनुभववलाद्वागद्वेषादिविषये व्यवस्थाप्यते तदभावे तु
शिथिलीभावमात्रमित्युक्तमधस्तात् मनोविषयाकारविषयगता-
वरणनिवर्तकत्वादा लोकवदित्यनुमानमस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—

व्यञ्जको वा यथा लोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकात्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥२२॥

व्यञ्जकस्य तदाकारत्वाभावे तद्वतवरणनिवृत्तेरदर्शना-
दित्यर्थः ।

भगवत्पूज्यपादानामियमुक्तिः सयुक्तिका ।

तथा वार्त्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः ॥ २३ ॥

व्यञ्जको वेत्याद्युक्तिर्वार्त्तिककाराणामपि युक्तिरनुमानरूपा
दर्शिता । वार्त्तिककाराणां वाक्यान्तरमुदाहरति—

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेययेति चेत् ।

मेयाभिसङ्गतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥

मातुश्चिदश्चिद्ग्रन्थिरूपात्सचित्कादन्तःकरणाद्दृष्टिज्ञानाख्यस्य
द्रवीभावपूर्वकस्य मातुः शब्दवाच्यस्य परिमाणविशेषस्याभि-
निष्पत्तिर्भवति तच्च परिणामविशेषात्मकं मानं निष्पन्नं सच्चक्षुरादि-
द्वाराघटादिविषयपर्यन्तंगच्छति, शरीरावच्छिन्नमन्तःकरणप्रत्यज-
देव कुल्याजलवत्, ततश्च घटादिसम्बद्धं सद्द्वयकारतां प्राप्नोति,
ततश्च तत्र चैतन्याभिव्यक्त्या घटाद्युपलम्भ इति कारिकार्थः
सर्वा चेयं प्रक्रियास्माभिर्विस्तरेण सिद्धान्तविन्दौ प्रतिपादिता,
ग्रन्थगौरवभिया नोदाहियते ।

पञ्चदश्यां विद्यारण्यैरप्ययमर्थो दर्शितः, तमुपसंहारव्याजेनाह—

अतो मांसमयी योषित् काचिदन्या मनोमयी ।

मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यतेऽत्र मनोमयी ॥ २४ ॥

मनोमयाकारभेदं विनैकस्मिन् भौतिके पिण्डे भेदप्रत्यया-
योगात् । भेदप्रतीतिमेव सर्वसिद्धामुदाहरति—

भार्या स्नुषा ननान्दा च याता मातेत्यनेकधा ।

जामाता श्वशुरः पुत्रः पितेत्यादि पुमानपि ॥ २५ ॥

भिद्यत इत्यनुषङ्गः, एकानेकत्ववैधर्म्यमुक्त्वा विनाशित्वा-
विनाशित्ववैधर्म्यान्तरमाह—

वाह्यापिण्डस्य नाशेऽपि तिष्ठत्येव मनोमयः ।

अतः स्थायीति विद्वद्भिरयमेव निरूपितः ॥ २६ ॥

अपिशब्दाद्वाह्यस्य देशकालादिना व्यवधानेऽपि मनोमयो-
ऽव्यवहित एवेत्यर्थः ।

एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितम् ।

विशेषेण तु सर्व्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥ २७ ॥

मनोमयो विषयाकार एवाविनाशित्वात् स्थायीति कथितम्,
तस्य तुरतिहासारूपेण भेदस्तल्लक्षणञ्च वक्ष्यतेऽन्तरोल्लासे
इत्यर्थः । यस्माद्द्रुतचित्तप्रविष्टो विषयाकारोऽनपायोऽस्मात्स्थायी-
भावः ॥

भगवन्तं विभुं नित्यं पूर्णं बोधसुखात्मकम् ।

यद्गृह्णाति द्रुतं चित्तं किमन्यदवशिष्यते ॥ २८ ॥

विभुमिति सर्व्वदेशव्यापकत्वं, नित्यमिति सर्व्वकालव्याप-
कत्वं, पूर्णमित्यद्वितीयतया सर्व्वद्वैतप्रमाधिष्ठानत्वं, बोधसुखात्मक-
मिति निरतिशयपुमर्थत्वं दर्शितम्, एतादृशेन भगवदाकारेण
मनोगतेनानादिकाल-प्रविष्टासङ्ख्य-विषयाकाराणां कवली-
करणात्तन्मात्रपरिस्फूर्त्या कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

द्रवीभावस्य प्रयोजनं पूर्व्वोक्तमेव स्मारयति तत्र प्रयत्नदर्ढ्यायः-

कठिना शिथिला वा धीर्न गृह्णाति न वास्यते ।

उपेक्ष्याज्ञानमित्याहुस्तद्बुधाः प्रसरादिषु ॥ २९ ॥

कठिना धीर्न गृह्णात्येव शिथिला तु गृह्णात्यपि न वास्यते
द्रवीभावाभावात् इति पूर्व्वमेवोक्तं, द्रवीभावः काठिन्यमीषद्द्रवत्वं
शैथिल्यं, तच्च द्रवावस्थाकार्य्यमूतसात्त्विकभावादित्यवसेयम्, ते च

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥

इत्यभिप्रायः, अतएव भगवद्विषये काठिन्यं निन्द्यते ।

तदश्मसारं हृदयं वत्तेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।

न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥

[भा० २ स्क० १३ अ० १२४]

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।

विनानन्दाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाशयः ॥

[भा० ११ स्क० १४ अ० १२३]

भक्तिश्च द्रवता चेतसा विना कथं स्यात् ? द्रवचित्तश्च कथं रोमहर्षमानन्दाश्रु विना जायते इत्यर्थः । अश्रु-पलकयोरभिधानं स्तम्भस्वेदादीनामप्युलक्षणम्, यतो द्रवत्वाभावे चित्तं न वास्यते-
ऽतो बुधाः पण्डिताः कामक्रोधादिना स्पन्दीभूतं पतितया पाषाणादिज्ञानमुपेक्ष्याज्ञानं संस्काराजनकमित्याहुः ।

तथा चाहुर्न्यायवार्तिककृतः—

“यन्न सुखसाधनं न दुःखसाधनं तदेवोपेक्षणीय”मिति सुखसाधने रागः संस्कारहेतुर्दुःखसाधने द्वेषस्तथा तदुभयाभावे तु चित्तद्रवत्वाभावान्न जायते यद्दुःसंस्कार इत्यर्थः, एतावान् हि सर्व्वेषां शास्त्राणां रहस्यभूतोऽर्थः यद्विषया-
कारता निराकरणपूर्व्वकं चित्तस्य भगवदाकारतासम्पादनम् सर्व्वेषामपि शास्त्राणामत्रैव व्यापारभेदेन पर्य्यवसानात् नत्वन-
दिकाले द्रवचित्ते प्रविष्टतत्तादिष्टानिष्टविषयकोटिसङ्कीर्णता-
चित्तस्य स्वभावभूताशीततेव तोयस्योष्णतेव दहनस्य सञ्चरिष्णुतेव पवनस्य कथं निवर्त्ततां धर्मिणि सत्यं सति वा स्वभावानुपमर्हा-
दित्यत आह—

काठिन्यं विषये कुर्याद्द्रवत्वं भगवत्पदे ।

उपायैः शास्त्रनिर्दिष्टैरनुक्षणमतो बुधाः ॥ ३० ॥

विषयाकारता हीनचित्तस्य स्वभावभूता तस्या आगन्तुक-
हेतुजन्यत्वात्, तथाहि स्थूलविषयाकारताहेतुरिन्द्रियसन्नि-
कर्षादिजागरणे, सूक्ष्मविषयाकरताहेतुर्मनोगतवासना स्वप्ने,
तदुभयाभावे तु सुषुप्तिवन्निर्विषयमेव चित्तं भवति, सुषुप्तौ
चित्तलयाभिधानं निर्विषयकत्वाभिप्रायमेव एतच्च भगवता
सूत्रकारेणैव प्रदर्शितम्—

“तदापीतेः संसारव्यपदेशात्” (ब्रह्मसू० ४।२।८ सू०) अप्रीतिर्लयः
मर्यादायामाह अप्रीतिं लयं मर्यादीकृत्य तस्य मनसो
लयात् पूर्वकाले संसारव्यपदेशः, न तु तल्लये सतीति सूत्रार्थः
तथाच सुषुप्तावपि पुनरुत्थानेन संसारव्यपदेशस्य सत्त्वान्न
मनोलयः विवरणकाराणान्तु केयं सूक्ष्मता नागेत्यगदिना
मनोल्याभिधानं तत्परमत-खण्डनाभिप्रायेण न तु स्वमतानुसारेण
सूत्रविरोधादिति भावः ।

भववदाकारता तु चित्तस्य स्वाभाविकी तस्य कारणीभूत-
सूक्ष्मकारणानिर्वचनीय-विचित्रानेक-शक्तिमन्मायाधिष्ठानस्य
विभोः सर्वान्तर्यामिणः सर्वत्रानुगतत्वात् यथा घटस्य
जलादिपूर्णताकारणता साध्या आकाशपूर्णता तु स्वतस्तस्य
सर्वव्यापकत्वात्तद्वत् तदुक्तं वार्त्तिककारपादैः,—

वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेव न कारकात् ।

विपत्सम्पूर्णतोत्पत्तौ कुम्भस्येव दशा धियाम् ॥

घटदुःखादिरूपत्वं धियां धर्मादिहेतुता ।

स्वतः सिद्धात्मसम्बोधव्याप्तिर्वस्त्वनुरोधतः ॥ इति

चित्तस्य भगवदाकारतायाः स्वाभाविकत्वेन हेत्वनपेक्षायां
शास्त्रस्य कोपयोग इति चेत् अन्याकारताविरोधिभगवदाकारता-
सम्पादनमित्यवेहि । या हि स्वाभाविकी भगवदाकारता चित्तस्य
विषयाकारतासहचरितत्वात् तत्साधकत्वाच्च न तद्विरोधिनी
शास्त्रजन्या तु साधनोपक्रमे परोक्षे भासमानाभ्यासक्रमेण विषया-
कारतां शनैः शनैस्तिरोदधती साधनपरिपाकेणापरोक्षतां
नीता सती तां समूलघातमुपहन्ति अतएवोक्तम्—

यर्हज्वनाभ-चरणैषणयोरुभक्त्या

चेतोमलानि विधमेद्गुण-कर्मजानि ।

तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं

साक्षाद्यथा ऽमलदृशोः सवितुः प्रकाशः ॥

[भा० । ११ स्क० । ३ अ० । ४०]

यथाग्निना हेममलं जहाति

ध्मातं पुनः सम्भजते च रूपम् ।

आत्मा च कर्मानुशयं विधूय

मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥

यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ

मत्पुण्यगाथा-श्रवणाभिधानैः ।

तथा तथा पश्यति वस्तुसूक्ष्मम्

चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम् ॥

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ।
 मामेव (मनु) स्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥
 तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्न-मनोरथम् ।
 हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥

[भा० । ११ स्क० । १४ अ० । २५-२८]

एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः शनकादिभिः ।
 सर्व्वतो मन आकृष्य मय्यद्धा वेद्यते यथा ॥

[भा० । ११ स्क० । १३ अ० । १४]

स च कपिलदेवेनोक्तः—

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्म्मणामलात्मना ।
 तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम् ॥
 ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
 तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥
 प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
 तिरोभवित्री शनकैरग्रेयोनिरिवारणिः ॥

[भा० । ३ स्क० । २७ अ० । २१-२२-२३]

प्रकृतिः स्वाभाविकी विषयाकारतेत्यर्थः । हंसगीतासु च
 गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ! ।
 कथमन्योऽन्यसन्त्यागो मुमुक्षोरतितितितीर्षोः ॥

[भा० । ११ स्क० । १३ अ० । १७]

इति शनकादिप्रश्नस्योत्तरम् भगवानुवाचः—

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
 अहमेव न मत्तोऽन्यादिति बुध्यध्वमज्जसा ॥

[भा० । ११ स्क० । १३ अ० । २४]

जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
 तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥
 यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।
 मयि तुर्य्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥
 अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्य्ययम् ।
 विद्यान् निर्व्विद्य संसारचिन्तां तुर्य्ये स्थितस्त्यजेत् ॥
 यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्त्तेत युक्तिभिः ।
 जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥
 असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृताभिदा ।
 गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नधियो(दृशे) यथा ॥
 यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्
 भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।
 स्वप्ने सुषुप्ते उपसंहरते स एकः
 स्मृत्यन्वयात्रिगुणवृत्तिद्विगिन्द्रियेशः ॥
 एवं त्रिमृश्य गुणतो मनसः स्त्रयवस्था
 मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
 संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्ण-
 ज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम् ॥

[भा० । ११ स्क० । १३ अ० । २७—३३]

एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रमात्मनि ।

उपारमेत विरजं (तं) मनो मय्यर्प्य सर्व्वगे ॥ इत्यादि ।

[भा० । ११ स्क० । ११ अ० । २१]

अयमत्र निष्कर्षः ;—चित्तेष्वाकारसमर्पका विषयास्ते

भगवद्व्यतिरिक्ता न भवन्ति भगवत्यध्यस्तत्वात् । भगवत
एव सद्रूपतया घटः सन् पटः सन्नित्यादि सदाकारेणैव
सर्वविषयाणां स्फुरणात् । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि”
[छान्द० । ३।१४।१] इति श्रुत्या भगवदेकोद्भवत्व-भगवदेक-
स्थितत्व-भगवदेकलयत्वेन मृदघटवदभेदबोधनात् [१] । स्वप्नादि-
प्रपञ्चवद्वाध्यत्वाच्च । अतएव भगवदाकारस्फुरत्या ते सर्वे
निवर्त्तमानाः सद्रूपा स्तद्गुपा एव भवन्ति । अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्य-
त्वादध्यस्तानाम् । एवं सति विषयनिष्ठः सर्वोऽपि प्रेमा
भगवत्येवार्पितो भवति तद्व्यतिरिक्तास्फुरणात् ; एतादृशी-
वावस्था [चावस्था] प्रह्लादेन प्रार्थिता ;—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपयिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ इति

[वि० । पु० । १ अंश० । २० अ० १६]

तस्मादेतादृशयुक्त्यनुसन्धानेन सर्वाधिष्ठानसन्नात्रं परिपूर्ण-
सच्चिदानन्दघनं भगवन्तमद्वयमात्मानं निश्चिन्वता स्वात्मिकविषये-
ष्विव जाग्रतविषयेष्वप्यनुगम्यनुसन्धानेन [२] वैराग्यं महदुपजा-
यते वशीकाराख्यम्, एतच्च मूर्त्रितं भगवता पतञ्जलिना ;—

“दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” इति

(पात० । १५ । सु०)

चतुर्विधं हि वैराग्यं साध्य-साधन-भावापन्नमागमप्रसिद्धम् ;
तत्र महता प्रयासेनापि चित्तदोषानवश्यं निराकरिष्यामी-
त्यध्यवसायात्मकं प्रथमं यतमानसंज्ञा वैराग्यम् । ततो निरन्तर-
मुपायानुष्ठाने क्रियमाणे एतावन्तो दोषा इदानीं क्षीणा

[१] “मृदघटवदभेदबोधनात्” इति च पाठोऽदृश्यते ।

[२] जाग्रद्विषयेऽपि तृच्छत्वानुसन्धानेन इति पाठान्तरं ।

एतावन्तश्चावशिष्यन्त इति चिकित्सकवत् [१] प्रतिक्षणमवधानं
द्वितीयं व्यतिरेकसंज्ञा वैराग्यम् ; एवं प्रतिक्षणं मूमिकाद्वया-
भ्यासं कुर्वतः सर्वतोभावेन बाहिरिन्द्रियाणां विषयेष्व-
प्रवृत्तिर्यान्तःकरणवासनायां सत्यामपि सा तृतीयमेवेन्द्रिय-
संज्ञा वैराग्यम् । एवं भूमिकात्रयाम्यासादृष्टेषु वनितादिष्वानुश्र-
विकेषु स्वर्गादिषु चेन्द्रियैर्गृह्यमाणेष्वपि दोषदर्शनपरिपाकजन्या-
स्पृहात्मिका या चित्तवृत्तिः सा चतुर्थं वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ।
तदपि द्विविधमपरं परञ्च ; द्वितीयं सूत्रितं पतञ्जलिना ;—
“तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्” । [पात० । १६ सू०] इति
पुरुषख्यातिरात्मज्ञानं तदनन्तरं यदुणेषु शब्दादिषु (राष्ट्रादिविषयेषु)
वैतृष्ण्यं वैराग्यं तत्परं श्रेष्ठफलरूपं त्वात्, ततः पूर्ववन्त्वरं साधन-
रूपत्वादित्यर्थः , तस्य च लिङ्गमितरफलानिरपेक्षत्वेन मोक्ष-
मात्रस्पृहालुत्वम्, यथा मुचुकुन्दस्य ;—

न कामयेऽहं (न्यं) तव पादसेवना-

दाकिञ्चनप्रार्थयतमाद्वरं विभो ! ।

आराध्य कस्त्वामपवर्गदं हरे !

वृणीत आयुर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥

तस्माद्विसृज्याशिष ईश ! सर्वशो तः)

रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः ।

निरञ्जनं (न्तरं) निर्गुणमद्वयं परं

त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहम् ॥

चिरमिह वृजिनार्त्तिस्तप्यमानोऽनुतापै-

रवितृषषडमित्रोऽलब्धशान्तिः कथञ्चित् ॥

[१] “चिकित्सावत्” इति च दृश्यते पुस्तकान्तरे ।

शरणद ! समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन !

अभयममृतशोकं पाहि मापन्नमीश ! ॥ इति ।

[भा० १० स्क० ५१ अ० ५५—५७]

एतादृशदशायाश्च भगवत्प्रेमानन्दपराकाष्ठामधिरोहतीति
तं प्रति भगवतोक्तम् ;—

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तूनवधीर्मृगयादिभिः ।

समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रयः ॥

जन्मन्यनन्तरे राजन् ! सर्व्वभुतसुहृत्तमः ।

भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामन्ते ब्रह्म यास्यसि [१] ॥ इति ।

[भा० १० स्क० ५१ अ० ६२—६३]

अपरवैराग्यश्च मूत्रितम् तेन च न प्रेमकाष्ठेति न
तदानीमेव कृतार्थता परवैराग्याभावेन भक्तिप्रकर्षाभावात् तस्यैव
च कृतकृत्यताहेतुत्वादित्यर्थः । परवैराग्यालिङ्गं मोक्ष-
पर्य्यन्तं सकलफलनिरपेक्षत्वं यथा—

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ।

आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥

विमृज्य सर्व्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखम् ।

भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ॥

[भा० ३ स्क० ३५ अ० ३६—४०]

सालोक्य-सार्ष्टि-सामीप्य-सारूप्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥

[भा० ३ स्क० २९ अ० १३]

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।
येऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसज्य(श्च)
सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

[भा० । १ स्क० । २५ अ० । १४]

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
वाञ्छन्ति यत्पादरजः-प्रपन्नाः ॥

[भा० । ११ स्क० । १४ अ० । १४]

प्रह्लादः—अहं त्वकामस्त्वञ्जक्तस्त्वन्तु (ञ्च) स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥

[भा० स्क० । १० अ० । ६]

पृथुः ;—न कामये नाथ ! तदप्यहं भुवम् (क्वचित्-)
न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो
विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥

[भाः । ४ स्क० । २० अ० । १४]

ध्रुवः—या निर्बृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथा-श्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमाहिमन्यापि नाथ ! माभूत्
किन्त्वन्तकःसिखलितात् पततां विमानात् ॥

[भा० । ४ स्क० । ६ अ० । १०]

महिष्यः ;—न वयं साध्वि ! साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
 वैराज्यं [ग्यं] पारमेष्ठ्यं वा[ञ्च] आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥
 कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजःश्रियः ।
 कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्द्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥

[भा० १० स्क० । ८३ अ० । ४१—४२]

इन्द्रः—प्रत्यानीताः परम ! भवता त्रायतान्नः स्वभागा
 दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यवोधि ।
 कालग्रस्तं किंदिदमहो नाथ ! शुश्रूषतां ते
 मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥

[भा० । ७० स्क० । ८ अ० । ४२]

तथा ;—यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसात्मनि[१] ।
 विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं तुच्छैः (क्षुद्रैः) स्वातकोदकैः ॥

[भा० । ६ स्क । १२ अ । २२]

वृत्रः—न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं
 न सार्व्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
 न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
 समञ्जस ! त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥

[भा० । ६ स्क । ११ अः । २५]

श्रुतयः—दुरधिगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
 श्ररितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ।
 न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ! ते
 चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥

[भा । १० स्कः । ८७ अः । २१]

[१] हरौ निःश्रेयसेश्वरे इति पाठान्तरं ।

एवमन्यदप्पूहनीयम् । एतादृशमाक्षेपर्यन्त[१] सकळफलानिर-
पेक्षस्वरूपे परवैराग्ये सति फलान्तरे प्रेम्णोऽनुदयात् परमानन्द-
रूपे(ण) परमात्मन्येव प्रेमपराकाष्ठामारोहति । यथा वृत्रस्य—

अजातपक्षा इव मातरं स्वगाः

स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।

प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा ।

मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वामिति ॥

[भा० ६ स्क० । ११ अ० । २६]

अतएव ज्ञानं विना परवैराग्याभावात्तद्वृत्ते च भगवत्-
प्रेमपरमकाष्ठाभावात्तदर्थ[२] ज्ञानवैराग्ये दृढीकर्तव्ये तदुक्तम्—

असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां

ज्ञानेन वैराग्याविजृम्भितेन ।

योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या

मां प्रत्यगात्मानमिहावरूढे ॥

[भा० । ३ स्क० । २५ अ० । २७]

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।

क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥

[भा० । ३ स्क० । २५ अ० । ४३]

इत्युच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या

भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

[१] एतादृशे मोक्षपर्यन्तानिरपेक्षत्वलक्षणे इति पाठान्तरम् ।

[२] परमाकाष्ठार्थं अनुदयात् इति पाठान्तरम् ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजन् ।

ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ४३]

भागवतस्य भगवद्धर्मानुष्ठातुः पुण्यगाथाश्रवणकर्तुः प्रथमं
भगवत्प्रबोधस्ततः परं वैराग्यं ततः प्रेमलक्षणा भक्तिरित्यर्थः—
एतच्च दर्शितमुद्धवाय श्रीभगवता—

ज्ञानिनस्त्वहमेवेषुः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मद्गते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः[१] पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥

[भा० । ११ स्क० । १६ अ० । २—३]

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां सङ्क्षेपेण तदुक्तम्—

त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो

मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ।

जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्यु

राद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥

[भा० । ११ स्क० । १६ अ० । ७]

भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं मायामयत्वात् स्वप्नवन्मायिकं तुच्छं
दुःस्वरूपञ्च हेयं, भगवान् प्रत्याभिन्नपरमात्मैव सत्यः[२] स्व-
प्रकाशपरमानन्दरूपो नित्यो विभुश्चोपादिय इति स्वरूपं ज्ञान-
मित्यर्थः । भगवद्गीतासु च तदेवोक्तम्—

[१] ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः इति ज्ञानविज्ञानसम्बन्धात् इति पाठो ।

[२] भगवान् इत्यतः सत्य इत्यन्तस्थले "भगवानेव सत्य" इति कश्चित् पाठः ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ इति ॥

गीता ७ अ० १६ । १७ । १८ । १९ ।

वासुदेवातिरिक्तं सर्वं नास्ति मायिकत्वेन तुच्छत्वात् ।
 वासुदेव एवात्मत्वात् प्रियतमः सत्यः स्थायिभाव इत्यर्थः
 एतादृशज्ञानपूर्वकवैराग्यञ्च दर्शितम् ।

श्रुतिप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
 प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥
 कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चयादमङ्गलम् ।
 विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ।

[भा० ११ स्क० १६ अ० १७—१८]

तथान्यत्र—

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।
 पश्येत् पाकविपर्ययासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥
 नित्यार्त्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ।
 गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥

एवं लोकं परं विद्यान्मश्वरं कर्मनिर्मितम् ।
सतुल्यातिशयव्धंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ इति ।

[भा० । ११ स्क० । ३ अ० । १८—२०]

कीदृशी भगवद्धर्मानुष्ठातुर्ज्ञानवैराग्यपूर्विका भगवति
भक्तिरुदेतीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ।
मयि कर्माणि सर्वाणि निरपेक्षः समाचर ॥
श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः ।
गायन्ननुस्मरन् जन्म कर्मचाभिनयन् मुहुः ॥
मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन् मदपीश्रयः ।
लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥

[भा० । ११ स्क० । ११ अ० । २२—२४]

तथा—

भक्तियोगः पुरैवेक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ।
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥
श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम् ।
परिनिष्ठायान्तु पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥
आदरः परिचर्यायां सर्वङ्गैरभिवन्दनम् ।
मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्व्वभूतेषु मन्मतिः ॥
मदर्थेत्व(ष्व)ङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणरणम् ।
मय्यर्पणञ्च मनसः सर्व्वकाम-विवर्जनम् ॥

मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्व्रतं तपः ॥
एवं धर्म्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥

[भा० । ११ स्क० । १६ अ० । १६—२४]

तथान्यत्र—

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥
तत्र भागवतान् धर्माञ्छिक्षेदुर्वात्मदैवतः ।
अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ।
सर्वतो मनसो सङ्गमादौ सङ्गश्च साधुषु ।
दयां मैत्रीं प्रश्रयश्च भूतेष्वश्रद्धा यथोचितम् ॥
शौचं तपस्तिथिषां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः ॥
सर्वत्रात्मेश्वरान् वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
विविक्तं चारवसनं सन्तोषं येन केनचित् ॥
श्रद्धां भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि ।
भनो वाक्काय(कर्म)दण्डश्च सत्यं शम-दमावपि ॥
श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥
 परस्परानुकथनं पावनं भगवद्भयशः ।
 मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निर्वृतिर्मिथ आत्मनः ॥
 स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽर्घौघहरं हरिम् ।
 भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥
 क्वचिद्बुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि
 द्भ्रसान्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
 भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥
 इति भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्भक्त्यां (शिक्षन्) तदुत्थया ।
 नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तरम् ॥ इति ।

[भा० । ११ स्क० । ३ अ० । २१—३३]

तस्मादेवस्मिधैः शास्त्रीयैरुपायैर्मनःशुद्धिं सम्पा-
 दयेदित्यर्थः, शास्त्रीयानेवोपायान् प्रतिपन्नजनबुद्धिसौकर्याय
 भूमिकाभेदेन वक्तुं प्रतिजानीते—

उपायाः प्रथमस्कन्धे नारदेनोपवर्णिताः ।

सङ्क्षेपात्तानहं वक्ष्ये भूमिभेदविभागतः ॥ ३१ ॥

स्पष्टं तानेवाह—

प्रथमं महतां सेवा तद्व्यापात्रता ततः ।

श्रद्धाथ तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥ ३२ ॥

ततो रत्यङ्कुरोत्पात्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ।

प्रेमवृद्धिः परानन्दे तस्याथ स्फुरणं ततः ॥ ३३ ॥

भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वसिंस्तदुणशालिता ।

प्रेम्णोऽथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमिका ॥ ३४ ॥

तथा व्यासनारदसंवादे नारदः—

अहं पुराततिभवे भवं मुने ।

दास्याश्च कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।

निरूपितो बालक एव योगिनां

शुश्रूषणे प्रावृधि निर्विविक्षताम् ॥

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके

दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्त्तिनि ।

चक्षुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः

शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥

उच्छिष्टलोपाननुमोदितो द्विजैः

सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस

स्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता

मनुग्रहेणाश्रुणवं मनोहराः ।

ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः

प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्भुचिः (रतिः) ॥

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामते !
 प्रियश्रवस्य स्वलिता मतिर्मम ।
 य(त)याहमेतत् सदसत्स्व-मायया
 पश्ये मयि ब्रह्माणि कल्पितं परे ॥
 इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरे
 विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
 संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्माभि
 र्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥
 तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
 श्रद्धधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥
 ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपयां दीनवत्सलाः ॥
 येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
 मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥
 एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्त्वया यद्विचिकित्सितम्[१] ।
 यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्माणि भावितम् ॥
 आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।
 तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥
 एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

[१] ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् । इति पाठान्तरम् ।

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
 ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥
 कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् ।
 गृह्णन्ति गुण-नामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥
 ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
 यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥
 इत्थं (मं) स्वनिगमं ब्रह्मन्नेत्येवमदनुष्ठितम् ।
 अदान मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावश्च केशवः ॥

[भाः । १ स्क । ५ अ० । २३—३६]

भगवत्सेवा द्विविधा, भगवद्भक्तसेवा साक्षाद्भगवत्सेवा
 च तत्राद्या यथा—

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते
 स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
 महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
 विमन्यवः सुहृदः साधवो ये
 ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था
 जनेषु देहम्भरवार्तिकेषु
 गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
 न प्रीतियुक्ता यावदर्थान् लोके ।

[भा० । ५ स्क० । ५ अ० । २३]

तथा—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
 स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥
 तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
 अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥
 मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढास्म ।
 मत्कृते त्यक्तकर्माणिस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥
 मदाश्रयाः कथाशृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्तापा नैतान् मद्वतचेतसः ॥
 त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
 सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥

[भा । ३ स्कः । २५ अः । २०—२४]

तथा—

यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायना ।
 सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः सङ्गुन्यापोऽनुसेवया ॥

[भा० । १ स्क । १ अ० । १५]

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

[भा० । १ स्क० । १८ अ० । १३]

[भा० । ४ स्क० । ३० अ० । ३४]

तथा—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
 तथापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥

अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ।
संसारेऽस्मिन् क्षणाद्धोऽपि सत्सङ्गः सेवधिर्नृणाम् ॥

[भा० ११ स्क० २ अ० ७]

तथा—

न रोधयति मां योगो न सा चं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणाः ॥
व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्व्वसङ्गापहो हि माम् ॥
सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वेश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।
रजस्तमः-प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ(युगे) ।
वहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकाया धवादयः ॥

साक्षाद्भगवत्सेवा यथा—

वृषपर्वा वलिर्वाणो मयश्चाथ विभीषणः ।
सुग्रीवो हनुमानूक्षो गजो गृध्रो वणिकपथः ॥
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ।
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥
अव्रतातप्ततपसः(म) सत्सङ्गान्मामुपागताः ।
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ॥

येऽन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ।
 यं न योगेन साङ्ग्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।
 व्याख्यास्वाधायसन्नचासैः प्राप्नुयाद् यन्नवानपि ॥

[भा० ११ स्क० । १२ अ० । १—६]

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽवलाः ।
 ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥
 तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥
 मामेकमेव शरणमात्मानं सर्व्वदेहिनाम् ।
 याहि सर्व्वात्मभावेन यास्यसि ह्यंकुतोभयः ॥

[भा । ११ स्कः । १२ अः । १३—१५]

तदयमत्र निकर्षः । भगवत्सङ्गं वा भगवत्सङ्गिसङ्गं वा यथा-
 योग्यमन्तरणे न भगवति भक्तिः उदेति । एवावांस्तु विशेषः,
 भगवत्सङ्गिनां कृतार्थत्वान्नान्यसङ्गापेक्षा । भगवत्सङ्गिसङ्गानान्तु
 विद्यत एव फलतया भगवत्सङ्गापेक्षेति व्याख्याता द्विविधा
 महत्सेवा । तदयापात्रता ततः । तेषां महतां स्वविषयात्
 स्वकीयैः सुशीलतादिगुणैर्भवन्ति ते च गुणा भवतोक्ताः—

कृपालुपकृततद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदोहिनाम् ।
 सदासारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः ॥
 कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः
 अनीहो मितशुक्ल शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषट्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥

[भा० । ११ स्क० । ११ अ० । २६—३१]

तथा—

मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥
अमानी मत्सरो दक्षो निर्म्ममो दृढसौहृदः ।
असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥
जायापत्यगृहक्षेत्र-स्वजनद्रविणादिषु ।
उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥

[भा० । ११ स्क० । १० अ० । ५—७]

इत्यादि उदाहरणं, प्रह्लादो यथा—

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ।
प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥
ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
आत्मवत् सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥
दासवत् सन्नतार्थाङ्घ्रिः पितृवत् दीनवत्सलः ।
भ्रातृवत् सदृशो स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानदम्भविवर्जितः ॥
नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निस्पृहः
श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा
प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥

[भा० । ७ स्क० । ४ अ० । ३०—३३]

एतादृशशिष्यगुणाभावे तु महत्तमसङ्गो निरर्थक इति
तदयापात्रता भवति द्वितीया भूमिका । सा पि द्विविधा ।
स्वप्रपन्नानपेक्षा तत्सापेक्षा च तत्राद्या यथा—

तप्तहेमनिकायाभं सितिकण्ठं त्रिलोचनम् ।

प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणमुर्जातकौतुकाः ॥

स तान् प्रपन्नार्त्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः ।

धर्मज्ञान् शीलसम्पन्नान् प्रीतान् प्रीत उवाच ह ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

यूयं वेदिषदः पुत्रां विदितं वश्रिकीर्षितम् ।

अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतम् ॥

य परं रहसः(रंहसा) साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंक्षितात् ।

भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्

विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।

अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं

पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ।

न मद्भागवतानाञ्च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥

इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् ।

निःश्रेयसकरञ्चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः ।

वद्धाञ्जलीन् राजपुत्रान् नारायणपरो वचः ॥

इत्यादौ रुद्रप्राचेतससंवादे यथा (वा)
ते मय्यपेताखिल चापलेऽर्भके ।

[भा० । १ स्क । ५ अ० । २४]

इत्यत्र स्वप्रयत्नापेक्षा यथा ध्रुवनारदसंवादे ध्रुवः—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दृशोऽस्माद्विधैस्तु यः ॥
अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्तं धर्ममुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्व्वचोवाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ।
पदं त्रिध्रुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।
ब्रह्मस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥
नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
(दुस्तरान्) विनुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥

श्रीनारद उवाच ।

जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान् वासुदेवस्त्वं भज तत् प्रवणात्मना ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं(केवलं) पादसेवनम् ॥
तत् तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यादा हरेः ॥

[भा० । ४ स्क० । ८ अ० । ३५—४२]

इत्यादि । श्रद्धाया तेषां धर्मेषु । पूर्वोक्तगुणसम्पन्नस्य
महत्तमान् सेवमानस्य तादृशधर्मानुष्ठानादहमपि कृतार्थो
भवेयामिति रुचिविशेषरूपा श्रद्धा तद्धर्मेषु भवति । ततश्च
स्वयमनुतिष्ठति । तदुक्तम्—

शुश्रूषोः श्रद्धानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥
यदनुध्यासिनां युक्ताः कर्म ग्रन्थिनिबन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्व्यात् कथारतिम् ॥

[भा० । १ स्क० । २ अ० । १५—१६]

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-
मात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः
को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्व्यात् ।

[भा० । २ स्क० । ३ अ० । १२]

इत्यादि । हरिकथापदमन्येषामपि भागवतधर्माणांमुप-
लक्षणम् ।

यथाह ब्रह्मा—

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो
भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चाम् ।
येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां
भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥

[भा० । १० स्क० । १४ अ० । ३०]

इत्यत्र पादसेवनम् । एवमन्यदप्युह्यम् । इयञ्च श्रद्धा
साधनपरिपाकेन वर्द्धमानैहिकामुष्मिकसर्वविषयारुचिमुपजन-
यन्ती बुभुक्षेव भक्षामात्रैकशरणं भगवद्धर्माचरणैकजीवनं
पुण्यमापादयति ।

तथा परीक्षितः—

नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिवन्तं त्वन्मुखाम्भोज-च्युतं हरिकथामृतम् ॥

[भा० १० स्क० १ अ० १३]

इत्यादि । अथवा शौनकादीनाम्—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तश्च यन्नसौ ।

तस्यर्त्ते यः क्षणो नीत उत्तमः श्लोकवार्त्तया ॥

[भा० १२ स्क० ३ अ० १७]

विले वतोरुक्रमविक्रमान् ये
न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत
न चोपगायन्त्युरुगायगाथाः ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट-
मप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्या
हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥
वर्हायिते ते नयने नराणां
लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ
 क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥
 जीवञ्छ्वो भागवताङ्घ्रिरेणून्
 न जातु मत्तोर्योऽभिलभेत यस्तु ।
 श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः
 श्वसञ्छ्वो यस्तु न वेद गन्धम् ॥
 तदश्मसारं हृदयं वतेदं
 यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
 न विक्रियेताथ यदा विकारो
 नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥

[भा० २ स्क० । ३ अ० । २०—२४]

इत्यादिश्रद्धाविहीनास्तु विषयभोगपराः केचित् पाण्डि-
 त्यादिगर्वेण भगवद्भक्तनिन्दापराः सन्तो निरयेऽपि निन्द-
 नीया एव ते भवन्ति । तत्र प्रथमे यथा—

यत्र(न्)व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादा-
 च्छृण्वन्ति येऽन्यविषयः कुकथामतिघ्नीः ।
 यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारा-
 स्तां स्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमःसु हन्त ॥

[भा ३ स्क० । १५ अ० । २१]

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।
 न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥

श्वविद्वराहोष्ट्रवरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥

[भाः । २ स्क । ३ अ० । १८—१९]

इत्यादि । भगवद्वक्तनिन्दापरा यथा—

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।

चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥

य (एवमीश्वरं) एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।

न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥

दूरे हरिकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्तनाः ।

स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥

[भा० ११ स्क० । ५ अ० । २—४]

रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।

दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासि(क्षि)तस्त्रियो

गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं

वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशुनतद्विदः ॥

श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया

त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।

जातस्मयेनान्धधियः सहेश्वरान्

सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खलाः ॥

सर्वेषु शश्वत् तनुभृत्स्ववस्थितं
 यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।
 वेदोपगीतश्च न शृण्वते ऽबुधा
 मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥

[भा० ११ स्क० १५ अ० ७—१०]

हित्वा(१)त्यायासराचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः ।
 तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥

[भा० ११ स्क० १५ अ० १८]

न भजति कुमनीषिणां स इज्यां
 हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ।
 श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये
 विदधाति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥

[भा० १४ स्क० ३१ अ० २१]

एवमन्यदप्यूहनीयम् । तस्मान्नगवद्धर्मश्रद्धा भवति
 तृतीया भूमिका । ततो हरिगुणा श्रुतिः । यथा—

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयात्त-
 लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥

[१] हित्वाथमायाचिता इति पाठान्तरम् ।

(१) मर्त्यस्तयानुसवमोधितया मुकुन्द-
श्रीमत्कथां श्रवणकीर्त्तनचिन्तयेति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजयापवर्गं
ग्रामाद्वनं क्षितिशुजोऽपि ययु(स्त)र्यदर्याः ॥

[भा० १० स्क० १६० अ० १४६—५०]

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
नान्यः पुत्रो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण
पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्द्धितस्य ॥

[भा० १२ स्क० ४ अ० ४]

निवृत्ततर्पैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोजभिरामात् ।
क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात्
पुमान् विरज्येत विनापशुध्नात् ॥

[भा० १० स्क० ११ अ० ४]

हरिगुणश्रुतिरिति कृष्णभागवतधर्म्मोपलक्षणम् ।

तथाच—

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।
न भजेत् सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥

[भा० ११ स्क० २ अ० १२]

[१] मर्त्यस्तया ननु समेधितया इति पाठान्तरम् ।

तच्च भजनं विवृत्तम् ।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसापिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

[भा० । ७ स्क० ५ अ० । २३—२४]

तदेवं संक्षिप्तम्—

तस्माद् भारत ! सर्व्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ॥

[भा० । २ स्क० । १ अ० । ५]

क्रमेणोदाहरणम्—

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः

श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।

प्राविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं

यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥

मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा

न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ।

तदेव सत्यं तदिहैव मङ्गलं

तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥

तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं

तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।

तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां

यदुत्तमः श्लोकयशोऽनुगीयते ॥

न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पावित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्धाङ्गतीर्थं नतु हंससेवितं
यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥
यद्वाग्विसर्गो जनताघसंप्लवो
यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत्
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥

[भा० । १२ स्क० । १२ अ० । ४८—५२]

यशःश्रियामेव परिश्रमः परो
वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयो-
गुणानुवादश्रवणादरादिभिः ॥
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः
क्षिणोत्पभद्राणि समं तनोति च ।
सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं
ज्ञानञ्च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

[भा० । १२ स्क० । १२ अ० । ६४—६५]

स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति
कित्वर्थकामान् भजतो नान्याभीष्टान् जगद्गुरुः ।

दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं
 ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
 संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
 ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥

[भा० । १० स्क० । ६६ अ० । १८]

तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
 स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतमिह ॥

[भा० । १० स्क० । ७३ अ० । १५]

तस्माद्रजोरागविषादमन्यु-
 मानस्पृहादन्यभयाधिमूलम् ।
 हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
 नृसिंहपादं भजताकुतोभयम् इति ॥

[भा० । ५ स्क० । १८ अ० । १४]

अहो (वतैषां) अमीषां किमकारि शोभनं
 प्रसन्न एषां स्निदुत स्वयं हरिः ।
 यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
 मुकुन्देसवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥

[भा० । ५ स्क० । १९ अ० । २०]

याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसम्बाहनादिभिः ।
 जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥

[वि० पु०]

वैदिकस्तात्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

[भा० । ११ स्क० । २७ अ० । ७]

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतात्रिकैः ।
अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

[भा० । ११ स्क० । २७ अ० । ४६]

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय
दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सर्तीं सपय्याम् ।
अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं
दाश्वानविक्रवमनाः कथमार्त्तिमृच्छेत् ॥

[वि० पु०]

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽपरै
रलब्धपूर्वोपसदे सुरोर्षितः ॥

[वि० पु०]

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो
भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।
हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते
जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥

[भा० । १० स्क० । १४ अ० । ८]

ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवाञ्छैव मे भवः ।
यन्नामस्ये भगवतो योगिध्येयाद्विपङ्कजम् ॥

[भा० । १० स्क० । ३८ अ० । ६]

पतितः स्वलितो वार्त्तः क्षुत्त्वा वाप्यवशो गृधन् ।
हरये नम इत्युच्चैः मुच्यते घोरकिल्बिषात् ॥

[भा० । १२ स्क० । १२ अ० । ४७]

नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं
बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तै-
र्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशरत् ॥

गीतासु च—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

गीता १८ अ० । ६५ ।

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवशिष्यते ॥

[भा० । ६ स्क० । ५ अ० । १६]

किं चित्रमच्युत ! तवैतदशेषबन्धो !
दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।
योऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां
श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥

[भा० । ११ स्क० । २६ अ० । ४]

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यत् सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयेत् तत् ॥

[भा० । ११ स्क० । २ अ० । ३६]

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥

[भा० । १० स्क० । १४ अ० । ३२]

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन ।
मायाश्रितानां नरदारकेण
सा(द्धि)कं विजहुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥

[भा० । १० स्क० । १२ अ० । ११]

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।
तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो
मयात्मभूयाय च कल्पते वै ॥

[भा० । ११ स्क० । २६ अ० । ३४]

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग
ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्त्ता ।
मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं
स्वात्मारपणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥

[भा० । ७ स्क० । ६ अ० । २६]

देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणां
 न किङ्करो नायमृणी च राजन् ! ।
 सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं
 [१] गतो मुकुन्दं परिहृत्य (कृत्य) कर्त्तम् ॥

[भा० । ११ स्क० । ५ अ० । ४१]

तस्मादेवं रूपेण यथाशक्ति भागवतधर्मानुष्ठानं भवति
 चतुर्थभूमिका । एतच्चतुष्टयं साधनमेव । ततो रत्यङ्कुरोत्पात्तिः ।
 भक्तिर्नाम भक्तिरसस्थायिभावो द्रुतचित्तप्रविष्टभगवदाकारता-
 रूपः संस्कारविशेष इति वक्ष्यते । स एव धर्मो भग-
 वतो धर्मानुष्ठानात्मकबीजस्य । तदुक्तम्—

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
 भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
 तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
 श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥

[भा० । ३ स्क० । २५ अ० । २५]

श्रद्धाभक्तिरसानुभवे ततो रतिः स्थायी भावः । ततः
 स एव भक्तिरसतां प्राप्तोऽनुक्रमेण भविष्यतीत्यर्थः ।

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते
 अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
 न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥

[भा० । ५ स्क० । ५ अ० । ६]

[१] नारायणं लोकेश्वरं प्रपन्न इति पाठान्तरम् ।

भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे-
ज्जनस्य तर्ह्यच्युत ! सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ
परावरेषे त्वयि जायते रतिः) मतिः ॥

[भा० । १० स्क० । ५१ अ० । ५३]

त्वयि मेऽनन्याधिपया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।
रतिमुद्रहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वाति ॥

[वि० पु०]

कर्मभिर्भ्रास्यमाणानां यत्र कापीश्वरेच्छया ।
मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥

[भा० । १० स्क० । ४७ अ० । ६७]

इयं पञ्चमी भूमिका । भक्तेः स्वरूपम् एतस्या एव
परिपाकविशेषादन्याः षड् भूमिकाः फलभूताः । स्वरूपाधि-
गतिस्ततः । प्रत्यगात्मस्वरूपस्य स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयातिरिक्तत्वेन
साक्षात्कारः षष्ठी भूमिका । अन्यथा देहेन्द्रियादिविक्षेपेण
जाताया अपि रतेरनिर्वाहात् । तदुक्तम्—

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥
अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥
स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥

गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्वरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।

विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥

[वि० पु०]

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥

[भा० । ३ स्क० । २६ अ० । ६—७]

तथा—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः स्वदृग् हेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।

अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥

[भा । ७ स्क० । ७ अ० । १६—२०]

एवं शुद्धे त्वं पदलक्ष्येऽवगते तत्पदलक्ष्येण सहाभेद-
ज्ञानं भवति ॥ तदप्युक्तम्—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥

[भा० । १० स्क० । १४ अ० । ५५]

इत्यादि । एतादृशज्ञानस्य च भक्त्युत्तरकालत्वं दर्शितम्—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥

[भा० । १ स्क० । २ अ० । ७]

श्रेयः(सृतिं)श्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो !
 क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
 तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
 नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥

[भा० । १० स्क । १४ अः । ४]

इत्यादि । एतादृशतत्त्वज्ञाने सति वैराग्यदाढ्याद् भगवति
 प्रेम्णो वृद्धिर्भवतीति सप्तमी भूमिका यथा—

न्यस्तक्रीडनको वालो जडवत् तन्मनस्तया ।
 कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥
 आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिवन् ब्रुवन् ।
 नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥
 कचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशवलचेतनः ।
 कचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्भायति कचित् ॥
 नदति कचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्याति कचित् ।
 कचित् तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥
 कचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः ।
 अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-

निषेवयाकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन् परां निवृत्तिमात्मनो मुहु-

र्दुःसङ्गदनिस्त्य मनःशमं व्यधात् ॥

[भा० । ७ स्क० ४ अ० । १७—४२]

तथा—

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
 वासुदेवे भगवाति यया[१] संलभ्यते रतिः ॥
 निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यदातिहर्षोत्पुल(कश्च)काश्रुगद्गदं
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥
 यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्भ्रस-
 त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
 मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
 नारायणेत्यात्म(म)गतिर्गतत्रयः ॥
 तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
 स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
 निर्दग्धबीजा(कर्मा)नुशयो महीयसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥
 अधोक्षजाल(म्ब)म्भामिहाशुभात्मनः
 शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।
 तद्ब्रह्मनिर्व्वाणसुखं विदुर्वुधा-
 स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥

[भा० । ७ स्क० । ७ अ० । ३३—३७]

[१] संलभते रतिम् इति पाठान्तरम् ।

एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशस्य सप्तमीपर्यन्त एव साध-
नाभ्यासः । अतः परन्तु भूमिकाचतुष्टयमयन्नसाध्यम् । तस्याथ
स्फुरणं ततः । तस्य प्रेमास्पदीभूतस्य भगवतः साक्षात्कारः
प्रेमातिशयेहेतुकोऽष्टमी भूमिका । तदुक्तम्—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य (ह्य)
सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥
पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब ! सन्तः
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥
तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति-
रनिच्छतो गतिमर्णवीं प्रयुङ्क्ते ॥

[भा० । ३ स्क० । २५ अ० । ३४—३६]

एवमन्यदप्यूहम् । भगवद्धर्मनिष्ठाऽतः । यथा श्रीविष्णुपुराणे—
शालग्रामे महाभागो भगवन्नयस्तमानसः ।
उवास रुचिरं कालं मैत्रेय ! पृथिवीपतिः ॥
अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः ।
अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे ॥

यज्ञेशाच्युत ! गोविन्द ! माधवानन्त ! केशव ! ।
 कृष्ण ! विष्णो ! हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥
 नान्यज्जगाद मैत्रेय ! किञ्चित् स्वप्नान्तरेष्वपि ।
 एतत्परं तदर्थञ्च विना नान्यदचिन्तयत् ॥
 समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते ।
 नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥

[वि० . पु०]

पृथिवीपतिर्भरतः । श्रीभागवते च—

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।
 अव्ययाञ्च श्रियं लब्ध्वा विभवञ्चातुलं भुवि ॥
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् ।
 विद्वान् विभवनिर्व्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥
 वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
 प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्र(ष्ट)वत्स्मृतम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
 र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
 करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
 श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
 मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
 तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
 घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
 श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥

पादौ हरेः क्षेत्रप(दोष)दानुसर्पणे
 शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
 कामश्च दास्ये नतु कामकाम्यया
 य(दु)थोत्तमः श्लोकजनाश्रया रतिः ॥
 एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
 परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
 सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां
 तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥

[भाः । ६ स्क० । ४ अ० । १८—२१]

यथा वा—

तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा
 गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
 द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा
 दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥
 पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते
 रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ।
 महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं
 मैत्रयस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥
 इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः
 प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
 उदङ्मुखं दक्षिणकूल आस्ते
 समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥

[भा० । १ स्क० । १६ अ० । १५—१७]

राजा परीक्षित् ।

एवञ्च (हि) तस्मिन् नरदेवदेवे
प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूनै-
र्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥

[भा० । १ स्क० । १८ अ० । १८]

यथा वा—

वयन्त्वह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
त्वद्वार्त्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥

[भा० ११ स्क० । ६ अ० । ४८]

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि ॥

[भा० ११ स्क० । ६ अ० । ४६]

एवमन्यदप्यूहनीयम् । भगवद्धर्मनिष्ठा प्रयत्नपूर्विका साधनम्
स्वतः सिद्धा तु भगवद्धर्मनिष्ठा भवति फलभूता नवमी
भूमिका स्वस्मिस्तदुणशालिता । यथा—

अथो विभूतिं मम मायया चिता-
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां
परस्य मे तेऽश्रुवते तु लोके ॥

[भा० । ३ स्क० । २५ अ० । ३७]

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे
न ह्यन्यन्ति नो मेऽनिमिषो लोढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥

[भा० ३ स्क० २५ अ० ३८]

६ एवमविनश्वरभगवत्तुल्यगुणाविर्भावो भवति दशमी भूमिका ।
प्रेम्णोऽथ पर्या काष्ठा । प्राणपरित्यागावाधिविरहासाहङ्गितारूपा । यथा—

गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ।
क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् ॥

[भा० १० स्क० १६ अ० १६]

अटति यद्भवान्हि काननं
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखश्च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥

[भा० १० स्क० ३१ अ० १५]

यर्हम्बुजाक्षापससार भो ! भवान्
कुरुन् मधून् वाथ सुहृदिदक्षया ।
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवे-
द्रविं विनाक्षणोरिव नस्तवाच्युत ! ॥

[भा० १ स्क० ११ अ० ६]

अन्तर्गृहगताः काश्चिद्रोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।

कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥

दुःसहप्रेष्टाविरह-तीव्रतापधुताशुभाः ।

ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेष-निवृत्त्या क्षीणमङ्गलाः ॥

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः ।

जहर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥

[भा० । १० स्क० । २६ अ० । ६—११]

इत्यादि । अनन्तरोल्लासे चैतत्सप्रपञ्चमुदाहरिष्यते
प्रेमेत्युपरम्यते ।

लक्षणं भगवद्भक्तेः साधनं सौपपत्तिकम्

सभूमिकं स्वरूपञ्च यथाबुद्धीह वर्णितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचिते

भगवद्भक्तिरसायने साधनभूमिभक्तिसामान्यनिरूपणं

नाम प्रथम उल्लासः समाप्तः ॥

